

4. Yóolal Tsol Ts'íibil tu Nojlu'umil México 2024

Agenda 2030 uti'al Nu'uka'an Jóok'oltáanil

ECONOMÍA
SECRETARÍA DE ECONOMÍA

MX
AGENDA 2030

SECRETARIADO EJECUTIVO DEL CONSEJO NACIONAL DE
LA AGENDA 2030 PARA EL DESARROLLO SOSTENIBLE

Secretaría de Economía

Subsecretaría de Comercio Exterior

Unidad de Inteligencia Económica Global

Secretariado Ejecutivo del Consejo Nacional de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible

Primera versión, junio 2024

“4° Yóolal Tsol Ts’íibil tu Nojlu’umil México 2024. Agenda 2030 uti’al Nu’uka’an Jóok’oltáanil”

Esta publicación es de dominio público. Se autoriza su reproducción total o parcial. Si bien no es necesaria la autorización para reproducir este material, la cita debe ser: Secretaría de Economía, Secretariado Ejecutivo del Consejo Nacional de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible. 4° Yóolal Tsol Ts’íibil tu Nojlu’umil México 2024. Agenda 2030 uti’al Nu’uka’an Jóok’oltáanil, Ciudad de México, 2024.

Para obtener copias de este informe, escriba a:
secretariado.agenda2030@economia.gob.mx

Esta publicación también está disponible en el sitio web del Secretariado Ejecutivo del Consejo Nacional de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible:
<https://www.gob.mx/agenda2030/>

Todas las URL de esta publicación fueron consultadas por última vez el 25 de abril de 2024.

Yóolal Tsol Ts'íibil tu Nojlu'umil *México* 2024

Agenda 2030 uti'al Nu'uka'an Jóok'oltáanil

**SECRETARIADO EJECUTIVO DEL CONSEJO NACIONAL DE
LA AGENDA 2030 PARA EL DESARROLLO SOSTENIBLE**

Nib óolalo'ob

K ts'áajik u níib óolalil ti' tuláakal mola'ayo'ob yéetel u kúuchilo'ob meyaj tu jala'achil u nojlu'umil *México, privado* múuch'kabo'ob yéetel u ti'al kaaj xaan, tumen yóok'olal ba'ax ku beetiko'obe', sáansamal u yáantajo'ob ti'al nu'uka'an múuch'jóok'oltáanil.

Ti' u múuch'kabilo'ob meyaj táakpajo'ob ichil le xaak'alo'ob ts'a'ab k'ajóoltbil tu ja'abilo'ob 2016, 2018, yéetel 2021, le ba'ax tu beeto'obo' jach k'a'ananchaj ti'al u beetal le u kamp'éel meyajil le u Yóolal Tsol Ts'íibil tu Nojlu'umil *México* 2024.

Ti' máaxo'ob yaan ichil u Múuch'il Noj Lu'um ti' *Agenda 2030* ti'al Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil yéetel u Múuch'ilo'ob meyaj, ti' le *Comité Técnico Especializado* ti'al *ODS (CTEODS)*; beey xan ti' molayilo'ob yéetel múuch'kabilo'ob táakpajo'ob jach péeka'an ti'al u béeytal u beeta'al u Múuch'táambalil Noj Lu'um uti'al le *Agenda 2030*, úuch tu winalil *octubre* ti' 2023, le je'elo' jump'éel ti' le ba'axo'ob jach k'abéetchaj ti'al u beeta'al le Tsołts'íiba'.

Ti' u Molayil *Naciones Unidas* tu lu'umil *México*, juntúul jach k'a'ana'an j áantaj ku láak'intik U No'oj K'abil Béeykunaj ti' u Múuch'il Noj Lu'um ti' *Agenda 2030* ti'al Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil (*SECNA* ich *español*), ma' chéen ti'al le Tsołts'íiba' beey xan uti'al ya'abach káajbalilo'ob.

Beey xan ku táakbesa'al jump'éel chíimpolal yo'olal le meyajilo'ob k'ext'aan ichil máasewáal t'aano'ob jo'olinta'an tumeen u Molayil *Instituto Nacional de Lenguas Indígenas (INALI)*; yéetel xan u Molayilo'ob *Secretaría de Bienestar*; *Secretaría de Cultura*; *Secretaría del Trabajo* yéetel *Previsión Social*; ti' *Instituto Nacional de la Economía Social*; ti' *Unión de Cooperativas Tosepan Titataniske* yéetel ti' xan *Ternium*, máaxo'ob u meyajobe' jach k'a'ana'ananchaj uti'al u beeta'al le ju'una'. Yéetele' jach k nib óoltik ti' máaxo'ob táakpaj ichil le muuk'il meyaj, yéetel ba'ax tu ya'alajo'obe' béeychaj u ts'ok chúukpajal u xaak'alil.

Le tsol ts'íiba' beeta'ab ti'al u kajnáalilo'ob *México*

Jayp'éel ba'alo'ob uti'al tukultbil yóok'olal u sutt'aanil ich máasewáal t'aano'ob:

Le U Yóolal Tsol Ts'íibil Nojlu'um yo'olal *Agenda 2030* yáax juntéen u su'utul túulis ichil le ka'ap'éel máasewáal t'aan maanal jach ya'ab u t'a'analob tu nojlu'umil *México*: nahuatl yéetel maayat'aan. Sutt'ane' ku yáantaj uti'al u ts'a'abal ojéeltbil ti' tuláakal máak ba'ax ku kaxta'al u béeykunsal ich Ba'ax ku Kaxantik Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil uti'alinta'an tumen *Naciones Unidas*, nu'uk meyaj jets'a'ab ti' tuláakal yóok'ol kaab éejenta'ab tumen u jala'achil *México*. Le mokt'aanila', ku yu'uba'al xan yéetel úuchben ba'alo'ob ojéelta'an tumen máasewáal kaajo'ob, ts'o'oke' chíikbesa'an ti' ba'ax suuk u beeta'al ichil u miatsil kaaj uti'al u yutsil kuxtal, keetel yéetel yóok'ol kaab ba'ale' tu'ux ka'aj náajalnak xan. Le meyajobe' láayli' keet yaniko'ob yéetel ba'ax bak'pachtik u kaajilo'obi', tu'ux ku k'a'ananchajal u na'ata'al yéetel u chíimpolta'al ba'ax ku beetiko'ob uti'al u no'ojan xíimbal kuxtal.

Sutt'aano'obe' yáax juntéen úuchik u múul beetpajal beya'; k'a'abéetkunsab u túumben nu'ukil meyaj *Instituto Nacional de Lenguas Indígenas*, ikil táan u kaxtik u chíimpoltik yéetel u no'ojankúunsik u k'a'abéetl máasewáal t'aano'ob, yéetel u yáantajil Tomás Serrano Coronado, máax jach kaambanaja'an yóok'olal sutt'aan beyxan u ka'ansik máak u beet le meyajil je'elo'. U chuun meyajil beeta'abe' mootschaj ti' noj tuukul jok'a'an ku ya'alik "u nooykíinsa'al máasewáal kaajo'obe'" ku nu'uktik *Decenio Internacional de las Lenguas Indígenas 2022-2032*, tumeen ku péektsiltik ka'aj kaláanta'ak yéetel u je'ets'el u nu'ukil u beeta'al ichil máaxo'ob meyajtik je'el jóok'ol kéen ts'o'oksa'ake', ka'aj u chíikbes u paakatil kaaj, beyxan u yúuchul sustentable yéetel sostenible uti'al máasewáal kaajo'ob, máaxo'ob ku na'atikubáaj yéetel u t'aano'ob, uti'al beyo' u ts'aatáanta'al u na'ata'al ts'íibo'ob sutt'anta'an tumeen u máakilo'ob yéetel u máasewáal kaajilo'obi'.

Tuláakal le je'elo' tu yáamil u noj tuukulil ma u p'a'atal mixmáak paachil, ti' u *Agenda 2030*, yéetel uti'al xan u kaxta'al u ts'a'abal ojéeltbil ti' kaaj t'ani ku jejeláasil máasewáal t'aano'ob yaan tu noj lu'umil *México*, tuláakal ba'ax ku jóok'ol ti' u mola'ayilo'ob jala'ach. Yóok'olal túun xan le je'elo', k'a'abéet xan u yantal uláak' meyajobe' uti'al u péektsilta'al ba'al yéetel u t'aanil, wáaj u audioil, uti'al máaxo'ob ma' u yojel u xok u t'aano'obi', ba'ale' beyxan uti'al u beeta'al u sutt'aanil yéetel u audioil U Kamp'éel u Yóolal Tsol Ts'íibil Nojlu'um yo'olal *Agenda 2030* ti' U Jala'achil U Nojlu'umil *México*, ichil uláak' máasewáal t'aano'ob yaan tu noj lu'umil *México*.

Ichil máaxo'ob sutt'ant ich nawatlahtolli tlen Kwextekapan tlalli t'aan, wáaj *náhuatl de la huasteca veracruzana*, ti' yaan: Bonifacio Hernández Hernández, Eladio Cruz Martínez, Leonarda Hernández Hernández, Victoriano de la Cruz Cruz.

Le máaxo'ob táakpajo'ob uti'al u su'utul ich maayat'aan yukatecoe' leti' lelo'oba': Alejandra Sasil Sánchez Chan, Ermilo López Balam, Felipe de Jesús Castillo Tzec, José Concepción Cano Sosaya, Samuel Canul Yah.

Instituto Nacional de Lenguas Indígenas.

NOJ TSOOLOLIL

10 | U Ye'esajil

14 | U T'aanil u káajbal

Ts'iib ku páajtal a péeksik.

Péeks le noj tsol ts'iib
ti'al a xak'altik ichilo'.
Ts'áank'abt u ka'anal
ts'iibil jujun wáalil ti'al a
suut te'el noj tsol ts'iibo'.

JAATSIL 01

20 **México yéetel le Agenda 2030,
jump'éeel múul bej**

21 Le Agenda 2030 yéetel U Tsołts'iibil
Múuch'jóok'oltáanil uti'al Noj Lu'um

25 Nu'ukbesaj náajalil ti'al ma'alob kuxtal

29 Chuun t'aanilo'ob jáajalil beetik jóok'ol
táanil le ODSeso'

JAATSIL 02

34 **México yéetel u meyajta'al le Agenda 2030**

- 35 Le nu'uka'an múuch'jóok'oltáanilo' ku taal ti' wakp'éel káajbalil jach u ye'esajil
- 38 Le programa *Sembrando Vida*
- 47 Oksaj óol yóok'olal táankelemil: *Jóvenes Construyendo el Futuro*
- 55 U chúunsajil tu kaajil *Pesquería* ti'al yóok'ol kaab, técnica najilxook *Roberto Rocca*
- 60 *Economía* uti'al kuxtal yéetel u nu'uka'an jóok'oltáanilil
- 66 *Original*, jump'éel líik'besajil uti'al u yantal *diversidad cultural*
- 74 U múuch'il *Cooperativas Tosepan*: jump'éel *proyecto* uti'al jump'éel ma'alob kuxtal

JAATSIL 03

84 **Ba'ax tu p'ataj, ba'alo'ob kanchajij, talamilo'ob yéetel ba'ax uláak' ku tukulta'al u beeta'al ichil Agenda 2030**

- 88 Ba'ax kaambalilo'ob tu p'ataj
- 90 Talamilo'ob yéetel ba'ax uláak'o'ob kun beetbil

92 | **Tu'ux ch'a'abij**

98 | **Siglas, acrónimos y abreviaturas**

100 | **Anexos**

U YE'ESAJIL

Tu lu'umil Mexicoe' tu ja'abil 2018 t-káajsaj jump'éeel noj jelbesajil tu táakbesaj tu chuumukil u nu'ukbesajilo'ob meyaj uti'al kaaj le u ya'abil máaxo'ob tséelta'ano'ob ichil u k'ajla'aylo'.

Tu káajbal u k'iinilo'ob le meyajaj' (2018–2024) sáasilchaj to'one' jach k'a'abéet u tsóolol u nu'ukbesajil u meyaj jala'ach yéetel Ba'ax ku Kaxantik le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil (ODS, ich español t'aan) ka béeyak u múul ántikuba'ob. Wa tak táanxel nojlu'umilo'ob k-beetmaj u makt'aanil uti'al *ma' u p'a'atal paachil mixmáake'*, wey noj lu'ume' k ts'atáantik le nu'ubesaj ku ya'alik *yo'olal u yantal tuláakal máak ma'alobile' táanil yaan óotsilo'ob*.

Le yáax k'a'ana'an nu'ubesajila' ma' chéen tu jets'aj u béeytal u yantal nu'ukanil ichil jump'éeel tsolts'iibil meyaj uti'al yóok'ol kaab yéetel jump'éeel u uti'al wey noj lu'ume', tu séebkunsaj xan ti' Méxicoe' u beeta'al u ts'iibil bix u bin jujump'éeelil ba'axo'ob u kaxantik le ODSes.

Ichil u ts'ook cinco ja'abo'oba' le *Agenda 2030* wey *Mexicoa'* jach tu jaajil ts'o'ok bin táanil. Le o'olale', k-tukultike' u súutukil u ts'a'abal ojéeltbil u Yóolajil K Kamp'éeel Tsol Ts'iibil Noj Lu'um. Le bejla'a' k k'áat xan k tsikbalt k'ajla'ilo'ob ichil bix ma' u sa'atal jayp'éeel ba'alo'ob, tu'ux u taal u ts'iibil yéetel ba'ax e'ejsik. Tumen tu paach le *ODSe'obo'* ti' yaan máako'ob, mola'ayilo'ob yéetel u múuchkabil kajnáalo'ob ku meyajjo'ob xma' je'elelil yo'olal u keetil u kuxtal kaaj yéetel nu'uka'an táakmuk'il.

U yáax tuukulil le Tsol Ts'íibila' ku ya'alike' le u kaxanil u béeytal le ODSes ma' chéen uti'al jala'acho'obi'. Le o'olale' le máaxo'ob jo'olintiko' leti'el jeejelas t'aano'ob ku ts'ájiko'ob wa ba'ax ti' le *Agenda 2030o'*. Tak le tu'ux ku náakale', le káajbalilo', jujump'éelil u núupikubaj yéetel u láak'o'ob uti'al u bin u beetchajal jump'éel u múuch'il ya'ab ba'al yaani' yéetel jeejelas je'el bix k nojlu'ume'.

Ichil le u wáalalo'ob ku taala', yaan a k'ajóoltike'ex jach u jeejelasil meyajo'ob. Wa jayp'éele' ti' kajnáalo'ob u taal yéetel ku meyajo'ob tu xóot lu'umo'ob tu'ux ku sutiko'ob uti'al bey jump'éel nu'ukbesajil weyile' u tsol ts'íibil meyajil uti'al yóok'ol kaab. Tu múuch'kabilo'ob meyaj tak xlóok'bayen yéetel jtáankelem kaambalo'ob ku máan ichil ko'olelo'ob yéetel xiibo'ob ku meyajtiko'ob k'aaxe' jujump'éelil le meyajo'oba' ma' chíikano'ob ti' u lák'i', ba'ale' jump'éelili' ba'ax ku kaxantiko'ob: u yáantajo'ob uti'al u bin u jóok'ol táanil le u tsol ts'íibil meyajil uti'al yóok'olkaaba' ku t'aniko'on tuláakalo'on. Líik'saj óol e'esajilo'ob ku chíikbesiko'ob u muuk' moka'anil yéetel áantaj.

Ikil kun k'ubbil le u Yóolajl u Kamp'éel Tsol Ts'íibil Noj Lu'uma', *Méxicoe'* ku máan táanil uti'al u ts'a'abal u yojéelt kaaj ba'ax ku beeta'al tu táan u láak' noj lu'umo'ob yéetel ku ts'áak túumben ba'alo'ob uti'al táakbesajil. Jach k'a'ana'an u ye'esale' le tsol ts'íibil meyaja' beeta'ab u sut t'aanil ichil náhuatl yéetel maaya, ka'ap'éel ti' le 68 máasewáal t'aano'ob beetik u noj miatsilil u ti'al *México*. Ichil le k'iino'oba' maanal 7 u *milloonil* máako'obe' ku t'aniko'ob jump'éel ti' le máasewáal t'aano'ob yaan wey noj lu'ume', le je'elo' ku ye'exik u muuk' máasewáal kaajo'ob ichil ya'abach ja'abo'ob ts'o'ok u xachikuba'ob tu táan u yóota'al satbil u miatsilo'ob.

Uláak' ba'al túumbene', je'el bix u bin le e'esajila' *Mexicoe'* ts'o'ok u je'ek'abtik k'uuchilo'ob táanxel noj lu'umo'ob uti'al u ye'esik bix u bin u meyaj u jaatsil u meyajilo'ob *producción* yéetel *sindicato'ob*. Ku ts'o'okole' u Jala'achil u Lu'umil *Mexicoe'* ts'o'ok u táakmuk'tik le múulmeyaj yéetel u jala'achilo'ob péetlu'umo'ob yéetel méek'tankaajo'ob u uti'al xan u ts'áako'ob k'ajóoltbil u tsol ts'íibil u meyajo'ob tu táan *Naciones Unidas*. Yo'olal le múul meyaja', ka'alikil u ts'o'okol 2024 *Mexicoe'* yaan u ye'esik máanal 35 u tsol ts'íibilo'ob u meyajil péetlu'umo'ob, le je'elo' ku beetik u yantal ichil u jo'olpóopilo'ob yok'ol kaab uti'al u ts'a'abal k'aj óoltbil le tsol ts'íibilo'ob meyaja'.

Ichil le k'iino'oba', táan k ilik jach bix u bin u meyaj chéen tu juuno'ob yéetel u k'alikubaj noj lu'umo'ob ichil jeejelas u kúuchilo'ob yóok'ol kaab, beey xan u p'ekta'al máako'ob táanxel nojlu'umilo'ob, le beyo' ku jets'ik tak mina'an u xuul u jatsikubaj máak yo'olal u k'ub óolal wa u boonil u yoot'el. Le o'olale' bejla'e' jach k'a'ana'an u jel je'ets'el u k'a'abéetil jeejelas ts'atáanil uti'al u beeta'al jets'eknakil ka xáanchajak.

Jach túun ichil le ba'alo'ob beya' le Ba'axo'ob ku Kaxantik le Nu'uka'an Táakmuk'ilo' (ODS) ku chíikpajal bey jump'éel ba'al ku páajtal u beeta'al ichil le u jatsikubaj yéetel u ba'atel máako'obo'. Unaj k k'a'abéetkuntiko'ob je'el bix tuláakal máak yóok'ol kaab tu jets'o'ob u péektsikta'al jump'éelili' *agendae'*, mixbaál anchaj u yil tu'ux yano'ob, bix u nu'ukbesajil *política* wáaj u k'ub óolajo'ob. Jump'éel bix u yila'al le nu'uka'an jóok'oltáanil uti'al kananil bak'paach, kaaj yéetel meyajil taak'ino' ku béeytal u k'uchul máaki'.

Le *Agenda 2030* jump'éel mokt'aan yéetel le k'iino'ob bejla'a', ba'ale' ku yilik xane' le ba'axo'ob ku beeta'al bejla'e' ku taasik noj ba'alo'ob uti'al yóok'ol kaab tu paach k'iin beey xan uti'al máako'ob kun kajtali'.

K ts'íiboltike' le u Yóolajl u Kamp'éel Tsol Ts'íibil Noj Lu'uma' ka u ye'es u muuk'il u jelbesaj le múul meyajilo', yéetel xan ka u líik'es u yóol tuláakal máak, ba'ale' ka jach y líik'es jach táankelem yéetel xlóok'bayeno'ob. Ka uti'alinto'ob le *ODSe'obo'* yéetel ka u beeto'ob ba'ax k'a'abéet. Ikil u bin u náats'al le 2030 le súutukil meyajlo' jach k'ana'an yéetel unaj u jach meyajto'on chúuka'an. *Mexicoe'* ku jel jets'ik u mokt'aan uti'al u péeksik u yúuchul bin táanil ichil le *Agenda 2030o'* yéetel ku t'anik noj lu'umo'ob tu séeba'anil uti'al u ka'ats'áajik u muuk'o'ob yéetel meyajilo'ob uti'al u béeytal ba'axo'ob ku múul kaxanta'al.

Mtra. Raquel Buenrostro Sánchez
Secretaría de Economía

BA'AXO'OB KU KAXANTIK NU'UKA'AN MÚUCH'JÓOK'OLTÁANIL

MÉXICO
AGENDA 2030

U T'AANIL U KÁAJBAL

Le Nojlu'umo'ob yaan ichil u Mola'ayil *Organización de las Naciones Unidas* (ONU) t ch'a'aj le *Agenda 2030* uti'al u béeytal k chukik le 17 jump'éelel ba'ax ku kaxantik le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil (ODS) yo'olal ba'al yaan u yil yéetel kaaj, bak'paachil yéetel meyajil taak'in, jeets'elo'ob ichil u bin u p'íitkunta'al óotsilil yéetel uti'al xan u p'íitkunta'al u x ma' keetil u kuxtal k múuch'il máako'ob.

Le jeejelas jaatsilo'ob uti'al u yila'al bix u bin yéetel u xaak'alile' yaan ti'ob te'el tu Yóolal Tsol Ts'íibilo'obo' (INV ichil *español* t'aan) jump'éelel yáax meyaj uti'al u ye'esal ba'ax ts'o'ok u beeta'al yéetel ba'ax ku binetik ichil jujump'éelel noj lu'um uti'al u bin u kaxta'al *ma' u p'a'atal mixmáak paachil*; ts'íibolal je'ets' bey yáax u nu'ubesajil le Tsol Tuukulil u Jóok'oltáanil Noj Lu'umo' 2019–2024 (PND ichil *español* t'aan).

Tu káajbal le bix jets'a'anil noj nu'ukbesajo'ob tumen u Jaatsil *Naciones Unidas* uti'al u beeta'al le u yóolal xak'alil nojlumo'oba' le u No'ojk'a'abil Béeykunaj u Noj Múuch'il Nojlu'um ti' le *Agenda 2030* uti'al Nu'uka'an Jóok'oltáanilo' (SECNA ichil *español* t'aan) tu ts'áajubaj u jets' bix kun u yilij, bix kun antal u jaatsilo'ob yéetel ba'ax ku taasik le u Kamp'éelel INV uti'al *México* 2024.

Ichil le bix u bina' jach anchaj ba'al u yil u k'eexil tuukulo'ob beeta'ab yéetel le jeejelas máako'ob yaan ichil u kúuchilo'ob jala'ach yéetel le ma' ichil jala'ach yano'obo', jump'éelel u ye'esajile' leti'el Noj Much'táambalil Nojlu'um ti' le *Agenda 2030*. Ichil le much'táanbala' táakpaj maanal 1000 máako'ob taalo'ob ti'

academia'ob, u múuch'il kajnáalo'ob, u múuch'il táankelem/x lóobayano'ob, u múuch'il *sindicato'ob* yéetel *iniciativa privada*, máaxo'ob taal tu k'aaba' máako'ob meyajtik a'alma'j t'aan yéetel máaxo'ob taal tu k'aaba' máako'ob ku meyaj tu Mola'ayil u Jala'achil Nojlu'um *Federal*, ichil u láako'ob. Yéetel u *meesailo'ob* tsikbal, kaambesajilo'ob, u múuch'il tsikbal yéetel ts'aaj tsikbalo'obe' je'ets' yóok'ol tu'ux kun bin le *INV* je'ela', ichil u jets't'aanil u táakbesa'al máako'ob te'el *Agenda 2030o'* uti'al u kaxantik u yu'uba'al u t'aan máaxo'ob beetik le nu'uka'an jóok'oltáanil yéetel ma'alo'ob kuxtal tu lu'umil *México*.

Beyo' beeta'ab jump'éeel u jeejeláas e'esajil meyajob, lelo' ma' tu kaxtaj u xu'ulsik u talamil le *Agenda 2030* wey *Méxicóe'*, ba'ax tu beetaje' u ye'esik u jeejelas yéetel u ya'abil bix yanil le nu'uka'an jóok'ol táanilo' yéetel le ma'alob kuxtalo'.

Le ka'aj ts'o'oke', le u múuch' j-áantajo'obil u Kamp'éeel *INV* tu beeto'ob jump'éeel xaak'alil yo'olal bix u núupul u Tsol Tuukulil u Jóok'oltáanil Noj Lu'um 2019–2024 yéetel *Agenda 2030*. Ila'ab k'a'ana'an nu'ukbesajilo'ob uti'al u nu'uka'an jóok'oltáanil máaxo'ob ts'o'ok u jets'ik Ba'ax ku Kaxantik le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil (*ODS*, ich *español* t'aan) wey nojlu'ume': kajnáalo'ob, u jaatsil *privado* yéetel jala'ach. Te'elo' ti' kaaj jump'éeel noj u k'eexil tuukul yéetel k'áatchi'ob, u bin ilbil le kúuchilo'ob tu'ux yaan le ba'alo'oba' yéetel tsikbalo'ob yéetel le máaako'ob kuxkintiko', maanal ti' chéen u jel ch'a'abal u t'aan yéetel ju'uno'ob ti' mola'ayilo'ob.

Láayli' tu súutukile', mu'uch' yéetel nu'ukbesa'ab xookilo'ob beey xan bix u chíikpajal le nu'ukbesajilo'oba' yéetel ba'ax ku taasik ti' le ba'ax ku kaxantik le *Angendáa'*. Ichil le u jaatsil meyajaj jach k'aabetchaj jump'éeel bey jit'bil meyaj ti' kúuchilo'obe', je'el bix tu ye'esaj to'on le máaxo'ob ku chíikpajal te'el Tsolts'íiba' ichil ba'axo'ob ku kaxantik le *ODS*eso'yéetel u ye'esajilo'ob nu'uka'an jóok'ol táanil tu meyajil taak'in yéetel ti' kaaj beey xan yéetel le ku xook k nojlu'um.

Uti'al le je'ela' jach k'aabetchaj u na'ata'al, yáaxe' tak buka'aj jeejeláasil u chíikpajal le óotsililo' — ku bin maanal ti' u ye'esajilo'ob náajalil taak'in yéetel ku táakbesa'al ichil mina'anil jach k'aabéet páajtalilo'ob — ku ts'o'okole' bix u yila'al chúukanil le nu'uka'an jóok'oltáanilo' wáaj m'alob kuxtalil, je'el bix u yila'al wey ichil k nojlu'ume'.

Bey túuno' le Tsolts'íiba'yaan óoxp'éeel u noj jaatsilo'ob, le yáax u k'aaba' *México* yéetel le *Agenda 2030*, jump'éeel *múul beejil*, ku kaxantik u ts'áik wa ba'ax yo'olal bix u beeta'al le xaak'alila', bix k ilik u p'íitkunta'al óotsilil, u je'ets'el u tuukulil u meyaj jala'achil, ba'ax jach k'a'ana'an u ts'at'aanta'al ichil noj lu'um yéetel k nu'ukbesajil nu'uka'an jóok'oltáanil.

Tu ka'ajaatsil u k'aaba' *México yéetel u meyajta'al le Agenda 2030* ku ye'esa'al 6 jump'éelel u káajbalilo'ob nu'uka'an jóok'oltáanil, ku much'iko'ob jeejelas u t'aan máako'ob ku táakpajali' yéetel yaan ba'al u yilo'ob tu kaajalo'ob beey xan tak ichil k noj lu'um, ku taalo'ob ti' kajnáalil yéetel ti' u múuch'il u baatsil máak ku ts'áajiko'ob u kuxtal le *Agenda 2030*, le je'ela' le u yóolil k Tsołts'íiba', u jel ch'a'abal u t'aanil meyajo'ob jach ku ye'esiko'ob ma'alob kuxtalil.

U yóox jaatsil u k'aaba' *Xóot xaak'al, kaambalilo'ob, talamilo'ob yéetel u láak' ba'axo'ob kun beetbil uti'al u meyajta'al le Agenda 2030*, ku kaxantik máakalmáak u jach chíika'an kaambalilo'ob le bej ts'o'ok u máansa'alo' yéetel ba'axo'ob un beetbil uti'al u bimbalak tak 2030.

Le tsołts'íiba' ma' táan u yilik u xu'upsik u xaak'al tuukulil nu'uka'an múuch'jóok'oltáanil yéetel u bin u bin tu lu'umil *Méxicóo'*, ku kaxantik u yúuchul múul tsilkbal ichil máako'ob yéetel ka'a jeltukulta'ak ichil jump'éelel nu'ukan tuukulil meyaj yaan wal u sajbe'entsilile', tu'ux u taal yéetel ba'ax uti'al le *Agenda 2030*, to'one' k ilike' leti'el máaxo'ob yo'olal ku beeta'al nu'ukbesajil uti'al kaaj u kaxantik u p'íitkunsal le u ma' keetil kuxtalo'.

Le U Kamp'éelel u Yóolal Tsoł Ts'íibila' u ye'esik je'el nu'ukbesajilo'ob wa ka'a ke'etek yéetel le xaak'alil meyajo'ob ts'a'ab k'ajóoltbil 2016, 2018 yéetel 2021 ku ch'a'ajik uti'al u káajbal le kaambalilo'ob úuch ti' le xaak'alil meyajo'obo' yéetel ku yéeyik jump'éelel nu'ukbesajil ku kaxantik u xaak'alil bix le ba'alo'obo'.

Ts'o'ok k bin ti' le yáax náats'iko'on uti'al u yila'al máaxo'ob yéetel u nu'ukbesajil mola'ayo'ob ku táakpajal uti'al u béeykunta'al le *ODS* te'el yáax *INVeó'* tak uti'al u táakbesa'al jeejelas jaatsilo'ob uti'al u béeytal ba'ax ku kaxantiko'obo', bey ts'íibta'an tu ka'ap'éelel *INVeó'*; yéetel ti' u xaak'alil le 17 *ODS* beey xan u yila'al nu'ukbesajilo'ob ka áantajnak ti'al u béeytalo'obo'; tak uti'al k tukultik te'el 4° *INVeó'* u meyajta'al le nu'ubesajil uti'al kaaj yéetel u béeykunsal le *Agenda 2030* ti' yano'ob ichil jump'éelelilí kúuchile', ma' jela'ano'ob wa tu kaxantik u ts'aatáantiko'ob le ba'axo'ob ma' tu cha'ajiko'ob u táakpajal tuláakal máak ichil jump'éelel ma'alob kuxtal.

Ichil u láak' t'aane', máano'on ti' jump'éelel noj jets' t'aane' tak ti xaak'alil táakpaja'an ti' péektsilo'ob uti'al u ts'a'abal bejla'e' jump'éelel chúuka'an xaak'alil u meyajta'al le *Agenda 2030* tu lu'umil *Méxicóo'*.

Je'el bix tu láak' tsołts'íibo'obe', le xaak'alil ku ts'a'abal ojéeltbil weya' ku taal ti' péektsilo'ob ts'a'ab tumen u Mola'ayil *Instituto Nacional de Estadística y Geografía, INEGI*, mola'ayil uti'al kaaj yéetel ku meyaj tu juun, leti' meyajtik u nu'ukbesajil *Sistema Nacional de Información Estadística y Geográfica de México*.¹

¹ Meexicoe' yaan xan ti' u Nu'ukbesajil *Sistema de Información de los Objetivos de nu'uka'an jóok'oltáanil, SIODS*, nu'ukul meyaj beeta'an tumen *Coordinación de Estrategia Digital Nacional* ti' u Jala'achil Noj Péet Lu'um yéetel *Instituto Nacional de Estadística y Geografía*, te'el kúuchila' ti' yaan ti'al u yila'ale' bix u bin u ch'úukta'al le *Agenda 2030* ti'al le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanilo' wey *Méxicoe'*. Ti' yaan: <https://agenda2030.mx/#/home>

Ku páajtal u ya'ala'al xane' ichil le ja'abo'oba' ts'o'ok u bin k ts'áajik u muuk' u táakbesa'al ti' mola'ayilo'ob le *Agenda 2030* wey *México* úuchik u beeta'al u Múuch'il Noj Lu'um ti' *Agenda 2030* yéetel u No'ojK'abil Béeykunaj,² káaj u meyaj 2017. Ichil le 32 xóot' lu'umo'ob ti' le noj lu'uma' yaan u Mola'ayilo'ob *Órganos de Seguimiento e Implementación*. Tak *diciembre* ti' 2023, 13 jump'éeel jala'achilil ti' xóot' lu'umo'ob beey xan ti' méek'tankaajo'obe' tu ts'íibtaj u *Informes Subnacionales Voluntarios* ob tu táan u nu'ukbesajil *Naciones Unidas* le je'elo' ku jel jets'ik u mokt'aanil u meyaj yéetel le u múulmeyajil le *Agenda*.³

Ichil le je'elo', tumen ku taalo'ob ti' kaaje', u jaatsil *sector privado*, *sindicatos* yéetel *universidades* ob beey xan naajilo'ob u ka'antal xooke', tu beetajo'ob u xaak'alil le u meyajta'al le *ODSo'obo'* ichil jump'éeel múul meyaj yéetel *SECNA*. Le meyajjo'oba' ku ye'esiko'obe' jump'éeel túumbenil táakpajal yéetel u jel ch'a'abal le *Agenda 2030* yéetel jach k'a'ana'ano'ob ichil le u Kamp'éeel Tsol Ts'íiba'.

Beey xan uti'al u péektsilta'al u táakpajal u táankelemilo'ob k noj lu'ume', *octubre* ti' 2023 beeta'ab u múuch'il *Red Juvenil de Embajadores de la Agenda 2030*, yéetel 32 táankelem máako'ob, (juntúul taal ti' xóot' lu'umo'obi'), ku kaxanta'ale' u na'ats'a'al le *ODSe'ob* ti' le jaatsil máako'oba'. U meyaj eti'obe' péektsil yéetel kaambesaj yo'olal ba'alo'ob yaan yil yéetel u jelpajal yóok'ol kaab wa kaambalil yéetel túumbel nu'uka'an, ku ts'o'okole' ku jo'olintiko'ob nu'ukbesajil meyaj uti'al jel pak'al, u kalanil káa'náabo'ob, pak'alil ich kaajo'ob ichil u láak' ba'alo'ob.⁴

Ti' le meyajjo'oba' ku táakbesa'al le ba'axo'ob káajsa'an tu meyajil a'almaj t'aano', yéetel leti'obe' ts'o'ok u péeksaal noj tuukul tu bak'paach le *Agenda 2030* yéetel ba'axo'ob ku taasik, uti'al u chúukpajal u núupul le nu'ukbesaj uti'al kaajo' yéetel u meyaj jala'achil, péektsilta'an ichil u yóox jaatsil jala'acho'ob, uti'al u béeytal ba'ax ku kaxantiko'ob.⁵

Tu ts'ooke' le káajbalilo'ob ku jel ch'a'abal weya' ku jóok'olo'ob ti' u jeejelasil kajnáalo'ob yéetel ti' Noj Lu'um, ichil le U Kamp'éeel u Yóolal TsolTs'íibila' k k'áat e'es k beel ti' yóok'ol kaab k beel yéetel ba'ax ts'ook k máansik ichil kuxtal ikil k kaxantik u taal k'iino'ob keet, ku ts'áajikubáaj yéetel uti'al máakil.

² U jel xookil beeta'abik u táakbesa'al ti' mola'ayilo'ob le *SECNA* ob ti' yaan: <https://www.gob.mx/agenda2030/documentos/memoria-de-trabajo-secna2030?idiom=es>

³ Ichil u láak'inaj le *SECNA* ob ku ts'áajik u ti'al u jala'achilo'ob xóot' lu'umo'obe' nu'ukulo'ob k'a'abéet ti'al u beetik u tsolts'íibo'ob, je'el bix *Guía Metodológica para la Elaboración de los Informes Voluntarios de los Gobiernos Subnacionales*, ti' yaan: <https://www.gob.mx/agenda2030/documentos/guia-metodologica-para-la-elaboracion-de-los-informes-voluntarios-de-los-gobiernos-subnacionales?idiom=es>

⁴ Yo'olal le *Red Juvenil* ob ila'ak u jaatsil yaan ichil *Anexo A*.

⁵ Yo'olal le meyajil a'almaj t'aan yéetel le *Agenda 2030*, ila'ak ichil *Anexo B*.

U Múuch'kabil Chéen Uti'al Ba'axo'ob ku Kaxantik Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil (CTEODS ich español)

Ba'ax ku Kaxantik

Beeta'ab tu ja'abil 2015, ku nu'uktik meyajjo'ob yaan u tuukulil, u tsoololil, bix u beeta'al yéetel u béeykunta'al.

Ichil bix yanil le Nu'ukbesaj *Sistema Nacional de Información Estadística y Geografía*, le meyajjo'oba'ku jóok'siko'ob yéetel ku túumbenkunsiko'ob péektsilo'ob k'ábéet uti'al u je'ets'el yéetel u xak'alta'al nu'ukbesajo'b ti'al kaaj tojtáanta'an ti'al u béeykunta'al le ODSe'obo'.

Bix tsoololil

U Jo'olpóopil:

U No'ojk'abil Béeykunaj ti' u Múuch'il Noj Lu'um ti' *Agenda 2030*.

U no'ojk'abil Péektsilil:

Instituto Nacional de Estadísticas y Geografía (INEGI)

Máaxo'ob yaan ti'ob u T'aanil:

- ➔ 19 molayilo'ob
- ➔ U Molayilo'ob Jala'achil
- ➔ Molayilo'ob ku meyaj tu juu'uno'ob

Ku much'iko'ob le péektsilo'ob k'ábéet uti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil u ye'esajilo'ob le *Agenda 2030* tu lu'umil México.

U Nu'ukbesajil Péektsilo'ob ti' Ba'axo'ob ku Kaxantik Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil (SIODS ich español)

Jump'éel ti' le ba'axo'ob ku yáax beetik le CTEODSo', leti'el u nu'ukbesik u meyaj le SIODSo'.

- ➔ Leti'el chíikulil ku much'ik' péektsilo'ob ti' le máaxo'ob yaan ti'ob u t'aanilo'
- ➔ Ku ye'esik mantats' u xookil péektsilo'ob yo'olal bix u bin México ichil le 169 ba'axo'ob kun u béeykunt le 17 ODSe'obo'.
- ➔ Yaan ti' 247 jump'élili' e'esajilo'ob:

Yóok'olkabil o'obi'

Xóot'lu'umil o'ob

Noj Lu'umilo'obi'

Ichil le *INEGI*o', ku xak'alta'al, ku meyajta'al yéetel ku yila'al bix yanil le ba'ax ku yojéelta'alo' beyo' ku ts'o'okole' ku na'aksa'al tu chíikulilo'ob le SIODSo'.

Uti'al u yojéelta'al u láak' ba'ale' xeen wa ch'a'a u yoochel código QR:

<https://agenda2030.mx/index.html?lang=es#/home>

***México yéetel le Agenda 2030,
jump'éel múul bej***

México yéetel le Agenda 2030, jump'éel múul bej

Le *Agenda 2030* ma' jump'éel nu'ukbesajil yóok'ol kaab mix ba'al yaan u yil yéetel *Méxicoj'*, ti' yaan ichil — u jets't'aanil yéetel ba'ax ku kaxtik — bixk ilik le jelbesaj ku ts'ájik tu chúumuk le nu'ukbesajo'ob uti'al kaajo' le máako'ob yéetel le kaajo'ob jachl óotsilkunta'abo'ob tumen le nu'ukbesaj *neoliberal* jets'a'an ichil ya'abach ja'abo'ob wey *Méxicoe'* yéetel tuláakal *América Latina*.

Le nu'ukbesajil meyajil taak'in yéetel uti'al kaajo' tu beetaj u yantal le k'aak'as ba'alo'ob ku taasik talamil yóok'ol kaabo' yéetele' le *Agenda 2030* ku kaxtik sutk'esik:

- Wi'ijil, óotsilil,
- U jelpajal yóok'ol kaab, u xma' keetil náajalil beey xanl keetil ichil xiib yéetel ko'olel,
- U náachkunta'al máasewáal kaajo'ob, maan chéen beyilo',
- Ba'atelo'ob, u bin máak táanxel tu'ux,
- U jóok'sa'al máak tu kaajal, jeejelas bix u to'opol máak, chéen u ya'ala'al wáaj jayp'éeli.

Le o'olale' ichil jump'éel u meyaj tu juune', le jala'achila' tu ch'aaj u meyajil jump'éel nu'ukbesajil ma'alob kuxtal ka u k'ex bix yanil le u jaatsil meyajjo'ob beetik u yantal xma' keetil kuxtalo' yéetel ku beetiko'ob xan u yantal óotsililo'. K'jala'achile' tu jets'aj ma' u bin tu beejil le úuchben meyajil *neoliberalo'*, tuláakal nu'ukbesaj uti'al kaaje' ka u ts'atáant u ma'alob kuxtal ya'abach maak yéetele' le jóok'ol táanilo' ka u taas u t'o'oxol nu'uka'an le náajalilo'.

Bey túuno', ichil le talamil tu taasaj le noj k'oja'anil *COVID-19* ma' p'aaxnajo'oni' ta ts'áantaj táanil le máaxo'ob jach óotsilo'obi'. Ma' ts'a'ab áantaj yo'olal *impuestos* mix tse'el ti nukuch empresa'obi'; p'a'at u mu'uch'ul *impuestos*, yéetel le je'elo' anchaj taak'in chúuka'an uti'al u je'ets'el beey xan u ya'abtal le nu'ukbesajilo'ob uti'al kaajo' — tu ja'abil 2023 k'uch tak 7 ti' u xookil 10 kuchkabalo'ob — ⁶yéetel le je'elo' béeychaj u yúuchul maan ichilo'on. Tu súutukile' tu béeykuntaj u jel ma'alobtal naajalil ichil mejen yéetel nukuch kúuchilo'ob tu séeba'anil.

Ichil u meyaj le ja'achila' ya'abchaj u xuupil taak'in uti'al u kaláanta'al kaaj, tu chukaj tak yóok'ol le mix juntéen u chuke', nib óolal ti' le nu'ukbesailo'oba' t béeykuntaje' maanal cinco millonesil máako'obe' jóok'o'ob óotsilil tu ja'abil 2018 tak 2022, le je'elo' ku táakpajal junpuul te'el Ba'ax ku Kaxantik le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil 7: ***U xu'ulul óotsilil. Ka'alikile' le náachil yaan ichil u jaatsil le jach óotsil yéetel le jach ayik'alo' p'íitchaj seis juntéenel ichil le k'iino'ob je'elo', kex anchaj talamil taak'in yóok'ol kaab yéetel le noj k'oja'anilo', béeychaj beyo' u jach chíikpajal u bin táanil uti'al u p'íitkunta'al xma' keetil kuxtalo' (ODS 10).***

Ichil u Yóolal Tsol Ts'íiba' ku chíikbesa'al bix tu jets'aj u kajnáalilo'ob *México* u bino'ob tu beejil ma'alob kuxtal yéetel le nu'uka'an jóok'oltáanilo'. Wey t noj lu'ume' yaan kaajo'ob jach táaj ya'abach ja'abo'ob u beeto'ob ba'ax k'a'abéet ti'ob uti'al le talamilo'ob káaj u ya'alik tu ja'abil 2015 le *Agenda 2030*. Le kaajo'ob je'elo' ku péektsiltiko'ob ti'ano'ob ichil jeejelas nu'ukbesajilo'ob meyaj ku tooch'tiko'ob cihil jeejelas lu'ume', meyajilo'ob yo'olal náajalil, uti'al leti'ob yéetel u miatsilo'ob ku núupul yéetel *Agenda 2030*.

⁶ Ila'ak u ye'esajil estenográfica 100 Días, Cuarto Año de Gobierno ti' +uuchik u t'aan le Jala'ach Andrés Manuel López Obrador tu k'iinil 12 ti' abril tu ja'abil 2022, ti' yaan: <https://www.gob.mx/presidencia/articulos/version-estenografica-100-dias-cuarto-ano-de-gobierno?idiom=es>

Le Agenda 2030 yéetel U Tsołts'íibil Múuch'jóok'oltáanil uti'al Noj Lu'um

Le *Agenda 2030* uti'al le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanilo' ku táakpajal yéetel U Tsołts'íibil Múuch'jóok'oltáanil 2019-2024 uti'al u Noj Lu'umil México beey xan u láak' u nu'uka'anil jets'tuukulil meyaj uti'al Jala'achil ichil u nu'ukbesajilo'ob, ba'ax kun u béeykuntej yéetel ba'ax ku kaxanta'al. Le k *PND*eo' jach ku jets'ik u k'e'exel le e'esajil yo'olal bix u meyajil *política* wey noj lu'um le béeykunta'ab te'el urnas te'el 1 ti' julio ti' 2018. Le k'exbesaja' ku taasik u k'áatchi'il ba'ax le jóok'ol táanilo' — ichil ma' u na'ata'al — yo'olal jump'éeel ku kaxtik u yutskintik ba'alo'ob ma' ma'alob yo'olal kaaji'.

Uti'al k jala'ache', le u bin u ya'abtal náajalilo' mixba'al u beelal wa chéen le ku kaxta'al, k'a'abéete' uti'al u béeykunta'al u noj ba'alil ba'ax ku kaxta'al: u yantal ma'alob kuxtal uti'al tuláakal kaaj, tu'ux u táakpajal kaaje' mix táan u páajtal u tukulta'al.

Le u nu'ukbesajil ma'alob kuxtala' k much'ik ichil le t'aan tu jets'aj le jala'ach *Andrés Manuel López Obrador*': Yo'olal u yantal tuláakal máak ma'alobile' táanil yaan óotsilo'ob. Le mokt'aan je'elo' ku núupul yéetel u nu'ukbesajilo'ob múuch'jóok'oltáanil, táakbesajil yéetel u táakpajal kaaj le ku péeksiltik le *agenda* yóok'olkaabo'.

Le *PND*eo', le tu jaatsil Nu'ukbesaj uti'al Kaajo', jach ku tsolik le u yáax meyaj u Jala'achil México: u béeykuntik páajtalilo'ob, le ku na'ata'al ku taal ti' máako'obe', ma' tu páajtal u p'atiko'ob, ti'al tuláakal máak, nuupulo'ob, ma' tu ja'atsalo'ob yéetel ma' u páajtal wa ma' u béeykunta'alo'ob. bey túuno' le U Tsołts'íibil Múuch'jóok'oltáanil ti'al Noj Lu'umo' ku tsolik le nu'ukbesajo'ob ti'al kaaj jach k'a'abéet u ts'atáanta'alo', yaane' ti' yaan ichil le u Yóolal Tsoł Ts'íibila'.

Le nu'ukbesajilo'ob ti'al kaaja' beeta'abo'ob ti'al tuláakal tu'ux, yo'olal u béeytal le buka'aj ma'alob kuxtal ku páajtal u ti'al kaaje', yáaxe' u ti'al le óotsilkunta'abo'ob tumen le jala'acho'ob *neoliberal*e'. Le o'olale', le ichil bix beeta'anil yéetel bix u meyajta'al le nu'ukbesajilo'ob ti'al kaajo' ku jach chíikbesa'al máax jach k'a'ana'an u ts'atáanta'al: máaxo'ob yaan ichil óotsilil wa yaan ba'ax mina'an ti'ob, je'el bix u ya'alik le *Agenda 2030* ichil ba'axo'ob kun u béeykunto'; le je'elo'oba' ma' tu meyajto'ob chéen yo'olal jump'íit k'iino'ob, ku kaxantiko'ob u sutk'esa'al le xma' keetil yaniko'obo.

Je'el bix u ye'esik u Múuchkabil *Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social* le óotsililo' jump'éeel ba'al jeejelas yanil yaan ba'al u yil yéetel bix kuxlik máak, ku taasik talamil ti' u noj ba'alil yanil, ku xot'ik u páajtalilo'ob, ma' tu cha'ik u béeykuntik máak ba'ax k'a'abéet ti' beey xan ma' tu cha'ik u táakpajal chúuka'an ti' kaaj.

(CONEVAL, 2016).

Yéetel le je'elo', Méxicoe' ku meyaj ti' jump'éeel nu'ukbesaj ti'al u p'isik le óotsililo', ku nupik óoxp'éeel tuukulil: le ma'alob kuxtal ichil náajalilo', u páajtalilo'ob kaaj yéetel u lu'umo'ob.

Le tuukul je'ela' ku yilike' le kaaj óotsilo' mina'an taak'in ti', ku ts'o'okol xane' ma' tu cha'abal u béeykuntik u páajtalob wa u derechos jach k'a'abéete' tumen ma' tu pajtal u yantal ba'al u jantej, u ts'akikubaj, u bin naajil xook, seguridad social wa jump'éeel ma'alob naaj.

(CONEVAL, 2016 yéetel 2019).

Le o'olale' le ba'axo'ob u béeytal te'el ODS 1 u Xu'ulul le óotsililo' u táakpajal junpuul tu láak' ODS (2, 3, 4, 8 yéetel 10)⁷ yéetel tu láak'o'obe' ma' jach junpuuli' (ODS 5,⁸ uti'al ilbil).

Beyo' le bix u yila'al le nu'ukbesajil ti'al kaaj ti' k'jala'acho'ti'al u beeta'al jump'éeel ma'alob kuxtal ichil náajalil t'oxa'an ka u bis ichil táakbesajil le máaxo'ob mixba'al yaan ti'obo' yéetel ka u jel ch'a'ob tu baatsilo'ob ichil u jeejelasil. Tu 5 ja'abil k'aajsa'ake', tu yila'alu chíikpajal u bin u bin ichil óol tuláakal le 169 ba'ax kun u béeykunt le 17 ODSes yaan te'el Agenda 2030, le kun tsolbil tu láak' súutukil.

Uti'al u béeytal ba'ax u kaxtik le PND tu ja'abil 2018 káaj u jel nu'ukta'al le taak'in k'i'itpaja'ano' u ti'al nu'ubesajilo'ob jach k'a'ana'an. Beyo' béeykunta'ab u yantal taak'in ti'al le nu'ubesjao'oba' taal ti' Presupuesto de Egresos de la Federación, PEF.

Wey k noj lu'ume' tu ja'abil 2018 káaj u táakbesa'al le taak'inil meyaj o' ti' le ba'ax un u béeyunt le ODSe'obo'⁹ le buka'aj nu'ukbesajo'ob táakbesa'an jach u mina'anil ti' jump'éeel ODS tu ja'abil 2024 ti' yaan tak 83.8 %. Ku ts'o'okole' chíikpaj u ya'abkunta'al u taak'inil meyaj yaane' tak yóo'ol ka'atéen ichil 2022 yéetel 2023 je'el bix le nu'ukbesaj u Paak'alil Kuxtal o'.

Ti' 2018 tak 2024 u xuupil ti'al u jóok'oltáanil kaaj tu'ux yaan áantajilo'ob taak'in ti'al kaaj, áantajil taak'in yéetel nu'uulo'ob, beey xan xuup yo'olal servicios yéetel u máansa'al taa'in ti' familiase', ya'abchaj yóo'ol 38.3 % máan ti' 2 billones 715 mil millonesil de pesos (153 mil 944 millonesil dólares) tu ja'abil 2018 tak 3 billones 756 mil millonesil pesos ti' 2024 (211 mil 721 millonesil dólares) (IMCO, 2023).¹⁰

⁷ ODS 2: Hambre Cero; ODS 3: Toj Óolal yéetel Ma'alob uxtal; ODS 4: Ma'alob Kaambesaj; ODS 8: Ma'alob meyaj yéetel Ya'abtal náajalil; ODS 10: U P'iitkunajil xma' keetil.

⁸ ODS 5: U Keetil xiiibil yéetel ko'olelil.

⁹ Ilbil "Anexo Vinculación del presupuesto con la Agenda 2030 para el nu'uka'an jóok'oltáanil" jóok'sa'ab tumen Secretaría de Hacienda y Crédito Público, ti' yaan: https://www.pfef.hacienda.gob.mx/work/models/7183r4r/PPEF2024/oiqewbt4/docs/exposicion/EM_Anexo.pdf

¹⁰ Xa'alilo'ob taal ti' IMCO (2023) yéetel ti' Presupuesto de Egresos de la Federación del año correspondiente yéetel Presupuesto de Egresos de la Federación je'ets' uti'al 2024.

U Táakbesa'al u Taak'inil meyaj yéetel Agenda 2030 u ti'al le Nu'uka'an Múuch'jóok'olt'aanilo'

Tsol Nu'ukbesaj beeta'an uti'al u tsóolol le u Nu'ukbesajilo'ob Taak'inil Meyaj México le **169 ba'axo'ob kun béeykuntbil tumeen le 17 ODS ti' le Agenda 2030** u ti'al le Múuch'jóok'olt'aanilo'.

U túumbenkunsajile' ti' jets'a'an ichil u jaatsilo'ob ba'axo'ob kun béeykuntbilo', leti'obe' ku béeykuntiko'ob u yila'al ma'alob bix u yáantaj le taak'inil meyaj ti'al ba'axo'ob ku kaxanta'alo' yéetel u ti'al le jejelas kaaj ku xanta'al xano'.

U noj tuukulil tu paach le tsol nu'ukbesaja' leti'el u cha'ik u je'ets'el ma'alob u bin u meyajta'al le nu'ukbesajo'obo', beey xan u yila'al nu'uka'an le mokt'aano'ob jetsa'a'an te'el Agenda 2030.

Le **tsol nu'ukbesaja' jump'éel xaak'alil ichil ka'a jaatsil:**

U Jaatsil 1	U Jaatsil 2
- U yila'al ba'axo'ob ku múul kaxantik u Nu'ukbesajil Taak'inil Meyajo' (PP ich español) yéetel le ODSe'obo'. - U yila'al wa le bix beeta'anil le Nu'ukbesajil Taak'inil Meyajo' u ti'al le ba'ax kun u beet le ba'ax ku kaxanta'alo'. - U yila'al wa jaaj le u Nu'ukbesajil Taak'inil Meyajo' ku ts'atáantik ba'ax k'abéet ti' máaxo'ob táakpaja'an ti'al u páajtal le ba'ax kun béeykuntbilo'.	- U jach xak'alta'al bix yanil, tumeen jump'éel u Nu'ukbesajil Taak'inil Meyaje' ku páajtal u yáantaj u ti'al ba'ax kun béeykuntbilo', ba'ale' yaan k'iine' ma' chúuka'an ti'al u páajtali'. - U yila'al tak buka'aj táakpaja'anil yéetel u bix u yáantaj le Nu'ukbesajil Taak'inil Meyajo', wa jumpuul wa ma' jachi'.

U ti'al u ja'abil **2024**, u **83.8 %** ti' tuláakal u Tsol Ts'íbil u Xuupil Taak'in ti' **Noj Lu'ume' táakbesa'an ti' le ODS.**

Uti'al u yojéelta'al u láak' ba'ale' xeen wa ch'a'a u yoochel código QR:

<https://www.transparenciapresupuestaria.gob.mx/Datos-Abiertos>

Ti' le u ts'ooko' k'a'abéet u ya'ala'ale' *noviembre ti' 2019* u jo'olpóopil u Jala'achil Méxicoe' tu túuxtaj jump'éeel káajbalil jets't'aan ti'al u k'e'exelyéetel u táabesa'al ti' *artículo 4°* ti' u Noj A'almaj T'aanil u Lu'umil México yo'olal ma'alob kuxtale' je'ets' ti' Jala'ache' ka u chíimpolt yéetel a u yil u páajtalil máako'ob ch'ija'ane' u k'amiko'ob jump'éeel *pensión* ma' k'abetchaj u bo'olil táanili' u ti'al máako'ob ch'ija'an; beey xan jump'éeel *pensión* u ti'al máao'ob jeets'el yaan talamil tu wíinkilo'ob jach u ti'al mejen paalal táaneleo'ob yéetel x lóok'bayeno'ob beey xan máasewáal kaajo'ob.

Je'ets' xan u nu'ubesajil *becas* uti'al xonáalo'ob ti' tuláakal u jaatsil naajilo'ob xook yaano'ob ichil óotsilil. Beey xan beeta'ab u Nu'ubesajil *Sistema Nacional de Salud u ti'al Ma'alob Kuxtal* ti'al u béeytal u ts'atáanta'al chúuka'anil u toj óolal *mexicano* kajnáalo'ob táanile' le máax mina'anti'ob *seguro sociale'*. Le jets't'aano'ob yéetel nu'ubesajilo'oba' bejla'e' ti' yano'ob ichil u nu'ubesajil u meyaj Noj Lu'ume' maanal ti' u meyaj Jala'ach yéetel yaano'ob ichil u ts'íibolal u chukpachta'al u páajtalil wa derechoil ma'alob kuxtal.

Jach jeejelas le máako'ob máax uti'alo'ob le nu'ukbesaj ti'al kaaj ti' u meyaj le jala'ach *Andrés Manuel López Obrador'*, ba'ale' yaan ti'ob jump'éeel ba'al; tuláakalo'obe' tséelkunta'abo'ob ti' kuxtalil tumen le bix u yúuchul meyaj tu ja'abil *1982 tak 2018*: le máako'ob ch'ija'an máaxo'ob beeta'ab k'aas ti'ob úuchik u tse'eel u nu'ubesajil u kalanil kaaj táankelemo'ob ma' páatchaj u yokolo'ob wa p'áatalo'ob xook wa meyají' u múuch'kabil *migrante'ob* máao'ob yaan wa ba'ax talamil tu wíinkililo'ob; yéetel jach tu jaajile' tuláakal u ko'olelilo'ob óotsil wey t noj lu'ume'. Tuláakalo'obe' ku táakpajalo'ob ichil *Agenda 2030* yéetel ba'ax ku béeyuntik.

Tu ts'ookole' k'a'abéet u yila'ale' ichil ba'ax yaan ilbil yéetel Nu'uka'an Jóok'oltáanile' le *PND* ku jets'ik ti' Jala'ache':

Yaan u yilik ichil tuláakal ba'ax bín úuchuke' bix kun táakpajal u nu'u'kbesajo'ob tu múuch'kabil máako'ob, tu bak'paacho'ob yéetel tak ti' *política* beey xan meyajil taak'in wey noj lu'ume'. Ku ts'o'okole' yaan u bisik jump'éeel u tuukuilil múuch'jóok'oltáanil ka u yutskíint talamilo'ob ti' kaaj yéetel ka u túulch'int u bin u bin náajalil ma' xan u taasik k'askunajil ichil kuxtal ichil jets'eknakil, bix u bisikubáaj máak, u jeejelasil miatsilo'ob mix tu báak'paach.

(U Jala'achil México, 2019).

Beey xane' le u péektsilta'al nu'ukbesaj ichil a'almaj t'aan yéetel u táakmuk'ta'al mola'ayo'obe' le ku kaxanta'al u béeytal tumen *PND* beey xan tumen *Agenda 2030* te'el *ODS 16* u k'aaba' *Paz, justicia e instituciones sólidas*. Le je'ela' ma' chéen wa ba'ax ku kaxanta'ali', jach k'a'abéet xan ti'al u béeytal jumpuul ba'ax ku kaxanta'al tumen le jala'acha' yéetel *Agenda 2030*. U ti'al Méxicoe' ikil u kaxanta'al u xu'ulul k'aak'as meyaj yéetel u kalanil taak'ine' tu chukaj óoli' yóok'ol óoxpáak u mo'olol *impuestos* yéetel p'íitkunta'ab u xu'uxupa'al chéen bey le taak'ino', beyo' páajchaj u ts'a'abal taak'in ti' ba'axo'ob jach k'a'abéet wey nojlu'ume'. U láak' ba'ale' ikil u ts'atáanta'al ba'al u ti'al kaaje' ku taasik le loobilo' táan u beetpajal jets'eknakil yéetel nu'ukbesajil u kuxtal kaaj.

Nu'ukbesaj náajalil ti'al ma'alob kuxtal

Le ba'ax ku kaxantik le nu'kbesaj náajalilo' ma' chéen ka yanak xookilo'ob nu'ukani', beey xan ka yanak ma'alob kuxtal ti'al kaaj. Le nukuch e'esajilo'obo' u nu'ukulilo'ob p'iis ma' le ba'ax ku kaxta'alo'. Le o'olale' le nu'ukbesajilo'ob meyaj péeksa'an tumen le jala'achil bejla'a' jach ku kaxantiko'ob ka yanak ma'alob kuxtal uti'al kaaj.

Le u nu'ukbesaj le u jala'achil le *Cuarta Transformación* ku jéets'el ichil ma' xuupil, nu'uka'an meyaj, ma'aob meyajil taak'in, u ja'atsal *poder político* ti' *poder económico*, u jel ch'a'abal u muuk' Jala'achil ti'al u kanáantik u yantal tu juun noj lu'um, jets'eknakil yéetel u meyaj a'almaj ichilil déerechoj, je'el bix kun u jóok's nu'ukbesaj uti'al kaaje' yéetel yaan u béeykunt ba'ax ku kaxanta'al ichil noj lu'me'. Ichil le ts'íibo'oba' ch'a'abo'ob ti *PND* jach ku ye'esik:

U muuk' jala'ache' u ti'al yúuchul meyaj yáax yo'olal kaaj ma' ti'al u jaatsil máaki' yéetele' yantal Noj Lu'um ichil a'almaj t'aanile' unaj u chúukbesa'al yéetel túumben nu'uka'an tuukul, ma'a yéetel k'aak'as meyajil'. Yaan k ka'a ch'a'ik u beejil bin táanil ichil ma' xuupil chén beyo', x ma' k'aak'as meyajil, nu'ukan meyajil *impuesto'ob*, xma' p'aaxil, u chíimpolalil ba'ax ku jets'eik *Banco de México*, u *creación de empleos*, u ts'a'abal u muuk' *mercado interno*, u péektsilta' u meyajil k'aax, xaak'al kaambalil yéetel kaambesaj.

(U Jala'achil México, 2019).

Uti'al le je'elo' tu kaxanta'ale' ba'ax ku taasik le *políticas públicas* k'uchuk tak tu laa'k u k'iini u meyaj jala'ach, ti'al tuláakal máak, ichil noj a'almaj t'aanil yéetel ka chíikpajak ichil u kuxtal máako'obo yéetel ti'al u bin táanil le noj lu'uma'.

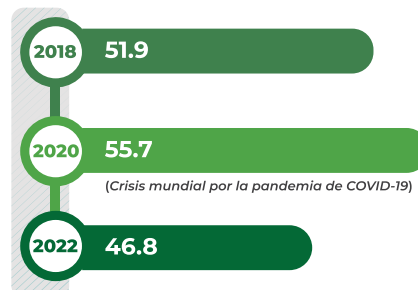
Le meyajob beeta'ab tu lu'umil Méxicóo' béeychaj u je'elsik ba'ax tu taasaj le noj k'oja'anilo', jeejelas e'esajilo'obe' ku chíikbesiko'ob ba'axo'ob béeychaj wey noj lu'ume'. Ichil le ku jach chíikpajalo' leti'el p'íitchajik le óotsilil ichil jeejelas tu'ux ku chíikpajalo' je'el bix ts'o'ok u ya'a'lalo'. Le óotsilil ichil k noj lu'umo' lúub ti' 41.9 % ti' 2018 tak 36.3 % ti' 2022. Máano'on ti' 51.9 millones máako'ob yaan ichil jeejelas óotsilile' tak 46.8 millones.¹¹

Le je'elo', maanal *cinco millones* u kajnáaliloob México tu p'ato'ob le óotsililo', le je'elo' ku ye'esik le u jach ya'abil p'íitchajik ichil u k'ajla'il noj lu'um.¹²

U p'íitkunta'al óotsilil*

(Ti' 2018 tak 2022 maanal 5 millonesil máako'ob jóok'ob ti' óotsilil)

Millonesil
máako'ob

ODS
Vinculados

Fuente: CONEVAL

*Ku ya'ala'al k'as óotsilil yéetel máan óotsilil. Je'el bix ya'alik CONEVALe', kaaj yaan ichil óotsilile' leti'el yaan ti' jach u mina'anile' jump'éeel wa ba'ax (ichil le 6 e'esajilo'ob paachil ti kaambal, ma' u táakpajal u ts'akubaj, mina'an *seguro social* ti', ma'alob kúuchilil tu yotoch, ba'axo'ob jach k'a'ana'an tu yotoch yéetel u yantal ba'al u jaantej) beey xan u náajale' ma' chúuka'an ti'al u manik ba'ax k'abéet ti' ti'al u janal yéetel ba'alo'ob ma' jaanbe'eni'.

Je'el bix ku yila'alo', le yáax ODS ti'al u xu'ulsa'al le óotsililo', jump'éeel u wíinkil che'il k jala'achil.

¹¹ Je'el bix u ye'esik CONEVALe', 2023.

¹² Kex yéetel le noj k'oja'anilo' k noj lu'ume' tu p'íitkuntaj le óotsililo' ti' 52.25 % tu ja'abil 2020 tak 36.3 % ti' 2022 (CONEVAL, 2023), le u jach p' til ichil u ts'o'ok 30 ja'abo'oba', le je'elo' ku táakpajal tu táan le óoli' ma' úuch tu noj noj lu'umil *América Latina* láayli' ichil le k'iino'ob je'elo' (tu paach 4 %). Je'el bix chíikpaj ichil e'esajilo'ob jel ch'a'ab ti' *Bases de Datos y Publicaciones Estadísticas CEPALSTAT de la CEPAL*.

Le ma' keetil kuxtal ichil náajalilo' jump'éeel talamil jach nuupul yéetel le nu'ukbesajil meyaj *capitalista*, u beetmaje' u ayik'alil 99 % m'aako'ob yóok'olkaabe' jump'íit wa ka ke'etek yéetel le 7 % máako'ob yóok'olkaab jach ayik'alo'ob tu jaajilo' (OXFAM, 2023). Ichil u jaats le k'iinilo'ob neoliberalo'obo', jach chíikpaj u ya'abtal u jaatsil xma' keetil kuxtal, óotsilil yéetel u tséelta'al máak. Ichil k noj lu'ume' le xma' keetil jóok'ol táanil ichil jeejelas kúuchilo'obo' jach chíikpajij, ye'etel u ye'esajil tak 4 % nojol yéetel chúumuk ka'alikile' tuláak' tu'uxo'obe' mixba'al chíikpajij, ku ye'esik mantats' u bin k'uulpaachil beyo' le je'elo' tu beetaj u t'úubul le 'ootsililo' yéetel xma' keetil kuxtal.

Le nu'ukbesajilo'ob je'ets' wey t nojlu'um tu ja'abil 2018 jach áantajnajo'ob ti'a lu p'íitkunta'al le xma' keetil kuxtal, je'el bix u chíikbesik u ye'esajil Ginio'. Le je'ela' ku p'isik le xma' keetil n'aajalil ichil kajnáalo'obo', ku xak'altik tak tu'ux ku náakal le náajalilo', ts'o'ok u chíikpajal u bin u yéemel. Ti' 2016, le e'esajilo' k'uch tak 0.486 yo'olal u meyaj jala'ache', ti'al 2022 béeychaj u yéensa'al tak yóok'ol 0.431 (CONEVAL, 2023).

Le u jach chíikpajal u yéemel le xma' keetil n'aajalil wey *Méxicoe'*, ku ye'espajal ichil u náats'al le náach chaja'anil ayik'alo'ob ti' óotsilo'obo'; tu ja'abil 2018 u jaatsil jach ayik'alo'obe' maanal yóok'ol 21 juntéenel u náajalo'ob ti' le u jaatsil le jach óotsilo'obo', tu ja'abil 2022 le je'ela' p'íitichajij, le jach ayik'alo'obo' ku náajalo'ob yóok'ol 15 juntéenel ti' le jach óotsilo'obo'.

(CONEVAL, 2023).

Jump'éeel ba'al bey úuch yéetel le xma' keetil kuxtal ichil xóot' lu'umo'obo, tumen yo'olal u taak'inil meyaj ti'al *obra pública* tu Nojol Nojol Lak'inil le noj lu'uma', ti' jeejelas xóot' lu'umo'ob ts'o'ok u yila'al u k'expajal náajalil t'aak'in ichilo'ob. Chéen u lu'umil Tabascoe', máan ti' le u ts'ook kúuchil tu'ux yaan ka'ach ichil u ya'abchajal náajalile' tak ichil le yáax kamp'éeel k'uuchilo'ob je'el bix u ye'esajil tu yóoxp'éeel winalil 2023 (6.5), bey u chíikbesik péeksilo'ob tu ts'aj k'ajóoltbil u Mola'ayil *Instituto Nacional de Estadística y Geografía* (INEGI).¹³

Wey *Méxicoe'* jump'éeel ba'ax jach k'a'abéetchaj uti'al u p'íitkunta'al le óotsililo' (ODS 1) yéetel xma' keetil kuxtal (ODS 10) leti'el na'aksabik le náajalo', le m'aan ti' 88.4 pesos sáansamalo' (4.9 dólares)¹⁴ tu ja'abil 2018 tak 248.9 pesos sáansamal (21.1 dólares) ti' 2024. Le salario mínimo ti'al le *Zona Libre* te'el *Frontera Norte* máan ti' 88.4 pesos diarios (4.9 dólares) tu ja'abil 2018e' tak 248.9 pesos sáansamal (14 dólares) tak 2024. Le na'aksabiko' tu béeykuntaj u ch'a'ajo'olta'al u yúuchul maan yéetel salario mínimo ichil 2018 yéetel 2024 tak yóok'ol 110 %¹⁵, u m'aan tak 1.73 juntéenel yóok'ol le óotsilil yéetel náajalilo' bey u ye'esik CONEVAL. Ku ts'o'okole' ku tukulta'ale' ku yáantik junpuul maanal 8.9 u millonesil máako'ob ku meyaj (CONASAMI, 2023a).

¹³ Je'el bix u ye'esik *Instituto Nacional de Estadística y Geografía* (INEGI) tu *Indicador Trimestral de la Actividad Económica Estatal* túumbenkunsa'ab tu óoxp'éeel winalil ti'al 2018 yéetel 2023.

¹⁴ Je'el bix u ye'esik u k'eexiltaak'in ti' 2023: 17.7382. K'eexil beeta'an yéetel ba'axku ya'alik *Diario Oficial de la Federación*, ts'a'ab k'ajóoltbil tumen *Banco de México*. Tu paach k'iine' ti'al je'el máakalmáak k'eex kun beetbile' yaan uch'a'abal je'el bix jets'a'anil tu ja'abil 2023.

¹⁵ Ts'áajta'anil *inflación*.

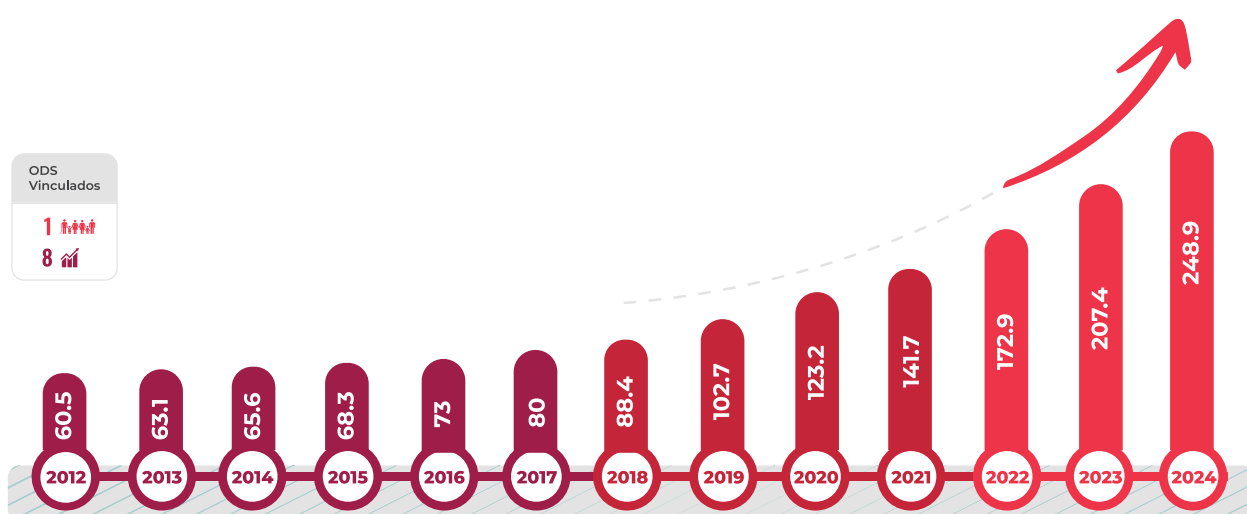

Ti' *diciembre 2018* tak *enero 2024* je'ets' ichil óox jaatsil — jala'ach, u múuch'il meyajo'ob yéetel u múuchil *empresario'ob* — 8 juntéenel u na'aksa'al le *salario mínimo*'. Yéetel le nu'ukbesaja' jel ch'a'ab tuka'atéen u páajatalil

u maan u jmeyajo'ob yéetel xmeyajo'ob mexicano'ob. le je'elo' jumpuul u yáantaj ka yanak ma'alob meyaj ti'al u kajnáalilo'ob México (ODS 8), tu paach k'iin xane' ku chíikpajal ti'al u p'íitkunta'al le xma' keetil kuxtalo' (ODS 10).

Bix ya'abchajik le *salario mínimo general**¹⁶

Bix tu jel ch'a'ajil u muuk' le *salario mínimo* tak yóok'ol 110 % Ti' 2018 tak 2024.

Fuente: Banco de México

*Ichil u k'iinilo'ob jala'ach máano' le ya'achajik le *salario mínimo general*, ichil 2013 yéetel 2018 bin yóok'ol óoli' 6.6 %. Ka'alikile', ichil u k'iinilo'ob 2019–2024 le ya'abchajiko' bin yóok'ol 19 %, óoli' óoxtéen ketbil yéetel le k'iinilo'ob máano'.

Uláak' nu'ukbesajil meyaj ti'al u yáanta'al u múuch'il j meyajo'ob, ts'o'ok u chíikpajal ma'alob tu kuxtalo'obe', let'iel xu'ulsabik le u ts'a'abal ka'amáal meyajo', k'ajóolta'an bey *outsourcing*, yéetel jump'éeel k'eex beeta'ab ti' u A'almaj T'aanil *Ley Federal del Trabajo* yéetel u láak' jets'táano'ob ts'a'ab ojéeltbil tu winalil *mayo* ti' 2021, ku beetik u ts'atáantik u j meyajo'ob le máax ts'ajik le meyajo, beeyxan ka u jets' ti'ob le *salario mínimo*' yéetel le áantajilo'ob yaan te'el k'iino'oba' (ODS 8).

Yo'olal le ba'alo'b k'exbesa'ab ti' a'almaj t'aano'ob beey xan ti' mola'ayo'ob tu taasaj le k'exbesajilo'ob ti'al meyajo', je'ets' xan u chuun t'aanilo'ob jump'éeel túumben nu'ukbesajil meyaj, ichile' le *sindicatoso'* tu jel ch'a'ajo'ob le ba'ax ichil u k'ajla'ilo'ob beet u síijilo'ob ti'al u ch'a'iko'ob u páajtalilo'ob ichil meyaj yéetel u kanáantiko'ob ba'ax ku k'áatik u múuch'kabilo'ob yáanal u tuukulil jáalk'abil yéetel *democracia* ichil *sindicatos*.¹⁶

¹⁶ Ku chíikpajal le meyaj ku beetik jump'éeel *sindicatos* ichil jeejelas meyajilo'obo'ts'o'ok u ch'a'iko'ob u makt'aanil yaan ba'al u yil ti'al u béeytal le *Agenda 2030* yéetel u nu'uka'an jóok'ol le kaajo'obo'. Beyo' le ba'ax ku beetik le múuch'kabilo'oba' ma' chéen ti'al le ba'ax kun béeykuntbils tumen lel ODS 8 yo'olal ma'alob meyajo'; le je'elo'oba' ku náachtal, ikil u péektsiltik u tuukulilo'ob meyaj ku chíikpajalo'ob yóok'ol ba'alob je'el bix u kananiil toj óolalo' (ODS 3); u péektsilta'al ka yanak ma'alob bak'paachilo'ob meyaj yéetel ichil toj óolal (ODS 8); u ka'a ch'a'abal u ja'il cháak (ODS 6); u kanáanta'al bak'paachil (ODS 13), ma'alob naajo'ob (ODS 11), kaambesaj ichil miatsil yéetel nu'ukbesa'al (ODS 4), ichil u láak' ba'alo'ob. T'al u jach ila'al u meyaj le *sindicatoso'* te'el *Agenda 2030*, ilbil Anexo C.

Salario Mínimo tu lu'umil México

Le Tsol Tuukulil u Jóok'oltáanil Noj Lu'um (*PND ich español*) 2019–2024 u kaxantik u túulch'intik u jel péektsilta'al meyajil náajal, meyajil maan yéetel koonol ichil noj lu'um beey xan meyaj yéetel jump'éel nu'ukbesajil ti'al u táakmuk'il náajal yéetel keetil kuxtal ti'al kaaj.

U na'aksajil Salario Mínimo General

Ichil u k'iinil u mejay le **jala'acha' jel ch'a'ab u páajtalil maan ta yóok'ol 110 %**, le je'elo' tu yutsiltaj kajnáalo'ob yéetel náajalil wey noj lu'ume'.

U keetil u páajtalil maan. *Un salario Mínimo General*¹

2012

5.2 kg
u waajil ixii'im

2018

6.5 kg
u waajil ixii'im

2024

12 kg
u waajil ixii'im

U ya'abil náajal

U ya'abtal náajal ja'abman ja'ab tak **19 % káaj 2019**, yóok'ol buka'aj u na'akal u tojol ba'alo'ob ichil ja'abilo'ob

Maanal u yúuchul maan

Ya'abachaj maanal ti' **40 %** u yúuchul maan ichil otocho'ob jach óotsiltak.

Maanal keetil kuxtal kaaj

P'itkunsab kajnáalo'ob yaan ichil óotsilil, ti' **41.9 % tu ja'abil 2018 tak 36.3 % ti' 2022**.

Ti'al u **kanáanta'al u páajtalil u maan kajnáalo'obe'**, le jala'acho' yaan u ts'ájik k'ajóoltbil jump'éel káajbalil ti'al jump'éel kexbesaj ti' le *constituciono'* ka u jets' u na'akal **salario mínimo yóok'ol ti' le inflación wa buka'aj u ko'ojta'al ba'alo'obo'**.

¹ U p'iisil u jaajil yúuchul bin táanil je'el bix u tojol ba'alob 2018.

Chuun t'aanilo'ob jáajalil beetik jóok'ol táanil le ODSeso'

Le je'elo'oba' yéetel u láak' nu'ukbesajilo'ob náajalile' ts'o'ok u chíikbesiko'ob le e'esajilo'ob ken ila' yéetele' kex yaan talamil yo'olal naajal yóok'ol kaabe', wey t lu'ume' ichil jump'éel u jach ma'alob súutukil yaan yéetel ku chíikpajal ma'alob tu *bolsillos mexicano* kúuchkabalo'ob.

Ichil le k'iino'ob ku xak'alta'ala' *Méxicoe'* tu p'ataj jets'eknak le meyajil taak'ino' yéetel jóok' séeb ti' le talamil yóok'ol kaab tu taasaj le noj k'oja'anil COVID-19, le je'elo' tu béeykuntaj u yantal meyaj, u ya'abtal náajalil yéetel u ma'alobtal u kuxtal u *millonesil* máako'ob. Le *Banco Mundialo'* tu chíikbesaj *México* tu kúuchil 14 ichil yóok'ol kaab yo'olal le ku ya'ala'al producto interno bruto (PIB ich *español*) tu ja'abil 2022.¹⁷

Tu ts'o'okbal 2023 yéetel xaak'alo'ob tu beetaj le *Fondo Monetario Internacionalo'*, *Méxicoe'* na'ak tak tu 12 kúuchil ichil u meyajil náajalil ti' noj lu'umo'ob yóok'ol kaab, táakpaj yóok'ol *Corea del Sur* yéetel jump'éel PIB tak 1.8 *billonesil de dólares* (31,928,760 *millonesil de pesos*) tu ja'abil 2023; maanal yóok'ol 600 *mil millonesil de dólares* (10,642,920 *mdp*) ti' le PIB ts'a'ab ojéeltbil tu káajbal le u k'iinilo'ob meyaj wa sexenioa' tu ja'abil 2018, ichil le u tojol yaan ti' le k'iino'obo'.¹⁸

Yéetel jump'éel jets'eknak meyajil taak'in tu bin u nojochtale', k noj lu'ume' ku ye'esike u paajtalil u taasik u taak'inilo'ob meyaj yéetel u péeksiltik jóok'ol táanil tu meyajil taak'in, le je'elo'o ku chíikpajal ichil u yabta'al u yantal meyaj.

Ichil uláak' ba'ale' le tu ja'abil 2022 le jach ko'ojil ba'alo'ob wa inflación yóok'ol kaabo' jump'éel ti' le e'esajilo'ob jach tu taasaj líik'saj óolo'. Ba'ale' le chíikpaj *Méxicoo'* le ja'ab je'elo' anchaj tak 7.8 %, ¹⁹ yáanal ti' *Estados Unidos* (8.0 %), ti' u kúuchil *zona Euro* (8.4 %), yéetel ti' u láak' máaxo'ob yaan ichil u Múuch'kabil *Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos, OCDE*, (8.2 %) beey xan ichil yóok'ol kaab (8 %).²⁰

Le je'ela' le tu taasaj le nu'ukbesajo'o ti'al kaaj tu jets'aj u Jala'achil *México* yo'olal áantajilo'ob ti'al u tojol *energías* yéetel tu séebklil meyajta'abik u tojol *ínteres* ti' *Banco de México*. Le p'a'atik u ko'ojtal ba'alo'ob yáanal ti' le bix u chíikpajal tu láak' noj lu'umo'obo' ku taasike' le u paajtal u maan máak yéetel k taak'ine' ku jach ch'a'ik u muuk'. Le je'elo' ku yáantik kaaj jil u yantal jeets'el u tojol ba'alo'ob k'aabet u ma'anal, ma' tu taasik talamil ti' u xuup kuchkabalo'ob.

¹⁷ Yéetel u ye'esajilo'ob *Banco Mundial* (2022a).

¹⁸ Yéetel u ye'esajilo'ob beey xan u péektsilo'ob *Fondo Monetario Internacional* (2023a).

¹⁹ Yéetel u ye'esajilo'ob *INEGI* (2023a).

²⁰ Yéetel u ye'esajilo'ob *Banco Mundial* (2022b).

Tu ja'abil 2023 u Jala'achil México yéetel *Banco de México* meyajnajo'ob mantats' ti'al u beetiko'ob nu'ukbesajilo'ob ti'al u je'ets'kúuntal le *inflaciono'*, le o'olale' ka'aj k'áal 2023 anchaj tak 4.66, le buka'ajo' yáanal ti' le chíikpaj 2022 (7.82 %),²¹ yéetel ti' le chíikpaj tu láak' tu'uxo'ob je'el bix le G20 (6.5 %)²² yéetel OCDE (6.0 %).²³

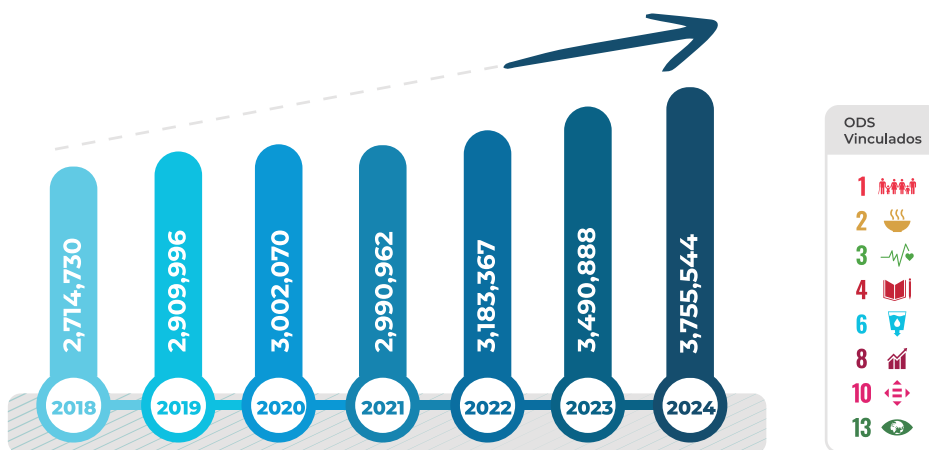
Le nu'ukbesajilo'ob yo'olal impuesto'ob je'ets' tumen u le Jala'ach *Andrés Manuel López Obrador* yéetel le nu'ukbesajil xuup u k'aaba' *austeridad republicana* yéetel u nu'uka'an meyajil taak'ino' tu beetajo'ob u p'áatal jeets'el yanil le p'aaxo'. Le p'aax wey México tak *diciembre* ti' 2023 u 46.8 %²⁴ le *PIBo'*, ka'alikile' *Estados Unidose'* u 123 %²⁵ yéetel *Canadae'* 106 %²⁶ ti' u *PIB* tu ja'abil 2023.

Le jets'eknakila' jach k'a'abéet ti'al u béeytal le nu'uka'an múuch'jóok'oltáanilo', wa k na'atik le múuch'jóok'oltáanilo' ma' u ti'al u bin k p'axik u kuxtal máak tu paach k'iini'. Beyo' le ba'ax tu jets'aj le Jala'ach ti'al ma' u p'aax — ke'ex ka yanak noj talamil yóok'ol kaabe' — jump'éel u ye'esajil bix u yilik ma'alob kuxtalil u ti'al máaxo'ob ku taalo'ob paachil yéetel ti' yaan ichil le *Agenda 2030* tu xookil béeykunaj 17.4 tu'ux ku ya'ala'al ka jeets'ek le p'aax uti'al náach k'iino'obo'.

Yo'olal le taak'in ku yokol ti' u bo'olil *impuestoso'* beeychaj u ya'abtal u k'a'amal. Tak *diciembre* ti' 2023, le buka'aj k'a'amo' tu chukaj 4,736,099.4 u *millonesil pesos* (267 mil mdd), le je'elo' ya'abchaj yóok'ol 71 % ku yokol ti'al le *noj lu'uma'*, yo'olal u k'áalal 2018, le taak'in ooko' tu chukaj 2,767,159.2 u *millonesil pesos* (156 mil mdd).²⁷

Xuupil ti'al desarrollo social*

(Ti' 2018 tak 2024 ya'abchaj yóok'ol 38 %)

Fuente: IMCO

* Ichil u millonesil pesos ti'al 2024. Le xuupil ti'al *desarrollo socialo'* ku yilik le taak'in ts'a'an ti'al meyajjo'ob yaan ba'al u yil yéetel káajbalil, u ts'a'abal, u nu'ukbesajil, bix u bin yéetel u xaak'alil le meyajjo'ob ichil kaambesaj, náaysaj óol, miatsil, toj óolal, naajo'ob, k'a'ana'an meyaj ti'al noj kaajo'ob yéetel mejen kaaj tak kananiil bak'paachil. Le xuup ti'al *desarrollo socialo'* ku ch'a'ik xan áantajil taak'in ti'al kaaj, u yutsilta'alo'ob yéetel taak'in wa yéetel nu'ukulilo'obe — ti'al kaaj yaan *seguro* ti' beey xan le mina'an ti'e' — tak xan le xuup y éetel tmáansaj taak'in ti' máako'ob y éetel kuchkabalo'obo'.

²¹ Yéetel u ye'esajilo'ob INEGI (2023b).

²² Yéetel u ye'esajilo'ob beey xan u péektsilo'ob OCDE (2023a).

²³ Yéetel u ye'esajilo'ob beey xan u péektsilo'ob OCDE (2023a).

²⁴ Yéetel u ye'esajilo'ob beey xan u péektsilo'ob SHCP (2024).

²⁵ Yéetel u ye'esajilo'ob beey xan u péektsilo'ob Fiscal Data EUA. (2023).

²⁶ U ye'esajilo'ob Fondo Monetario Internacional (2023b).

²⁷ Yéetel u ye'esajilo'ob SAT (2024).

Uti'al le ba'ax kun béeytal 17.1 ti' le *Agenda 2030* ku k'áata'al ka'a ma'alobkiinta'ak u páajtalil u k'a'amal le taak'inil *impuestoso'*, wey *Méxicoe'* le je'elo' béeychaj xma' áantajil taal ti' táanxel noj lu'umo'ob yéetel tu béeykuntaj u ya'abchaj u taak'inil meyaj ti'al *obras públicas* yéetel u ya'abtal u taak'inil ts'a'ab ti'al múuch'jóok'oltáanil, je'el bix ts'o'ok u ya'alalo'.

Beey xane' le je'ets'ik ma' u ya'abtal *impuestoso'* ma' chéen tu kanáantaj u taak'in kaaji', tu kanáantaj xan u páajtalil u maan, tu tselaj talamil ti' yéetel uláak' bo'olilo'ob.

Méxicoe' yaan taak'in u líik'esmaj, jach chíika'an u ya'abtal yóok'ol 22.85 %. ichil le u k'iinilo'ob meyajá máan yóok'ol 173,775 u *millonesil de dólares* (3,082 mil mdp) tu winalil *noviembre de 2018* tak 213,479 mdd (3,786 mil mpd) tak *febrero ti' 2024* (*Banco de México, 2018 y 2024*). Le ikil yanil u muuk' le l'íik'esaj taak'ino, *Méxicoe'* ku ma'alobkiintik u páajtalil u béeykuntik u mok't'aanilo'ob yo'olal meyajil taak'in u beetmaj yéetel u láak' noj lu'umo'ob beey xan ti'al u taasik taak'inil meyaj le tu paach' k'iino' yaan u beetik u yantal meyaj ti' máako'ob. ku ts'o'okole' ku beetik u yantal jets' óolal yo'olal yaanil taak'n ti' k noj lu'um yéetel u muuk' le *peso* tu táan taalamil yo'olal tak'ino'.

Yo'olal le je'elo' k'a'abéet u yila'al u yantal u tojol le *peso mexicano*, ichil u ts'ook ja'abo'oba' jump'éeel ti' le taak'in jach u ch'a'amaj u muuk' tu táan le dólaro', beey tu beetaj tu ja'abil 2023.

Tu k'iinil 28 ti' *julio* te'el ja'abo', chíikpaj u jach ya'abil na'akik u tojol tak 18 % (*Banco de México, 2023*) tu táan u le taak'inil *Estados Unidoso'*. Le je'ela' u ye'esajil jets'eknakil taak'in ku taasik u k'ub óol j meyaj taak'ino'ob yéetel u kúuchil meyajil taak'in táanxel lu'umil, ku ye'esik ma'alob nu'ukbesajilo'ob taak'in yéetel jump'éeel u ma'alob meyajil. Le u bin beya' ku taasik ba'al ma'alob ti' máaxo'ob ku maan tumen ku yéemel u tojol ba'ax ku ma'anal táanxel nojlu'umo'ob.

Ti' le e'esajilo'oba' ku táakbesa'al le ma'alob ba'alob ku taasik le meyaj wey *México* ichil tu ts'ook ja'aba'. *Enero ti' 2024*, je'el bix u ye'esik *INEGI*, le kajnáalo'ob chíika'an u meyaj (*PEA* ich *español*) le ts'íibta'ano'b wey noj lu'uma' tu chukaj 60.6 u *millonesil*. Ti' le *PEA*, 58.9 u *millonesil* máako'obe' meyajnajo'ob, le je'elo' u 97.1 %, 552 mil maanalil ti' *enero* tu ja'abil 2023.²⁸ Chéen *noviembre* ti' 2023, *Méxicoe'* táakpaj bey u ka'ap'éeel 2° noj lu'um ti' le *OCDE* tu'ux p'íitchaj máak mina'an meyaj ti' yéetel u 2.6 % le kajnáalo'ob chíika'an u meyaj.²⁹

²⁸ Yéetel u ye'esajilo'ob *INEGI* (2024a).

²⁹ Yéetel u ye'esajilo'ob *OCDE* (2023b).

Le u ts'ooko' ma' chéen jach k'a'abéet uti'al u chúukpajal u yantal meyaji' (ODS 8), ku bin ya'abtal xan ichil buka'aj ma'ax kun u béeykuns le ODS: 1, 2, 3, 4, 5 y 10. Le u p'íitchajal u ye'esajil mina'an meyajo' u k'aat u ya'ale' yaan *ma'alob kuxtal*, ka'alikile' ku bin u ya'abtal máako'ob yéetel u náajalo'obe' ku páajtal u yantal ba'al u jaanto'ob yéetel u láak' ba'alo'ob jach k'a'ana'an ti'al jump'éel ma'alob kuxtal. Ku ts'o'okole' le u p'íitchajal u ye'esajil mina'an meyajo' ku yáantaj ti'al u jets'eknakil u meyajil taak'in, tumen u yúuchul meyaje' ku léench'intik u ya'abtal meyaj náajalil yéetel ku táakmuk'tik u jets'eknakil taak'in uti'al máako'ob.

Ichil le beya' le nu'ukbesajil uti'al u péektsilta'al le jach mejentak, mejentak yéetel le ma' jach nukuch empresa'ob (*mipymes* ich *español*) tu beeta'aj u Jala'achil México, ku kaxtik u ts'áik u muuk' u meyajil taak'in wey noj lu'ume' tumen ma' chéen ku yáantaj ti'al u jóok'ol táanil xóot' lu'umo'obi', ku ye'esik jump'éel ba'al ma'aloo'b ti'al meyaj yéetel ma'alob kuxtal uti'al jump'éel noj jaatsil kajnáalo'ob.

Tu lu'umil *Méxicoe'* le *mipymes* u 99.8 % le *empresa'obo'*, tuláakalo'obe' — 4.7 u *millonesil mipymese'* —, yaan ti'ob u chíikul kaaj yéetel u miatsil ku ye'esiko'ob ti' yóok'ol kaab u jeejeláasil yéetel u ya'abil ba'al yaan México (INEGI, 2020).³⁰ Le *empresa'oba'* u muuk' k meyajil taak'in, ku jóok'esiko'ob u 52.2 % taak'in ku yokol yéetel ku ts'ájiko'ob meyaj ti' maanal 26 u *millonesil* máako'ob (u 68.4 % le kajnáalo'ob chíika'an u meyajo'), beyo' ku ye'siko'ob u táakpajalo'ob ti'al u béeytal le ODS 8 *Ma'alob meyaj yéetel u jóok'ol táanil u mejajil taak'in* (INEGI, 2020). Le o'olale' jach k'a'abéete' jala'ach, u jaatsil *empresas* yéetel kajnáalo'ob ka u ts'áajo'ob ba'ax k'a'abéet ka páajchajak u béeykuntik u meyajo'ob yéetel ka táakpajako'ob tak tuláak' kúuchilo'ob wey noj lu'ume' yéetel táanxel noj lu'umo'ob, ka ts'atáanta'ak tuláakal súutukile' le kaajo'ob ma' jach ma'aob yanilo'obo' ti'al u nu'ukpajal le múuch'jóok'oltáanilo', ka táakbesa'ak tuláakal máaki'.³¹

Bey k'uchiko'on tak 2024 yéetel ma'alob u ye'esajilo'ob u ya'abtal meyajil taak'in, ma' ya'ab máax mina'an meyaj ti', jeets'el *inflación*, yéetel u tuukulilo'ob u meyajil *obras públicas* ku ye'esiko'ob ma'alob u bin u meyajil taak'in wey noj lu'ume', ku taal ti' le k'exbesajil jala'ach úuch tu ja'abil 2018. Yéetel le je'elo' ku chíikpajal jump'éel noj ba'al ichil u béeykunajil *Agenda 2030* ku tojtáantik u bin u ya'abtal jets'eknakil tu meyajil taak'in yóok'ol kaab (*meta 17.13*). Le je'ela' ma' jun chan p'íit ba'al wa k ilik u **jets'eknakil u meyajil taak'in ti' jump'éel nojlu'ume'** ku jets'ik bix kun chíikpajal tu tuukulil meyaj ti'al kaaj. Yo'olal tuláakal le je'elo' uti'al u beeta'al yéetel ti'al u je'ets'el nu'ukbesajilo'ob uti'al kaaje' yaan jump'éel jets' t'aan: táanil le óotsilo'obo'.

³⁰ Yóok'ol kaabe' le *mipymes*, ku ye'esiko'ob u 90 % u jaatsil u meyaj *empresarios*, ku jóok'siko'ob ichil 60 yéetel 70 % le meyajo' yéetel le'eti'ob ts'ájik 50 % le *Producto Interno Bruto* yóok'ol kaabo' (ONU, 2023b).

³¹ Uti'al jach k'aj óolta'al u políticail u táakmuk'ta'al le *mipymes* yéetel ba'ax ku t'saajiko'ob ti' le *Agenda 2030*, ila'ak Anexo D.

JAATSIL

02

***México yéetel u meyajta'al
le Agenda 2030***

México yéetel u meyajta'al le Agenda 2030

Ichil u Múuch'táambalil Ba'axo'ob ku Kaxantik le Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil beeta'ab *septiembre 2023, México* tu ts'áaj ojéeltbile', je'el bix ku ya'a'lik u ts'ook u tsol ts'íibil Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanil ti'al le *ONU (2023a)*, k noj lu'ume' ku béeykuntik le *Agenda 2030* tak yóok'ol 69.7 %. Ya'ab ba'al u bin u beeta'al, chéen ba'axe' yaan to'on jump'éel tu'ux ku káajal jach ma'alob, te'elo' je'el u bin k táamuk'tik u meyajil le nu'ukbesajo'ob ts'o'ok u yantal u yich u meyajilo' yo'olal ma' k p'atik mixmáak paachil yéetel ma' k p'atik mixmáak táankab.

Ichil le jaats je'ela' ts'a'ab le nu'ukbesajilo'ob jach k'a'ana'ane' yéetel le u tuukuliloo'b meyaj jach ku chíikpajal u ti'al jejeláas máaxo'ob ts'o'ok k ch'a'ik le *Agenda 2030* wey *México*. Yéetel leti'obe'k kaxtik ka chíikpajak — ichil u chúuka'an tuukulil yéetel u múul meyajtal nu'ukbesaj ti'al kaaj tumen le *ODS* — u ya'abil meyajto'ob ku kaxantiko'ob u béeytal le nu'uka'an múuch'jóok'oltáanilo' táakpaja'an ichil miatsil yéetel tu kúuchilil, tumen k ojele' mina'an jump'éel tuláakal u ts'íibil u béeyknta'al le *ODS*.

Beyo' le káajbalilo'ob ku táakbesa'al ichil le jaatsila' yaan ti'ob xan tuukulilo'ob je'el bix: u táakpajal u múuch'il máak yaan tu táan talamile'; u yáax ts'atáanta'al kúuchilo'ob tu'ux jach yaan óotsilil; meyajilo'ob yaan ba'al u yil yéetel u kananil bak'paachil yéetel kaambesaj; meyajilo'ob ku éeykuntiko'ob keetil ichil xiibo'obb yéetel ko'olelo'ob ichil wa jayp'éelo'obi'. Le nu'ukbesajilo'ob yéetel u tuukulilo'ob meyajja' ku ye'esiko'ob xan u jeejelasil miatsil kaaj kuxa'an ichil k noj lu'um, u ti'al u k'ajla'il másewáal kaajo'ob yéetel *afrodescendientes*, máako'ob yaan u páajtalilo'ob u ti'alint le jala'acha' ma' chéen siibalil ku ts'aabil ti'obi', je'el bix tu beetaj le jala'acho'ob máano'obo'.³²

Le bix ila'abik u bin u xaak'alil le nu'ukbesajilo'oba', káaj ti' u na'ata'al u k'a'abéetil u chúukanil le nu'uka'an múuch'jóok'oltáanilo'. U k'áat u ya'ale' Le *agenda 2030* no tu páajtal ja'ajats'a'al yéetele' u béeykunta'ale' ma' tu paajtal xóot'manxóot'. Le nu'uka'an múuch'jóok'oltáanilo' — wey t noj lu'ume' ku yila'al bey u ye'esajil ma'alob kuxtale' — yaan ba'al u yil yéetel meyajil taak'in, kaajnalo'ob, u kananil bak'paachil yéetel miatsil ku nupikuba'ob mantats'. Le *Ma'alob Kuxtal jump'éelili' yéetel ichil bisbáil* ku ya'alik k jala'acho' ku kaxantik u béeytal u páajtalilo'ob u yantal ba'al jaantbil, meyaj, miatsil, naajo'ob yéetel *seguridad social*, tuláakale' ku táakbesjikubaj yóok'ol u láak' yéetele' le óotsililo' ku je'elsik tuláakalo'ob.

Le o'olale' ku xak'alta'al u talamil jujump'éelil le tuukulilo'ob meyaj wa nu'ukbesajo'ob jach chíika'ano', ba'ax ku kaxantik, ba'ax yaan tu bak'paach, u máakilo'ob (kajnáalo'ob ku kaxanta'al), bix kun meyajbil yéetel ba'ax kun béeytal yéetel ichil u xookil, ba'ale' tu'ux ku jach ila'ale' bixi' wa bix u yila'al. Ti' le je'elo' ku yila'al ti' máakalmáak *ODSeil* yéetel ti' ba'ax kun béeykuntbil kun áantaj, jumpuul wa wa jach ti' leti' kun táakpajali', beyo' tu paach k'iine' ka ch'a'abak ba'ax kun kambil ti' yéetel ba'ax kun beetbil uti'al le 2030.

Ichil le bix u bino', le Tsolts'íiba' ku ch'a'achi'itik jeejelas nukbesajilo'ob yaan ichil u nu'ukbesajil *Ma'alob Kuxtal* ti' u *Jala'achil México*, beey xan le meyajto'ob u beetmaj u láak' máako'obo', u ch'a'ajo'oltmaj u béeykuntiko'ob ba'axo'ob ku kaxantik le *Agenda 2030*. Ma' u jatsmajuba'obi', ichil jump'éelili' paakat, ka taak ti' u t'aan le máaxo'ob tsáajik u beel le múul moka'ana'. Bey túuno' ***k na'atike' le meyaj xaak'alila' bey jump'éel meyaj ti'al u ts'a'abal t'aan ti máako'obe' yéetel u jel uti'alinta'al le Tsolts'íibil Nu'uka'an Múuch'jóok'oltáanilo'***.

³² Yo'olal le je'elo', *febrero* tu ja'abil 2024 u *Jala'achil México* tu ts'áaj k'ajóoltbil u káajbalil k'exbesaj ti'al *artículo 2°* ti' Noj A'almaj Táan, tu'ux ku kaxanta'al u je'ets'el u paajtalilo'ob másewáal kaajo'ob yéetel *afromexicanos* wey noj lu'ume', ikil u yila'alo'ob bey máako'ob yaan u páajtalilo'obe', beey xan u je'ets'el u máakilo'ob ichil a'almaj t'aanil yéetel u yantal ba'al u ti'alo'ob ichil u ya'aliko'ob máax let'io.

Le nu'uka'an múuch'jóok'oltáanilo' ku taal ti' wakp'éel káajbalil jach u ye'esajil

Le kamp'éel /NV ku kaxtik u chíikbesik jump'éel u ye'esajil le nu'ukbesajilo'ob yéetel le tuukulilo'ob meyaj táan u beeta'al tumen jala'ach, u múuch'il máako'ob ku meyaj tu juun beey xan kajnáalo'ob ti'al ba'ax k'a'abéet u béeykunta'al ti' múuch'jóok'oltáanil yéetel ma'alob kuxtal. Je'el bix tuláakal e'esajile', le tsolts'íiba' ma' tu chukik u táakbesik u láak' ba'alo'ob jach ma'alobtak, ba'ale' le ku chíikbesa'al te'ela' ku sáasilkúntiko'ob le bej u ts'o'ok u káajsik México ti'al u múul kaxtik ma'alob kuxtal.

Ku chíikpajalale' tuláakal le káajbalilo'ob ts'o'ok u ya'alalo' ku taalo'ob ti' bix u múul ila'al ichil nu'uka'anil tu'ux ku k'ájoolta'al le máako'o ku tákpajalo' bey máako'ob yaan u páajtalilo'ob wa *derechos*. Le o'olale' le káan tukulta'ake' ku yila'ale' le u taak'in jala'acho', le ku taal ti' u múuch'il máak wa ti' kajnáalo'ob u ti'al le nu'ukbesajilo'oba' ti' yaan ichil le múul meyaj yéetel kaajo' ti'al u béeytal le páajtalilo'bo' yéetel ma' jump'éel áantaj yo'olal wa ba'ax ku k'áatal ka beeta'aki' je'ex u beeta'al ka'achile'.

Le ba'ax ku páak'tik jala'ach yéetel kaaj yo'olal le káajbalilo'oba' jach noj ba'al, tumen le tu páa'ta'al áantajil jumpúul yéetel tu séebklalil ti'al le máaxo'ob táakpaja'ano', ku yila'al xane' le noj k'exbesajilo'ob kun úuchul ti'al meyajil taak'in, kaaj yéetel miatsilo', beey xan le bix kun bin u béeytalo', yáan u yáantik ichil jeejelas u láak' ba'alo'ob yaan ba'al u yili'.

Yaan wa jayp'éel le káajbalilo'obo' ku táakpajalo'ob jumpuul ti' u páajtalil u meyajta'al k'áax ku ts'o'okole' ku yáantajo'ob uti'al u jel beeta'al yéetel u kanáanta'al u kuxtal u bak'paachil k'áaxo'ob, u chúukbesa'al u kaxanta'al ba'al jantbil yéetel u ts'a'abal u muuk' náajalil. U láak'o'obe' ku séebkuntiko'ob u táakpajal yáankelemo'ob meyaj wa kaambal, yéetel le je'elo' ku beetiko'ob u jets'eknakil náajal ti'al kuchkabalo'ob, ku ta'abkuntikub u t'o'oxo'l náajalil, ku péeksiko'ob meyajil náajal wey noj lu'ume' beey xan ku yáantajo'ob uti'al u un'uka'an tuukul kaaj, tuláakalo'obe' ku béeykuntiko'ob páajtalilo'ob.

Ichil tuláakalo'obe' ku yila'al xan nu'uka'an u chíikpajal ti'al u jel beetpajal le bix yanil le kaaj tu baatsilo', te'ela' ku ye'esa'al káajbalilo'ob ku chíikbesik le chúuka'an bix u yila'al le núuka'an múuch'jóok'ol táanil yaan te *Agenda 2030*.

“Sembrando Vida” jump'éel ti' le jach' k'a'ana'an nu'ukbesaj ichil u k'iinilo'ob u meyaj le Jala'ach *Andrés Manuel López Obrador*'. Bejla'e' leti'el nu'ukbesajil u jel pa'ak'al k'áax máanal nojochil yóok'ol kaabo', yéetel u taak'inil máanal ti' 100 mil u millonesil de pesos (5,637 u millonesil de dólares), tu ja'abil 2019 tak junio ti' 2023, ti'al u bin u jáawsa'al óotsilil ichil k'áaxil kaajo'ob yéetel u k'astal bak'paachil, beyo' ku yúuchul áantaj ti'al u kaxtikob ba'al u jaanto'ob tu juuno'ob, yáaxile' ti' máasewáal kaajo'ob (U Jala'achil México 2023).

Uláak' nu'ukbesajil jach e'esajile' le **Jóvenes Construyendo el Futuro** le jach noj nu'ukbesa'aj yo'olal táankelemil yéetel xlóok'bayenil wey noj lu'ume', máaxo'ob ichil ya'abach ja'abo'obe' ánychajo'ob tu táan u tséeltalo'ob ich kaaj beey xan ti' meyaj. Le nu'ukbesaja' ku ts'áajik ti' le máaxo'ob ma' páajchaj u yokolo'ob xook wa meyajé' nu'ukulo'ob k'abét ti'al jóok'olo'ob táanil yéetel ka'a kaambalnako'ob ti'al u beetiko'ob jump'éel meyaj. U taak'inil ti'al *Jóvenes Construyendo el Futuro* yóok'ol tak 109 mil u millonesil pesos (6,144 u millonesil de dólares) yéetele' tak 2023 tu máansaj le jaytúul tukulta'an u táakbesa'al tak 2.3 u millonesil táankelemo'ob ichil le nu'ukbesaj jets'a'an ti'al u ts'o'okbal le sexenioa'.³³

Uláak' u ye'esajil meyaj ku táakbesik táankelemil yéetel xlóok'bayenil ti' meyaj yéetel kaambale' leti'el naajil xook **Escuela Técnica Roberto Rocca** yaan tu méek'tankaajil *Pesquería*, tu lu'umil *Nuevo León*, beeta'ab tu ja'abil 2026 tumen jump'éel *empresail acero Ternium*. Le naajil xooka' ku kaambesik *bachillerato técnico* yéetel *teórico práctico* ti' *Mecatrónica* yéetel *Electromecánica* ti' u táankelemilo'ob le méek'tankaajo', jump'éel ma'alob kambesaj yéetel ku táakbesa'alob ti *industrias*.

Jump'éel ti' le páajtalilo'bo' leti'el u táakbesa'al mejen xch'úupalal yéetel xloobayeno'ob ti' *ciencia, tecnología ingeniería* yéetel *matemáticas*.

Ichil u ye'esajil u k'a'abéetil u meyajil taak'in ti'al kaaj ichil áantajile', ti'al u béeykuntal le *Agenda 2030* ti' yaan le **Nodos de Impulso a la Economía Social y Solidaria (NODESS)**. Jump'éel nu'ukbesaj u ye'esajil *Instituto de Economía Social y Solidaria del Gobierno de México*, ku taal ti' múul meyaj yéetel jeejelas mola'ayilo'ob u k'áat u beto'ob le meyajil taakina' tu kúuchilo'ob. Ku kaxantik u yáantal láak'inajil meyaj, xaak'al kaambalil, u yantal yéetel u séebtal u béeykunta'al u tuukulilo'ob meyaj ti' le kaaj ichil u tuukulil u meyajil taak'in uti'al áantaj.

Ichil u k'a'ananiil uti'alint le nu'uka'an múuch'jóok'ol táanil wey tnoj lu'um le máasewáal kaajo'ob, *afrodescendientes* yéetel k'aaxil kajo'obo', ktaasik ka'ap'éel e'esajilo'ob, jump'éele' káajsa'an tumen u Jala'achil *México* beey xan uláak'e' tumen kajnálo'ob yéetel u péeksajil.

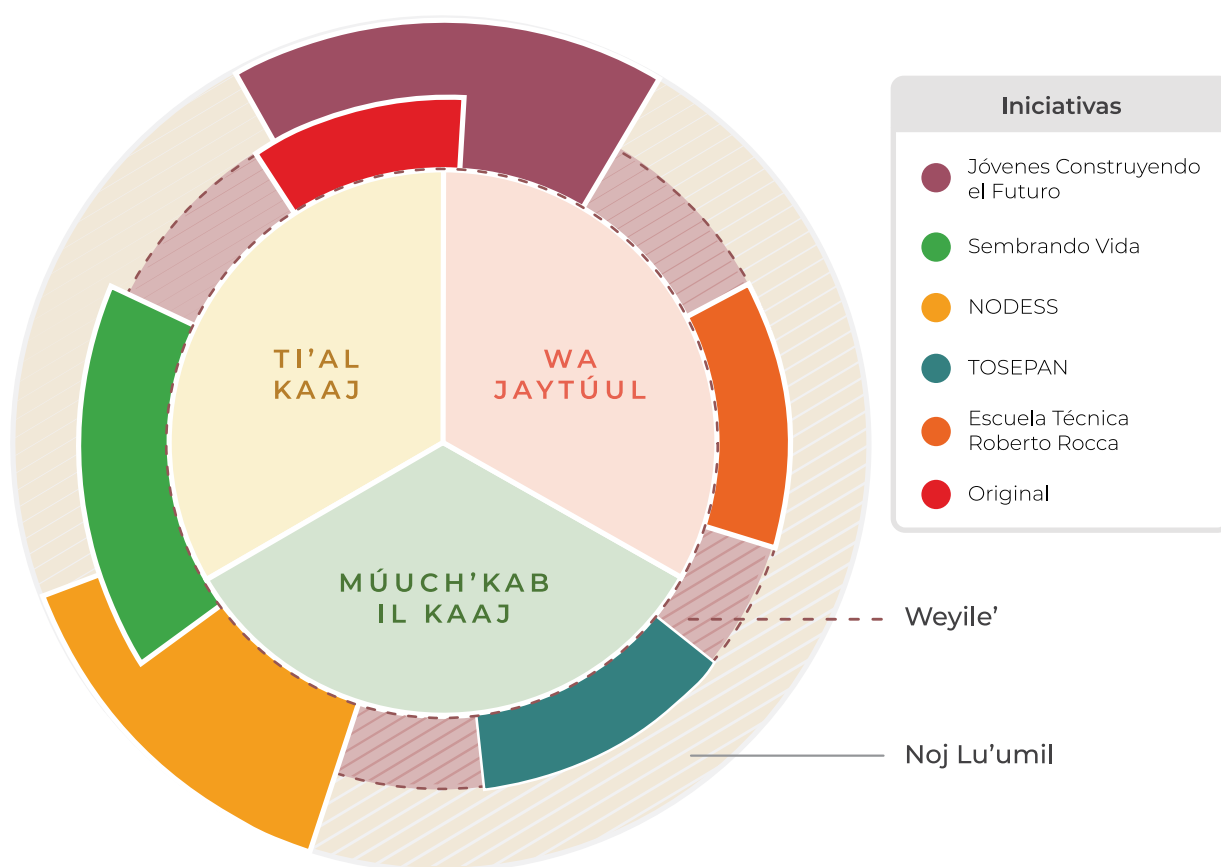

³³ Ila'ak u *conferencia de prensa* Jala'ach *Andres Manuel Lopez Obrador* tu k'iinil 13 ti' *diciembre* ti' 2023: <https://www.gob.mx/presidencia/articulos/version-estenografica-conferencia-de-prensa-del-presidente-andres-manuel-lopez-obrador-del-13-de-diciembre-de-2023>

1 *Originale'* ma' chéen jump'éel nu'ukbesaj uti'al kaaji', tukulta'ab bey jump'éel péeksajil uti'al u kanáanta'al u múuch'páajtalil u kaajilo'ob México ku meyajo'obo'. Le péeksajila' ku tsikbal yéetel le kaajo'obo' ichil keetil, k'ajóolal yéetel chímpolal. Ku kaxantike' yéetel u yáantaj Jala'ache' yanak u tuukul máako'ob yo'olal u noj ba'alil le meyaj k'ab wa artesaníao'; jáawsbil u yokolta'al mants' u tuukulil le meyaj ti' u ye'esajil úuchben miatsil uti'al máasewáal kaajo'ob, *afrodescendientes* yéetel mestizos wey t noj lu'ume'; yéetel ma' u yóota'al wa ma' u yila'alo'ob mix xan u to'okol u meyajo'ob je'el bix ucha'an ti' le mejen kaajo'ob ku meyajo'obo'.

2 Ka'alikile' le Múuch'kabil *Unión de Cooperativas Tosepano'* jump'éel u tuukulil meyaj síij tu noj kúuchil *Sierra Norte de Puebla*, bejla'e' yaan ti' 500 cooperativas tu lu'umilo'ob *Puebla* yéetel *Veracruz*. Le tuukulil meyaja' péeksa'ab tumen u mejen kaajil le kúuchilo'ob k meyajtiko'ob pak'alil, *café*, *pimienta*, *canela* yéetel u láak' ba'alo'ob ku taal te'elo'. Bejla'e'yaan ti'ob *cooperativas*il meyaj, líik'esajil yéetel majanil taak'in, toj óolal, kananil, naajilo'ob ichil u láak' ba'alo'ob. Le múuch'il *cooperativas*a' ku ye'esik xan jump'éel kúuchil uti'al u béeytal u náajal máasewáal ko'olelo'ob ichil u baatsilo'ob.

Crisol: seis u káajbalilo'ob nu'uka'an múuch'jóok'oltáanil

Le programa Sembrando Vida

Ichil tuláakal yóok'ol kaabe', máako'ob ma' jach nuuk u koolo'obe' ku meyajtiko'ob kex u 80 % ti' le 1,300 millonesil toneladas janabe'en ba'al yéetel le ku tséentikubáaj wíinik ku meyajta'al ja'abmanja'ab ichil le sector *primario*ilo'.

(Luiselli, 2018).

Tu nojlu'umil *Méxicoe'*, 5 millones u unidadesil *agropecuario* meyaj ku beetik óoli' maanal 300 millones u toneladasil janabe'en ba'alo'ob lalaj ja'ab (INEGI, 2023c), ti' le je'elo'obo', mola'ayo'ob jatsa'antak beey chichan yéetel *medianoe'* ku beetiko'ob maanal u 50 % janabe'en ba'alo'ob ku jaanta'al ichil tuláakal u nojlu'umil *México*³⁴ (Gobierno de México, 2024).

Kex tumen janabe'enbalo'obe' jach táaj k'a'anan ti' kaaje', óotsil kuxtal yéetel xma' keetile' ku beetiko'ob u chíikpajal u ja'ajatsilo'ob u kaajil *México*, u ya'abile' te'el mejen kaajo'obo', tumen óotsil yanik janabe'en ba'alo'obi', ma' tu chúukpajal le beyka'aj k'a'abéeto' mix xan beyka'aj u no'ojanili'. Ichil le k'eexilo'ob je'elo', táakbesa'ab tak ka'aj xu'ulsa'al u t'o'oxol k'áax.

Le ba'axo'ob jets'a'abe' tu beetaj u k'éexel bix nu'ukta'an políitikaa yéetel náajal ka'aj xíik u mokt'aanilo'ob kaaj jets'a'an ka'ach ichil u *Constitución*il u ja'abil 1917, tumen tu jela'ankúunsajo'ob bix uti'alintik kaaj u ba'alumbáaj yóok'ol kaab, k'áax, ja', che'ob yéetel u jejeláasil kuxtal. Tu jo'oloje', u k'áaxilo'ob u noj lu'umil *Méxicoe'* xáanchaj p'ata'ab chéen beyo' ts'o'oke' lelo' tu beetaj u maas óotsiltal kaaj, u yantal u bin kajtal máak táanxel tu'ux yéetel u k'astal lu'um: u k'éexel bix u k'a'abéetkunsal lu'um, u bin u táaxchajal, u mina'antal ja' ti' kaaj yéetel u bin u ch'éejel u jejeláasil lu'um sa'atal le *agrobiodiversidad*o'.

Beyxan, tuláakal le je'elo', tu beeaj u p'áatal ich sajbe'entsil u yantal janabe'en ba'al uti'al wíinik. Uti'al u ja'abil 1995e', u nojlu'umil *Méxicoe'* ku jóok'sik 86.35 % ti' tuláakal le beyka'aj i'inaj ku k'a'abéetkunsik máak ti' le kamp'éel unaj u yantal tu kuxtale': *ixi'im*, *trigo*, bu'ul yéetel *arroz*; lela' u k'áat u ya'ale', kaabal ti'75 % ti' le beyka'aj i'inaj k k'a'abéetkunsik k manik ti' táanxel lu'umo'obe'. Uti'al u ja'abil 2022e', chéen u 56.74 % k beetik ti' tuláakal le beyka'aj i'inaj k'a'abéeto'obo'. (CNA, 2023).

Lela' u k'áat u ya'ale', u chúumukil ti' le buka'aj k jaantiko'yaan ba'al u yil yéetel beyka'aj ku beeta'al ti' uláak' táanxel lu'umo'ob. Ts'o'oke'yaan k'a'anan ba'alo'ob ku jelbesik ichil u jets' óolalil u yantal janabe'en ba'al ti' wíinik.

Uláak' ba'ale', ichil tuláakal yóok'ol kaabe', *Méxicoe'* jump'éel ti' le lu'umo'ob tu'ux maas ya'ab u jejeláasil kuxtal yaan, ts'o'oke' nojlu'ume' unaj u ts'aataántik u kaláantik u pakabil wíinik ku bin u líik'il. Yóok'olal túun le je'elo', yanchaj *Sembrando Vida*, jump'éel federal nu'ukbesaj káaj u chúunsa'al tu ja'abil 2019, ts'o'oke' ku ts'aatánatik talamilo'ob nuupultako'ob: u bin u k'astal yóok'ol kaab yéetel óotsil kuxtal (SEGOB, 2022).

Le je'ela' ku chíikbesik bix u na'ata'al ba'ax yaan u yil ichil u sa'atal wáaj u ch'éejel u jejeláasil kuxtal yóok'ol kaab, yéetel u yóotsil kuxtal wíinik, tumen:

Le ba'alo'oba' chíika'an ku yúuchul ti' mejen kaajo'ob, tu'ux uti'al u yantal kuxtale' jach k'a'anan ka'aj uts yanak lu'um, tu'ux táaka'an ka'anal k'áax, su'uk, lu'um, ja' yéetel u kuxtalil k'áax.

(Pérez, 2023).

³⁴ 71.8 % ti' le *unidades* je'ela' ku chukik tak 5 *hectáreas* yéetel 28.2 %, maas jach nojoch.

Ichil ba'ax a'ala'an tumen *Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura (UNESCO, 2022)* u 80 % por cientoil u jejeláasil kuxtal yaan yóok'ol kaabe' kaláanta'an yéetel p'aatal tu k'ab máasewáal kaajo'ob.

Beey túuno', u jala'achil *Andrés Manuel López Obrador* tu jets'aje' najmal u táakmuk'ta'al u nu'ukbesajil *Sembrando Vida* ti' kaajo'ob tu'ux maas jach ku yila'al óotsil kuxtal, máaxo'ob kaja'ano'ob ti' méek'tankaajo'ob jatsa'antak ichil u nivelilo'ob medio tak jach táaj kaabal yanik u náajal máaxo'ob yano'obi', tumen maas kaabal ti' u xuul óotsil kuxtaj jeets'a'an yaan yóok'olal béeykaj u náajalil máak³⁵, ts'o'oke' te' xano' leti'e' tu'ux maas jach ku yila'al u jejeláasil kuxtal lu'um ichil tuláakal u nojlu'umil México, yéetel u ya'abil u kaajilo'obe' máasewáal yéetel *afromexicana* máako'ob.

Ichil u nu'ukbesajil *Sembrando Vida* jets'a'an bix u yúuchul meyaj uti'al ka'aj béeyak u je'ets'el tumen kolnáalo'obe'³⁶ bix kéen u meyajit u parcelaso'ob uti'al kéen paak'áalnako'ob ka'aj u ts'áaj ba'al uti'al u tséentikubáajo'ob yéetel uti'al xan u béeytal u ko'onol janabe'en ba'alo'ob, ba'ale' beyxan uti'al ka'aj yanak che'ob ka'aj béeyak u meyajta'al (*ODS 1, 2 y 8*).

Beyxan, lalaj winale' ku ts'áaik taak'in ti' ajpaak'áalo'ob, ba'ale' uti'al u ts'a'abale' ku je'ets'el k'a'abéet u k'u'ubul tsoolmeyaj jeets'el unaj u beeta'al, patjo'olta'an tumen técnico múuch' meyaj máako'ob, beyxan unaj u táakpajalo'ob lalaj winalo'ob ti' múuch'o'ob ku beeta'al yéetel u yéet kolnáalilo'ob uti'al múul kaambal, CAC (yóok'olal bix u k'aaba' ich káasteláan t'aan). U ts'a'abal le taak'ino' ku chiikbesik u bo'olil u meyaj máak ts'o'oke' junjaats ti' le je'elo' ku kaláanta'al uti'al líik'sbil³⁷ (*ODS 8 yéetel 10*).

Yóok'olal le je'elo', máax beetik u *subsecretarioil Inclusión Productiva y Desarrollo Rural*, Hugo Raúl Paulín Hernández, máax ti' k'ubéenta'an u yilik ka beeta'ak le nu'ukbesjo', ku ya'alik:

Le kolnáal oka'an *Sembrando Vida*. ma' chéen juntúul máak ku paak'áali', juntúul máak yaan u páajtalilo'ob, tumen kéen okok te'el Nu'ukbesajo' ku k'amik u mokt'aanil meyaj yóok'olal le áantaj ku ts'a'abal ti'o'; lalaj kolnáalo'obe' ku k'amik lalaj winale' 6,000 pesos (338.3 dólares). Máax k'amike' unaj u beetik meyaj jets'a'an, je'el bix: meyaj ichil u parcela, u táakpajal tu múuch'ilo'ob múul kaambal yéetel uláak' kolnáalo'ob, u táakpajal ti' wáaj ba'ax meyajil tu kaajal, leti'e' tsoolmeyaj unaj u beetiko'.

Paulín, 2023.

Tu ts'íibil *PND*, ichil u jaatsil "*Política Social*", ku jets'ik u nu'ukbesajil *Sembrando Vida* jach k'a'anan uti'al u béeykunsal ba'ax jets'a'an tu objetivosil uts kuxtal jets'a'ab tumen jala'ach táan u meyaj walkila'. Úuch suukak u yantal, xmáaman áantaj-, tu'ux ku yáanta'al kaaj ba'ale' chéen uti'al u k'as ba'alal óotsil kuxtal, ts'o'oke' táan u bin u líik'esa'al *políticas* uti'al u yutsil kuxtal máak tu óol naats' yéetel u náach k'iinil te'el kaajo'obo' tu'ux maas jach táaj ku yu'uba'al u jéets'el *neoliberal políticas*.

Subsecretarioil Paulín Hernández, ku jach a'alike' máaxo'ob ts'íibta'an u k'aaba' ich *Sembrando Vida*:

Máako'obyaaan u páajtalilo'obi', ma' chéen máako'ob ku yáanta'alo'obi', yáaxe' tumen u meyajil k'áaxe' jump'éeel páajtalil ts'o'oke' ba'ax u beetmaj jala'ach táan u meyaj walkila', leti' u kaláantik ma' u jáawal le páajtalilo'oba': u páajtalil máak uti'al u béeytal u meyaj, uti'al u kuxtal tu beel, uti'al u chúukpajal ba'al uti'al u tséentikubáaj.

Paulín, 2023.

Tu ka'ap'éeel páajtalilo'obe' ku ch'a'achibtik *subsecretarioe'*, láayli' xan táaka'ach ich *ODS, decente* Meyaj yéetel Mix jump'íit wi'ijili'.

³⁵ Jets'a'an tumen CONEVAL. Uti'al le yaan u yil yéetel méek'tankaajo'ob, wáaj *municipios*, jatsa'an beey kaabal yéetel jach táaj kaabal p'ata'an paachil kaaje', ku ch'a'anukta'al méek'tankaajo'ob kaabal yanik náajal ichil jump'éeel ja'ab ti' le beykaaj jeets'el ku na'ata'al beey óotsil.

³⁶ Kaaj máax uti'al SV, u máakilo'ob k'áax, xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob, maanal 18 u ja'abilo'ob, kaja'ano'ob te'el mejen kaajo'obo', tu'ux u méek'tankaajilo'ob, wáaj *municipios*, jatsa'an beey óotsil u kaajil, ts'o'oke' ti'alinta'an wáaj p'ata'an tu k'abo'ob 2.5 *hectáreas* k'áax ti'al u béeytal u meyajta'al jump'éeel *proyectoili'*.

³⁷ Tu ja'abil 2023e' tojol ku ts'a'abale' 6,000 pesos mexicanos ba'ale' ti'al 2024e' jnáak 6,250 pesos mexicanos (338.3 yéetel 352.3 dólares je'el bix u bin u chiikpajalo'obo').

Ichil tuláakal u k'ajla'ayil u nojlu'umil *Méxicoe'*, *Sembrando Vidae'* ku chíikbesik jump'éeel ti' le maas nojoch meyajo'ob ku beeta'al uti'al u ka' kuxkiinsa'al k'áax ti' tuláakal yóok'ol kaab, beyxan uti'al u ka' líik'esa'al u meyajil k'áax. U k'a'ananile' tumen ku péektsilta'al u meyaj wíinik uti'al u yantal u yo'och uti'al u tséentikubáaj (ODS 2), ku nonojkúunsa'al u náajal kajnáalo'ob (ODS 8, 10 yéetel 1) yéetel ku ka' kuxkiinsa'al u yáalilo'ob k'áax ti' maanal jump'éeel *millón hectaréas* ichil tuláakal le nojlu'uma' (ODS 15),³⁸ ts'o'okole' ku yáantaj uti'al u ka' machikubáaj kaaj (ODS 16). Yóok'olal le yutsil ba'ax yanchaj tumeno' káaj xan meyajta'al ti' uláak'

u nojlu'umilo'ob *Latinoamérica*, je'el bix Guatemala, Belice, Honduras, Colombia, Venezuela, El Salvador, Ecuador yéetel Cuba (ODS 17).³⁹

U meyaj Nojlu'um ichil u tuukulil *Humanismo Mexicano* leti' u beetik u yantal u chuunil meyaj uti'al u yutsil kaaj yéetel uti'al u jáawsa'al ba'ax beetik u yantal óotsilil, ikil u táakmuk'tik u mu'uk'anchajal yéetel u táakpajal kaaj, je'el bix xan ikil u yantal u beelil u táakbesa'al máak, yéetel u líik'esa'al kaaj. Beey túuno', Nojlu'ume' táan u tooch'tik ka'aj yanak k'eexil ichil u meyajil kool, ts'o'oke' leti'e' ku xak'alta'al ti' le ba'ax ku taal kaabala'.

Agroecología uti'al u jóok'oltáanil sostenible

U jela'anil yéetel uláak' nu'ukbesajo'ob ku yáantajo'ob uti'al u meyajta'al k'áaxe', ti' yaan tumen *Sembrando Vidae'* ku péeksik u yóol wíinik uti'al u jets'ik bix u meyajtik paak'áal — tu'ux ku xa'ak'ta'al u meyajil kool je'el bix suuka'anil u beeta'ale' yéetel uláak' paak'áalo'ob je'el bix che'ob ku yiichankil yéetel no'ojan uti'al u meyajta'al u che'il — beyxan tu'ux ka meyajta'ak kool ba'ale' tak che'ob ku yiichankil (MIAF). Meyaj beya' ku beeta'al ikil u ch'íimpol'ta'al, u jeel patjo'olta'al yéetel u mu'uk'ankúunsa'al u meyajil kool beetik u yantal u jejeláasil paak'áalo'ob yéetel chíikbesik uláak' jump'éeel meyaj ku beeta'al ti' nojlu'um uti'al u káajal u beeta'al *agroecológico* meyajil ichil tuláakal mexikoil lu'um.

U beeta'al agroforestal meyaje' ku kaxtik ka pa'ak'ak u jejeláasil che'ob, ba'ale' lelo' ku yaktaantik meyaj tu'ux chéen ku pa'ak'al jump'éeelili' che' wáaj xíiw, tumen lelo' óoli' tuláakal miatsilo'ob beetik, tu'ux táakmuk'ta'ab u pa'ak'al jump'éeelili' ba'ali', beyxan péektsilta'ab paquetes tecnológicos, ku k'a'abéetkunsiko'ob químico'ob. Beey túuno', yéetel *Sembrando Vidae'* t je'ebaj uláak' bej tu'ux tak táakmuk'taj u pa'ak'al jejeláas che'ob ba'ale' ka'alikil xan u meyajta'al kool xa'ak'ta'an yéetel che'ob ku yicháankil. Ka'aj beetik kool, tumen tuláakal le je'elo' jump'éeel sistema, ma' chéen u paak'alilixi'im wa bu'uli', jump'éeel bix u yantal u ba'alumbáaj u tséentikubáaj kaaj yéetel u meyajil k'áax.

Paulín, 2023.

Kool tsolxa'ak'a'an yéetel che'ob ku ts'ájik u yich

U nu'ukbesajil pak'al tu'ux yaan jeejelas pak'alo'ob ku múul antalo'ob ichil jump'éeelili' kúuchil yéetel le xixi'mo', je'el bix bu'ule', k'uum yéetel iik; ku táakpajal xani' che'ob ku ts'ájik u yicho'ob beey xan le ku jóok'sa'al u che'ilo'obo'.

Jump'éeel u ye'esajil u meyajil kool ma' tu k'askuntik mixba'al, ku meyaj ti' le jeejelas pak'alo'ob uti'al u ma'alobtal le lu'umo' yéetel ku kanáantik yo'olal ma' u xu'upul.

³⁸ ODS 15: Kuxtal ku yantal ti' u lu'umil yóok'olkaab.

³⁹ Je'el bix jets'a'anil AMEXCID (2024), *Sembrando Vida* k'ucha'an yiknal 14,000 aj paak'áal máako'ob tu nojlu'umil Guatemala; ti' 10,000 El Salvador; 2,000 tu nojlu'umil Belice; 10,000 Honduras; 5,000 Cuba; 2,500 Ecuador; 2,500 Venezuela; yéetel 2,500 Colombia.

U tuukulil nu'ukbesaje' leti' ka'aj yanak u chuunil u meyajta'al *agroecología*, ka'aj máanak yóok'ol ti' le bix u yúuchul meyaj ich k'áax uti'al capitalismo, u ch'a'amaj u moots ti' lu'um ku meyajta'al je'el beyka'aje'. Beey túuno', *Sembrando Vidae'* ku chíikbesik bix u téejel meyaj suuka'an ka'ach u beeta'al, ikil u julik bix le *agroecológico* meyaj ku ts'áak u páajtalil ti' kolnáalo'obe', uti'al u náajalo'ob te'el tu'ux ku meyajto'obo', tu séebanil, tu óol náachil yéetel tu náach k'iinil.⁴⁰ Beyxan, ichil u parselasil *Sembrando Vidae'* ku bin u tse'elel jujump'íitil u seen k'a'abéetkusa'al *agroquímicos*, ba'ale' tu jeele' ku meyaj uláak' ba'alo'ob ku tu'ubtalo'ob, wáaj orgánicos, ts'o'okole' le je'elo', u jaajile', k'a'anan ba'al uti'al u kaláanta'al kuxtal yaan te'el lu'umkabila' (ODS 15) je'el bix xan uti'al u béeytal u beeta'al yéetel u yantal janabe'en ba'alo'ob tu'ux ka'aj na'ata'ak u k'a'ananil ma' u xu'ulul (ODS 12).

Ichil ba'ax yaan u yil yéetel náajale', nu'ukbesaje' ts'o'ok u jach líik'esik u ba'alumbáaj ba'ax péeksik taak'in ku suut te'el kaajo'obo' yéetel ku jets'iko'ob u yantal utsil ba'al uti'al u yúuchul tséentajil tu'ux xan ku chíimpolta'al miatsil, tumen yéetel le *agroforestal* nu'ukbesaja' ti' kolnáalo'obe':

Manats'u yantal u náajalo'obi', ts'o'oke' ma' táan u ts'áako'ob tuláakal je'ob ti' jump'éelili' xaak, tumen wáaj ku taalul multinil ik'el u kíins tuláakal mangoe', ku k'astal tuláakal le paak'áalo'. Weye' wáaj ku taal u yik'ele' yaan u láaj kíinsik mangos ba'ale' yaan xan uláak' che'ob ku yichaanki'lo'ob, yéetel uláak' paak'áalo'ob ma' táan u k'astalo'obi'. Beey túuno', láayli' xan jump'éel nu'ukbesaj ku jets'ik u yantal ba'al ti'al jaantbil, je'el bix xan ti'al u yantal náajal.

Paulín, 2023.

Le bix táan u beeta'al u *agroecológico* meyajje' ku táanilkunsik ba'ax suuk u beeta'al ich kaaj yéetel bix u yojel meyaj kolnáalo'ob.

U ch'a'ajik u t'aanil u meyaj kaaj yéetel u paklanil kaambal ich kool

Ichil u múuch'ilo'ob múul kaambal kolnáalo'obe' táaka'an 25 ajpaak'alo'ob, lelo'obo' kúuchilo'ob beeta'ab uti'al u béeytal "u tsikbalta'al ba'ax u yojel kaaj", tu'ux ts'a'aban viveros beeta'an tumen kaajo'ob yéetel *biofábricas*. Ti' le 18,605 CAC,⁴¹ ajpak'alo'obe' ku moliko'ob i'inajo'ob ts'o'oke' ku ya'abkunsiko'ob je'el bix u bin u yilko'ob je'el u béeytal u beeta'al ti' lu'um tu'ux yaano'ob.

(...) k k'aaba'intik *comunidad de aprendizaje campesino*, u múuch'ilo'ob múul kaambal kolnáalo'obe', tumen k k'áat k e'ese' ma' chéen juntséel tu'ux yaan le ba'ax ojéela'ano', yaan xan ba'ax ojéela'an tumen ajpaak'áalo'ob yéetel tumen técnico máako'ob, ba'ale' chéen kéen je'ets'ek bix je'el u múul tsikbalo'obe' ku yantal túun noj uts (...) yaan úuchben ba'ax ojéela'an tumen ch'i'ibalo'ob ku píitmáansik, wáaj yaanal bix u paktik *técnico* kaambal ku k'a'amal ti' noj najilo'ob xook wáaj ti' najilo'ob xook.

Paulín, 2023.

Yéetel le meyajto'ob péeksiltik bix suuka'an u múul meyaj kaaje', ku kaxta'al xan ka chúukpajak ba'al yéetel ka béeyak u jets'ik tu juunal ba'ax kéen u beet beey kaajile', ikil u ch'a'ajoltik bix u meyajta'al kool, ka'alikil u péeksiltik u kaláanta'al taak'in, u yantal u ba'alumbáaj kaaj tu juuntal, tumen lelo' ku yáantaj uti'al u ka' machikubáaj kaaj (ODS 16).⁴²

⁴⁰ Je'el bix jets'a'anil tumen *Subsecretaría de Inclusión Productiva yéetel Desarrollo Rural*, tak tu ts'ook xookil beeta'ab tu k'iinil 24 ti' noviembre ti' u ja'abil 2023. Ila'ak *Tabla A1* ti' u *Anexo II E*.

⁴¹ Naats' k'iin: paak'áalo'ob ku yiicháankil ja'abmanja'ab; óol ma' seen náach k'iinil: che'ob ku yiicháankil yéetel agroindustrialeso'ob; náach k'iin: le ku k'a'abéetkunsal u che'ilo'obi'.

⁴² ODS 16: Jets' óolal, justicia yéetel mola'ayo'ob jeets'eltako'ob.

U ko'olelilo'ob paak'áalilo'ob kuxtal

Tu nojlu'umil *Méxicoe'* kaja'an 66.7 *millonesil* ko'olel, ti' le je'elo'obo' 14.1 *millonese'* kuxa'ano'ob ti' mejen kaaj (21.7 % ti' tuláakal xmexicoilo'ob), ba'ale' u maas ya'abil yaan yóok'olal beyka'aj u ja'abile' leti'e' ko'olel yaan ichil 14 tak 64 u ja'abil (66.2 %). Ichil tuláakal ko'olel yaan u ja'abil uti'al meyaj yéetel kaja'an tu lu'umil *Méxicoe'*, jump'éel millón 70 *mil* u túulale' ku meyaj ich *sector primario*, u 86.2 % ku beetik meyajob yaan ba'al u yil yéetel paak'áal (SIAP, 2023).

Kex tumen k'a'anan u meyaj le jaats kaajila', láayli' chíika'an beyka'aj náach yaniko'ob ti' u jeel máako'ob te'el mejen kaajo'obo', u ya'abile' ku chíikpajal ti' ba'ax jeets'el beey *estructura normativa*. Le je'ela' ku béeytal u na'atale' tumen, ichil tuláakal u k'ajla'ayil wíinike', yóok'olal tumen u ch'a'amil u moots ti' *patriarcadoe'*, ti' k baantaile' yéetel ti' nojlu'umile' uti'alinta'al lu'ume' ku yúuchul chéen uti'al u yutsil xiibo'ob. Ba'ale' u p'a'atal tu k'ab ko'olel le lu'umo', beyxan uláak' ba'alo'obe', ku beetik uts ti' ya'abach ba'al, je'el bix jets'a'anil tumen *Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura*, FAO, yóok'olal bix u k'aaba' ich inglés t'aan:

U yantal u yo'och wíinik yéetel u tojbe'en láak'tsilo'obe' (...) K'a'anan ba'alo'ob uti'al u kaláanta'al wáaj u ya'abkunsal beyka'aj lu'um p'aatal tu k'ab ko'olel, beyxan u ch'a'ak leti' uláak' ba'alo'ob u meyajtej. Jejeláas xaak'al xooko'ob beeta'an ku ye'esiko'obe' wáaj tu k'ab ko'olel yaan u ba'alil meyajej, maas je'el u k'a'abéetkunsalo'ob uti'al u ya'abkunsal beyka'aj ba'al ku jaanta'al, u kaláanta'al yéetel u yila'al ka'aj uts yanak u láak'tsilo'obi', je'el bix xan uti'al u jáawsa'al u xma' t'a'ajan paalali'.

(FAO, 2006).

Ti' yóok'ol kaabe', yéetel ti' k nojlu'umile', u ko'olelil mejen kaajo'obe' — u ya'abile' le méek'a'ano'ob tumen máasewáal miatsilo'ob wa *afrodescendiente* — maas piim yanik óotsil kuxtal yóok'olo'ob.

Ti' xkolnáalo'obe' k'a'anan le k'áaxo'obo' uti'al u yantal *combustible*, xíiwo'ob uti'al u tséenta'al ba'alche'ob yéetel janabe'en ba'alo'ob, le beetike' maas séeba'an je'el u yúuchul wáaj ba'ax k'aasil ti'ob yóok'olal *cambio climático*.

Suuka'anile', ti' u ko'olelilo'ob óoli' tuláakal u lu'umilo'ob yóok'ol kaabe' p'ata'an u meyajil u kaláanta'al u paalilo'ob yéetel uláak' wíiniko'obi', kex wáaj tumen yaan, wáaj ma', ichil u yotoche' juntúul xiib ka'aj u jo'olbes u chuunil le najo', ts'o'oke' ti' ko'olel xan ku jéets'el u kuuch u yilik ka'aj yanak janabe'en ba'al ichil u baatantsil.

(FAO, 2006).

Yóok'olal le je'elo', u p'aatal ich óotsilil u kuxtal ko'olel te'el mejen kaajo'obo' ku beetik u piimtal u sajbe'entsil u xma' patal jaanal paalal yéetel u xma' yantal ba'al uti'al u tséenta'al tuláakal u láak'tsilo'obi'. Uti'al beyo', ikil u kaxta'al u ts'aatáanta'al le ba'ax ku yúuchula', jump'éel ti' le k'a'anan *políticas* yanchaj ichil *Sembrando Vidae'* leti'e' ka'aj péektsilta'ak u yantal maas ya'abach ko'olel ichil le nu'ukbesaja'.

Tak uti'al u ja'abil 2023e', te'el nu'ukbesajo' oka'an ka'ach 146,026 xpaak'áalo'ob ich *Sembrando Vidae'*, le je'elo' ku chíikbesik 32.5 % ti' tuláakal le yano'obo'. Kex tumen ma' mantats' tu k'aaba' yaan u ju'unil le k'áaxo', ko'olele' ku ch'a'anukta'al beey wíinik yaan u páajtalil u yantal ti' u lu'umili', beyxan uti'alintik lu'um ku meyajtik.

Sembrando Vidae' ku chíimpoltik ko'olel ku paak'áal tumen ku jach chíikpajal ba'ax ku meyajtiko'ob uti'al u yantal janabe'en ba'alo'ob, koonol, u beeta'al yéetel u kaláanta'al janabe'en ba'al, le beetike' ku jach ts'aatáanta'alo'ob uti'al u beyo', ikil u yantal *políticas* yéetel meyajob tu'ux ka'aj mu'uk'ankúunsa'ak u táakbesa'alo'ob ich kaaj yéetel ti' meyajej, je'elili' u yáantaj uti'al u béeytal ODS 5 u kéet yantal xiib yéetel ko'olel.

Uti'al ko'olel ku paak'áalo'obe' *Sembrando Vidae'* ku ts'áak páajtalil u yantal u bo'olil seguro, u yantal ba'al uti'al u jaant leti' yéetel baatsil, u yantal meyaj ti' uti'al u náats yéetel u náach k'iinil, u kaambal yéetel láak'inta'al ti' *técnico* ba'alo'ob, u chíimpolta'al u meyaj tumen kaaj yéetel u táakapajl ti' *política*, beyxant uti'al u je'ets'el ba'alo'ob ichil u CAC tu kaajalo'obi'.

Tu ja'abil 2023e', beeta'ab u múuch'tambalil xpaak'áalo'ob "*Mujeres visionarias, promotoras de cambio e igualdad*" tu noj kaajil *Ciudad de México*, tu'ux táakpaj maanal 2 mil ko'olel taalja'an ti' 27 u p'éel u p'éetlu'umilo'ob *México*, máaxo'ob ku pak'iko'ob janabe'en ba'alo'ob yóok'olal u nu'ukbesajil *Sembrando Vida* yéetel *Producción para el Bienestar*. Tuláakal leti'obe' láak'inta'abo'ob tumen CAC.

Múuch'tambale' meyajnaj uti'al u chíimpolta'al u meyajjo'ob ba'ale' beyxan uti'al u k'ajóoltikubáajo'ob yéetel uti'al u nupikubáajo'ob meyaj u xpaak'áalilo'ob tuláakal *México*.

U meyajil k'áaxe' suuka'ane' chéen uti'al xiib. *Sembrando Vidae'* ts'o'ok k ilike' yaan u túumben ichil ko'olel yéetel táan k p'atik paachil ya'abach kuuch jeets'el yóok'ol xiib — kex ma' láaj xu'ulukí', ba'ale' táan u bin u xiímbal ko'oleli' — ko'olelo'ob je'el bix xan xiibo'ob ku paak'áalo'obe' táan u chíimpoltiko'ob jo'olbesaj meyaj ku beetik ko'olel ti' u kaajalo'ob beyxan ti' k'áax. Ko'olel walkila', tu jo'oloj jo'op'éel ja'abo'ob káajak u táakpajal yéetel u meyaj ti' u múuch'ilo'ob kaambal koole', ts'o'ok u meyajtiko'ob u kúuchilo'ob yéetel u chíimpolta'alo'ob tuemn ka'ache' mina'an ti'ob meyaj tu'ux ku jo'olbesajo'ob, ku jets'iko'ob bix u yúuchul wáaj ba'al, u ka'ansajo'ob yéetel u kanano'ob.

Paulín, 2023.

Bix u chíikpajal ba'al *Sembrando Vida*

Je'el bix ts'o'ok k ilike', *Sembrando Vidae'* jump'éel chúuka'an nu'ukbesaj, le beetik ba'axo'ob ku chíikbesike' jejeláas bix u ye'esik, tumen ku yilpajal ikil u yantal meyaj, je'el bix xan ikil u nonojchajal náajal yaan ti' u baatsilo'ob ajpaak'áalo'ob, u ts'aatáanta'al ba'ax k'a'abéet uti'al u tséentikubáajo'ob, yéetel tumen maas jeets'el yaan ba'al u jaant máak ichil tuláakal u nojlu'umil *México*, u kaláanta'al u ba'alumbáaj yóok'ol kaab, ichil uláak' ya'abach ba'alo'ob. Walkila', nuka'aj k e'es jump'éel xaak'al tuukul chuka'an ti' ba'axo'ob ts'o'ok u péeksik le nu'ukbesaja' ichil ba'ax yaan u yil yéetel u yutsil yéetel u mantats' utsil xiímbal wíinik yéetel kaajo'ob tu'ux táan u beeta'al.

Sembrando Vidae' míin leti'e' nu'ukbesaj maas toj yéetel chúuka'an u meyaj uti'al u béeytal ODS 7, u xu'ulsa'al óotsil kuxtal je'el bixak ka'aj úuchuk ichil tuláakal yóok'ol kaab.

Yóok'olal bix u meyajta'al, bix u kaajil uti'al ka'aj beeta'abij yéetel meyajjo'ob ku chúunsike', ku náachtal tu'ux ku péeksik ba'al ichil u kuxtal xiib yéetel ko'olel, u ya'abile' ichil óotsil máako'ob yéetel le sajbe'entsil yaniko'obe', uti'al ka'aj kéet yanak taak'in ti'ob, je'el bix xan uti'al u yantal ti'ob servicios básico, u k'áaxo'ob, beyxan u p'áatal tu k'abo'ob k'áax yéetel uláak' u ba'alilo'obo', u ba'alumbáaj yóok'ol kaab, túumben tecnologías, yéetel servicios financieros, tu'ux táaka'an xan microfinanciación (meta 1.4).

Tak *diciembre* tu ja'abil 2023e', ichil le nu'ukbesaja' táaka'an 441 mil 466 u túul pak'náalo'ob, máaxo'ob beetik uts — tu jach séeba'anil — ti' kaaj tu'ux yaan maanal 1.7 millonesil máako'ob tu nojlu'umil *México*.⁴³

U k'áat u ya'alej, le 1.7 millonesil máako'obo', walkila' ku náajalo'ob uti'al u béeytal u ts'aatáantiko'ob ba'ax k'a'abéet ti'ob, ts'o'okole' yaan ti'ob u paak'áalo'ob, tumen leti'ob meyajtike', uti'al u yantal ba'al u jaanto'ob.

⁴³ Ichil ba'ax ts'a'ab k'ajóoltbil tumen *Secretaría de Bienestar* ikil k'ubéenta'an ti' *Subsecretaría de Inclusión Productiva y Desarrollo Rural* tak tu ts'ook xookil beeta'ab tu k'iinil 31 ti' *diciembre* ti' u ja'abil 2023. Ila'ak *Tabla A1* ti' u *Anexo II E*.

Le je'ela' ku ye'esik yaan jump'éel *millón 103 mil 665* u p'éel hectáreas tu'ux yaan *1,158 millones 209 mil 415* u paak'áalilo'ob *café, nopal* yéetel *agave*; che'ob je'el bix *cedro*, maculís yéetel *pino*; *especies* je'el bix *canela, pimienta* yéetel *oregano*; che'ob ku yicháankil je'el bix *guanábana, durazno* y oom; yéetel le suuk u pa'ak'a'al tumen kolnáalo'ob ja'ab man ja'ab: *ixi'im*, bu'ul yéetel k'úum.⁴⁴

Le beetik túune', le ba'ax ku béeykunsik uti'al *ODS 2 ka'aj xu'uluk wi'ijil*, u yantal janalbe'en ba'al yéetel u ma'alobkúunsa'al tséentajil, *beyxan u péektsilta'al u meyajil kool ma' u xóot'ole'*, *jach k'a'anan tumen ku yáantaj uti'al ka'aj ya'abak u meyajil k'áax yéetel u náajal máaxo'ob pak'ik janal be'en ba'al kex ma' jach ya'abi'*, u *ya'abile' ko'olel, máasewal kaajo'ob, baatsilo'ob ku paak'áalo'ob, ichil uláak'o'ob ba'ale' le je'elo' ikil u yantal yéetel u kéet t'o'oxol k'áax, beyxan ikil u yantal uláak' u ba'alumbáaj meyaj, ba'ax ojéela'an, servicios financieros, kúuchilo'ob uti'al u yúuchul koonol yéetel uláak' bix u beeta'al u yantal valor añadido (meta 2.3).*

Yóok'olal le je'ela', Ricardo Hernández, juntúul u kolnáalil *Sembrando Vida* tu kaajil Huehuetla, Hidalgo, Región Otomí-Tepehua, ku ya'alik:

Walkil ya'abach ja'abo'ob paachile', i'inajo'ob je'el bix ixi'im yéetel bu'ule', ch'éen u pa'ak'al, jach ya'abchaj máaxo'ob luk' tu kaajal yéetel ts'o'ok u p'a'atal paachil u meyajil kool tu lu'umil México. Ba'ax taalja'an tu paach *Sembrando Vida* leti' u béeytal k pak'ik i'inaj k ti'al yéetel u yantal to'on ixi'im beyxan bu'ul uti'al k kaajo'ob.

Hernández, 2023.

Uláak' ba'ale', *Sembrando Vida* láayli' xan jump'éel k'a'anan ba'al uti'al u yila'al ka nonojchajak náajal tu'ux ma' u xóot'ol yéetel tu'ux ka táakbesak u jejeláasil máak, ka yanak no'ojan beyxan utsul meyaj, yéetel jéets'el meyaj ti'al tuláakal xiib yéetel ko'olel, beelkúunsa'an tu kaajalo'obi'.

Beyxane' ts'o'ok u beetik u yantal óoli' *441 mil* u p'éel jeets'el meyajob tu meyajil paak'áal (chéen ichil u lu'umil México), tu péektsiltaj ka béeyak u táakbesa'al *96 mil 203* táankelemo'ob *becarios* ichil u meyajilo'ob ku beeta'al te'el k'áaxo'obo'. Beyxan, tu péektsiltaj ka'aj yanak *390* u p'éel múuch' meyajob, wa *coopertativas, bancos* yéetel *cajas de ahorro*. Le ba'alo'oba', yóok'olal máaxo'ob uti'al ka'aj beetchaje', ku yantal ba'al u yil ti'al ba'ax ku beeta'al uti'al u ch'éesa'al xma' keetil yéetel óotsil kuxtal, beyxan uti'al u *democratizarta'al* máax ti' ku béeytal u yantal u ba'alumbáaj yóok'ol kaab yéetel taak'in ti'al meyaj (*ODS 10 yéetel 1*) beyxan uti'al u nonojchajal náajal (*ODS 8*).

Uláak' ba'ale', *Sembrando Vida* jump'éel nu'ukbesaj k'a'anan uti'al u ka'aj kuxkiinsa'al k'áax, le beetike' uti'al u ja'abil 2023e' tu ts'áaj ojéeltbile' tu ka'aj pak'aj maanal jump'éel *millón hectáreas*, yéetele' ku píitmáansa'al ba'ax jets'a'ab najmal u beeta'al uti'al u káajbal le nu'ukbesajo'. U *porcentaje* ba'ax béeychaj tak uti'al julio ti' u ja'abil 2023e' tu chíikbesaj *121 %*. Ts'o'okole', kex u *65 %* ti' u jejeláasil che'ob ku pa'ak'al te'el nu'ukbesajo' che'ob ku yantalo'ob te lu'uma', le beetike' jach uts u lúubul ti' kuxtal ku líik'il te'el lu'umkabila'.

Tak tu ja'abil 2023e', tu nu'ukbesajil *Sembrando Vida* yaan *15,114 viveros comunitarios* ku meyaj tu beel, ts'o'oke' láayli' xan le beyka'aj *biofábricas* yaano'obo'. Yéetel bioinsumose' ku béeytal u ma'alobkúunsa'al lu'um, u nonojkiinsa'al u tséenta'al che'ob yéetel xíiwo'ob, beyxan u ts'a'abal u p'iis u yantal ik'elo'ob ku multun yéetel k'oja'anilo'ob.

⁴⁴ Ila'ak *Tabla A1* ti' u *Anexoil E*.

Ichil ba'ax a'ala'an tumen *Instituto Nacional de Ecología y Cambio Climático, INECC*:

Tu nojlu'umil *Méxicoe'* k'áax jaayale' ku chukik kek 100 millones hectáreas tu'ux ku yantal ja'ab man ja'ab 193 millonesil toneladas CO₂ chéen tumen ti' yano'obi'. Le ba'ax ku yantal túun yóok'olal *Sembrando Vidae'* jach k'anana uti'al ba'ax ku beetik *México* yóok'olal yóok'ol kaab, ma' chéen uti'al *mitigacióni'*, tumen beyxan uti'al u ch'a'anukta'al bix táan u yu'uba'al *cambio climático*.

(INECC, 2021).

Tak tu ja'abil 2023e' ichil u parcelasil *Sembrando Vidae'*, tu ts'u'uts'aj tak tu ts'ooke', 5.89 u millonesil toneladas CO₂e.⁴⁵ Yóok'olal uláak' meyajo'obe', noj ba'al ku beeta'al tumen *Sembrando Vida* uti'al u béeytal ODS 15 tu'ux ku kaxta'al ka utsul xíimbalnaj k'áaxo'ob, u k'astal wa u ch'éejel u ba'alumbáaj lu'um, u je'elsa'al wa u kúulpachkúnsa'al u táaxchajal lu'um, u ch'éejsa'al u jejeláasil kuxtal yaan.⁴⁶

Uláak' ba'ale', u na'atik wíinik ba'ax yéetel bix yanik crisis ambiental walkila', jump'éel ba'al chíikpaj ti' kaajo'ob tu'ux k'ucha'an *Sembrando Vida*, yóok'olale' Ricardo Hernández ku ya'alik:

Yaan to'on u talamil yáax k'iin, yaan paak'áalo'ob ts'o'ok u k'astal to'on, le beetike' k'a'abéet k suut k pak' ba'ax ku p'áatal mina'an. Ba'ale' ma' táan in tukultik wa chéen jump'éel ba'al ku yantal u ts'aatáanta'al tumen CAC tu'ux yanen, tumen jump'éel ba'al najmal u ts'aatáanta'al tumen tuláakal u lojlu'um *México* ts'o'oke' tak tumen tuláakal yóok'ol kaab. *Cambio climáticoe'* jach jaaj táan, táan k ilik walkila' ts'o'oke' k'a'anan k beetik wa ba'ax yóok'olal — je'el bix u nu'ukbesajil *Sembrando Vida* — uti'al beyo' u p'a'atal utsil k'iino'ob ti' máaxo'ob ku bin u líik'ilo'ob walkila', ti' k paalal yéetel tak ti' k áabilo'obi' tumen kéen pa'ak'ak junkúul che'e' táan xan k jets'ik ka yanak u'uts iik' tu jo'oloj 20, 30 40, wa 50 ja'abo'ob.

Hernández, 2023.

Ka'alikile', ikil u beeta'al yéetel u k'a'abéetkusa'al *bioinsumos* tu parcelasil *Sembrando Vidae'*, uti'al u bin u p'a'atal paachil agroquímicos, ku beeta'al k'a'anan ba'alo'ob uti'al u béeytal ODS 12 *Producción y consumo responsables*, ikil u beeta'al meyajo'ob tui'al u néeytal *gestión sostenible* yéetel uti'al u k'a'abéetkusa'al tu beel ba'ax yaan te'el yóok'ol kaabo' (meta 12.2); u béeykusa'al u no'ojan k'a'abéetkusa'al u ba'alumbáaj lu'um yéetel químicos, beyxan u ch'éenel u jach pula'alo'ob atmósfera, ti' ka' yéetel ti' lu'um, uti'al u p'íitkusa'al talamilo'ob ku taasik tu paach tu toj óolal wíinik yéetel ti' yóok'ol kaab (meta 12.4).

Yóok'olal le je'elo', le nu'ukbesaja' ku tojtáantik ODS 3 toj óolal yéetel utsil yantal, ikil u kaxtik ka'aj p'íitchajak jaytúul máak ku kímil yéetel ku k'oja'antal yóok'olal químico ba'alo'ob sajbe'entsil yéetel ku k'askúuntik iik', ja' yéetel lu'um (meta 3.9). Tumen, ti' lalaj p'éel le maanal 15 mil biofábricas yane', beeta'an u milesil litros biofertilizantes, ts'o'ok u tséentik u lu'umil maanal jump'éel millón hectáreas, ts'o'oke' lelo' ku beetik u suut paach k'aasil beeta'an ya'abach ja'abo'ob paachil.

⁴⁵ Je'el bix jets'a'anil ti' ba'ax ts'a'ab K'ajóoltbil Subsecretaría de Inclusión Productiva y Desarrollo Rural tak tu ts'ook xookil beeta'ab tu k'iinil 31 ti' diciembre ti' u ja'abil 2023. Ila'ak Tabla A1 ti' u Anexoil E.

⁴⁶ *Sembrando Vida* ku yáantaj ti'al u jach béeytal metas, ikil u kaxta'al u kaláanta'al lu'um, u ka' líiks'al yéetel u k'a'abéetkusa'al tu jach no'ojanil kuxtal yaan yóok'ol kabil, u ya'abile' le ka'anal K'áaxo'ob, *humedales*, wiits'o'ob yéetel tikin lu'umo'ob; ti'al u ch'éenel u seten ch'a'akal che'ob, u ka' kuxkiinsa'al K'áaxo'ob xupa'antako'ob yéetel u ya'abkusa'al u pa'ak'al che'ob; u ka' kuxkiinsa'al lu'um yéetel K'áax óotsilchajaj'an, tu'ux táaka'an tak lu'umo'ob ma' no'oja'an ti'al u yúuchul paak'áali', tikin K'áax yéetel búulkabil; u kaláanta'al ka ts'aatáanta'ak kuxtal yaan te'el wiits'o'ob, je'el bix xan u jejeláasil ba'al kuxa'ani'; u séeb beeta'al k'a'anan ba'alo'ob ti'al u p'íitkusa'al beyka'aj u k'astal lu'um yéetel K'áax yaan, u jáawsa'al u ch'éejel u jejeláasil kuxtal yaan yóok'ol kaab; u péektsilta'al u kéet yantal u yutisil ba'ax ku taal ti' u k'a'abéetkusa'al genético ba'alo'ob, yéetel u péektsilta'al ka'aj utsil meyajta'ak le ba'alo'ob je'elo'; u táakbesa'al xan u k'a'ananil kuxtal yéetel u jejeláasil ba'ax yaan kéen tukulta'ak bix kun úuchul meyaj tu nojlu'umil *México* yéetel te'el kaajo'ob, u xak'altukulta'al uts xíimbalil, u nu'ukta'al bix kun jáawsbil óotsil kuxtal; u chíikpajal u péeksa'al yéetel u ya'abkusa'al ba'ax yaan ti'al náajal ku yantal ti' tuláakal ba'axo'ob je'el u ts'aatáantik yéetel u k'a'abéetkunsik tu beel u jejeláasil kuxtal yéetel K'áaxo'ob; u péektsilta'al u piimtal le tu'ux yaan u chuun yéetel je'el ba'axak ba'al ku meyaj ti'al u yantal u taak'iniil u meyajta'al lu'um yéetel K'áax (metas: 15.1; 15.2; 15.3; 15.4; 15.5; 15.6; 15.9; 15a yéetel 15b).

Beey túuno', le nu'ukbesaja' ku yantal ba'al u yil xan yéetel uláak' *ODS 5*, tumen u beelil uti'al u béeytal u yáalkab tu beel náajal taak'in tumen xpaak'áalo'obi'; *10*, tumen u meyajo'obe' ku kaxtiko'ob ka béeyak jujump'ítil yéetel uti'al u p'áatal mantats' yaan náajal ti' u 40 % kaaj maas jach táaj óotsil (meta *10.1*); u mu'uk'ankúunsa'al yéetel u péektsilta'al u táakbesa'al kaaj, náajal, u *políticail* tuláakal máak (meta *10.2*); u Máata'al *políticas*, u ya'abile' le fiscaleso', uti'al u bo'ota'al meyaj yéetel uti'al u kaláanta'al kaaj, tumen beyo' je'elili' u béeytal jujump'ítil u kéet yantal wíinik (meta *10.4*).

Sembrando *Vidae'* jump'éel nu'ukbesaj jach tu beel béeykunsan ma' chéen yóok'olal le beyka'aj *hectáreas* k'áax jeel pak'a'anili', mix xan

yóok'olal jaytúul kolnáalo'ob tu ch'a'ajoltajo'ob tuka'atéen u meyajilo'ob te'el *parcelaso'obo'*; k'a'anan tumen uti'al ya'abach máaxo'ob beetik u paak'áalo'ob uti'al u yantal ba'al u jaanto'obe', u beelil uti'al ma' xu'ulul u yantal ti'ob u yo'ocho'ob, mix xan u p'íitchajal u yo'ocho'ob yéetel uti'al u jach yantal u maas ma'alobilo'obo' uti'al u tséentik u láak'o'ob xan. Jump'éel nu'ukbesaj jejeláas u chíikulal, uts u taal ti' ba'ax yaan yóok'ol kaab, yéetel *agroecológico* paakat; nu'ukbesaj uti'al u beeta'al no'oja'an janabe'en ba'alo'ob xma' *agrotóxicos'*, yéetele' ku bin náats'al tu'ux yaan xiib yéetel ko'olel, ts'o'oke' ku yantal uláak' bix je'el u yantal náajal ba'ale' tu'ux ka'aj ch'a'anukta'ak wíinik, láak'inajil yéetel kaaj.

U ya'abtal k'áax ti' péet lu'umo'ob

K'uben t'aan: Tak le tu'ux ku náakal le péet lu'umo'obo' ch'a'ab ti' *Proyecto Básico de Información 2020, INEGI*. Le *hectáreas* e'esa'an tumeen péet lu'umo'obo' je'el u k'expajal ti' le jach buka'ajo' tumeen ku chúukbesa'al le buka'aj yaniko' ti'al u ye'esa'al te'el *mapao'*.

Oksaj óol yóok'olal táankelemil: Jóvenes Construyendo el Futuro

U Jala'achil u Nojlu'umil *Méxicoe'* ku paktik táankelemo'ob beey wíiniko'obyaa u páajtalilo'ob, ts'o'oke' Nojlu'ume' unaj u ts'aatanatik ka'aj utsil yanak ba'ax k'a'abéet uti'al u yúuchul beyo'. *Tumen* leti'ob jach k'a'anantako'ob uti'al u k'éexel ba'al tu chuune', jach táaj k'a'anan u táakmuk'ta'al ka'aj yanak políticas ka'aj u béeykuns u táakbesa'alo'ob ich kaaj beyxan ti' meyajob, wa utmen táan u kaxta'al ka'aj líik'sa'ak u *Bienestaril* nojlu'um.

Mexicoil táankelemo'obe' ku chíikbesiko'ob óoli' u yóox jaats ti' tuláakal u kaajil nojlu'um;⁴⁷ le beetike', k'a'antako'ob uti'al u péeksiuko'ob u xíimbalil nojlu'um, ba'ale' beyxan ku ye'esiko'ob jump'éeel ti' ba'ax nooykiinsik *sostenibilidad*.

Ti' k lu'umile', tu káajbal le sigloa', *bono demográfico* káaj u ye'esik jump'éeel noj páajtalil uti'al u péektsilta'al u xíimbal náajal taka'in, ba'ale', le je'elo' ma' tu beel úuchik u ch'a'anukta'al tumen jayp'éeel jala'achilo'ob meyajnajo'ob ya'abach ja'abo'ob úuchak u p'atiko'ob paachil táankelemo'ob.

Tumen mina'an jump'éeel *política* nu'uktan uti'al le jaats kaajila', ma' chéen chíikpaj ti' le beyka'aj páajtalilo'ob yaan uti'al u yúuchul kaambal wa meyaj, tumen chíikpaj xan ti' páajtalilo'ob najmal u yantal ka'achij ba'ale' ma' jach chíimpol'ta'abo'obi', ts'o'oke' láayli' xan tse'el ti'ob u páajtalil u náachtalo'ob ti' kaambal ku beetiko'ob je'el bix xan ti' u wíinikilo'obi', úuchak u p'a'atalo'ob xma' meyajil yéetel paachil.

Le ba'ax úuch je'elo', maas piimchaj úuchik u je'ets'el u kuuch jela'an tuukulo'ob yóok'ol táankelemo'ob, úuchak u pa'atal u k'aaba'ob beey *ninis*,⁴⁸ uti'al u tse'eel meyaj najmal u beeta'al ka'ach tumen péetlu'um ts'o'oke' jts'a'ab u si'ipilo'ob yóok'olal bix kuxliko'ob. Le tuukulo' ma' táan u chíimpoltik wa le tu'ux yaan máak ich kaaje' ma' jach u chíikulal bix yaniko'obi' mix xan yóok'olal ba'ax ku jet'siko'ob tu juunalo'obi'. Kúulpach ti' le je'elo', yaan jump'éeel u chuunil náajal yéetel kaaj, beyxan bix yanik nu'ukulo'ob yéetel chíikulalo'ob ku jets'iko'ob bix kun yantal wíinik ts'o'oke' ku ets'kúunsiko'ob beyka'aj kun béeytal u péeko'ob ich kaaj. Xma' keetil yaan ich kaajo'obe' aal u lúubul, u ya'abile', yóok'ol táankelemo'ob.

Ti' k nojlu'ume', u jumpáaykúunsa'al máake', nuua'an yéetel óotsil náajal, ti' kaajo'ob tu'ux táan u bin u piimtal loobilaje', ku yantal tu yóok'olal u políticail u kaláanta'al kaaj ma' patal tukulta'anilo', ts'o'oke' lelo' áantajnaj uti'al u maas yantal sajbe'entsil yóok'ol le jaats kaajila' ikil u maas kóolalo'ob yóok'lal *crimen organizado*, ba'ale' lelo' ku beetik u maas téeej u kuxtalil kaaj.

⁴⁷ Ichil ba'ax jts'a'aban ojéeltbil tumen *Censo de Población yéetel Vivienda 2020*, ti' u mola'ayil *INEGI* (2023d), ku tukulta'ale' tu nojlu'umil *Méxicoe'* kaja'an 37.7 millonesil táankelem wíiniko'ob (ichil 12 tak 29 u ja'abilo'ob), máaxo'ob chíikbes u 30 % u kaajil u nojlu'umil *México* (125.5 millones).

⁴⁸ Jela'an t'aan ku k'a'abéetkuns'al tumen jaytúul máaxo'ob jbeet u jala'achil u nojlu'umil *México* ti'al u t'uchubta'al táankelem paalal ma' táan u xooko'ob mix u meyajobi'.

Ichil u máan k'ajla'ayile' ila'an táankelemo'ob aktáantik u maas jach ya'abil p'iitilo'ob uti'al u béeytal u káajal u meyajo'ob. Ichil datos ts'a'aban k'ajóoltbil tumen *Organización Internacional del Trabajo (OIT)*, ku ya'alale' táankelemo'obe' maanal óoxtéen páajtalilo'ob yaan ti'ob, tu táan nojoch máako'ob, uti'al u béeytal u p'áatal xma' meyajo'obi'; ba'ale' le ku béeytal u kaxtik meyaje' ku beetiko'ob tu chuun meyajo'ob tu'ux ya'ab u péeksa'al u súutukil u meyaj máak, jump'íit u náajalil, wa ma' formaltaki' (*OIT, 2020*).

Yóok'olal le je'ela', tu nojlu'umil *Méxicoe'*, u tasail xma' meyajil máak yaan u ja'abil ichil 18 tak 29e' mantats' ti' yaan yóok'ol u *promedioil nacional*. Ba'ale' le je'ela' ku k'astal ti'al óotsil táankelemo'ob, tumen "te'e *regionoseo'obo'*, ku yila'al táankelemo'ob ti' le *quintiles* maas jach ya'ab u náajalo'obe' ku chíikbesiko'ob u tasail xma' meyajile' kex óxotéen maas jump'íit ti' u *promedioil quintiles más* jach óotsiltako'ob, yéetel ti' uláak' nojlu'umo'obe', u jela'anile' ku náachtal tak waxaktéen" (*CEPAL, 2015: 44*). Uti'al túun u nojlu'umil *Méxicoe'*, je'el bix chíika'an láayli' te'el xaak'alil je'elo', u tasail xma' meyajil yaan ichil táankelemo'ob 15 tak 29 u ja'abile', yóok'olal beyka'aj taak'in yaan ti'obe', tu ye'esaje' quintil I (le jach p'íit u náajalo'obe') k'ucha'an 10.6 u tasail xma' meyajili'; ka'alikil quintil IV (le maas nonoj y náajalo'obe') ku yéemel tak 4.4.

Je'el bix le je'elo' yaan uláak' ba'alo'ob ma' no'ojantak ti'al u béeytal u yúuchul meyaj ts'o'oke' maas aal u lúubul yóok'ol táankelemo'ob; u ya'abil ti' le je'elo'obo' yaan ba'al u yil yéetel le xma' keetil ba'axo'ob yaan ichil máaxo'ob kaxtik meyaj, tu táan ba'ax ku kaxta'al walkila' tumen u yuumilo'ob mola'ayob.

Maanal u táanchúumukil mexicoil mola'ayo'obe' ku ya'aliko'ob yaan talamilo'ob ti'ob uti'al u kaxtiko'ob u yuumilo'ob meyaj no'ojan uti'al ba'ax ku kaxtiko'ob (*STPS, 2021*).⁴⁹ Tu noj lu'umil *Méxicoe'*, táankelemo'obe' ku ts'áakubáaj okol tu beel yáax juntéen ti' jump'éel meyaje' ku aktáantiko'ob le talamilo'ob ku máansa'al ka'alikil u máan u kaxto'ob.

Yáax jump'éel ba'ale', leti'e' talamil ku yantal tumen mola'ayo'obe' ku k'áatiko'ob ka'aj yanak jejeláas kaambalilo'ob tumen táankelemo'ob kex ka'alikil táan u xooko'obe' ma' tu kanajo'obi', ts'o'oke' uláak' ba'ale', ma' táan u táakbesa'alo'ob tumen ma' yáax meyajnaja'ano'ob mix tu'ux uláak'i'.

Le ba'ax je'elo', jump'éel ba'al mina'an u xuul, tumen jach talam ti' táankelemo'ob u béeytal u yáax meyajo'ob wa tu'ux wa ma' táan u ts'a'abal u páajtalil ti'obi', ts'o'oke' ku maas talamtal ti'al máaxo'ob ma' xan ts'oka'antak xook k'a'abéet uti'al u béeytal u táakpajalo'ob ti' je'el ba'axak meyajile'.

Beyxane', ba'axo'ob e'esik yaan ba'al u yil *promedio* ku k'amik táankelemo'obe', ma' jach uts ba'al ku ye'esiki', tumen le je'elo'obo' ku ye'esik le beyka'aj náach yanik náajal ichil le jaats kaajil je'elo', tu táan máaxo'ob ts'o'ok u maas chan yantal u ja'abilo'ob. U *promedio* náajal lalaj winal táankelemo'obe' ku náakal 5,675 pesos (319.9 dólares), ts'o'oke' ti' yaan tu yáanal le beyka'aj ku náajalta'al tumen máaxo'ob ts'o'ok 30 u ja'abilo'ob, máaxo'ob ku náajaltiko'ob en promedioile' 6,495 pesos (366.2 dólares) (*STPS, 2021*).

Le xma' keetil ba'ala' ku mas jach chíikpajal yóok'ol xlo'obayen xch'úupalalo'ob, máaxo'ob ku náajalo'ob kaabal ti' le beyka'aj ku k'amik xiibo'ob láayli' ti' le jaats ja'abilo', yóok'olal le *mismo* meyajo', tumen ku náajaltiko'ob en promedio lalaj winale' 5 mil 82 pesos (286.5 dólares) (*STPS, 2021*).

Le bix u yúuchul meyaje' jejeláas bix u k'atik u beel táankelemo'ob, ma' chéen ti'al u k'e'exel bix u pakta'al náach k'iin, beyxan yóok'olal bix u paktikubáaj táankelemo'ob:

Bix u k'amiko'ob le beyka'aj paachil yaniko'obo' (...) le beetik maas toj u p'a'atalo'ob ti' sajbe'entsil yéetel ku náats'al u mu'uk'ankúuso'ob óotsil kuxtal yéetel jumpáaykunajil, le beetik xane' maas sajbe'entsil yaniko'ob ti' ba'ax yaan u yil yéetel u reproductiva toj óolal, yéetel yaan k'iine', ku p'a'atalo'ob beey máaxo'ob beetik wa ku táakpajalo'ob ti' ba'axo'ob ma' unaji'.

(*CEPAL, 2015: 33*).

⁴⁹ Je'el bix ts'a'aban k'aj óoltbil tumen *STPS, 2021*.

Ti'al u séebtal u ya'alpajale', meyaje' k'a'abéet uláak' jump'éeel k'a'anan t'o'ol ti'al u táakbesa'al táankelemo'ob ich kaaj. Beey túuno', tu yáaamil u tuukulil táankelemo'ob ma' chéen leti'e' máaxo'ob kun yantal tu paach k'iine', tumen leti'e' máaxo'ob yano'ob walkil te'el k'iino'oba', u jala'achil u noj lu'umil Méxicoe' táan u meyajtik jump'éeel *política social* ku juul tu baantail tu'ux ku ts'aatáanta'al ba'axo'ob beetik ma' u líik'il u xiik' táankelemo'ob.

Úuchik u k'uchul *Andrés Manuel López Obrador* tu táan u jala'achil u noj lu'umil México tu ja'abil 2018e' tu chíikbesaj jump'éeel noj k'eexil ti'al u yúuchul meyaj yóok'olal le je'elo', ti'al u ts'a'abal, yáax juntéel, u yutsil óol le jaats kaajila', je'el bix jump'éeel u nooyil meyaj ich *Proyecto de Nación*, tu'ux chíimpol'ta'ab u k'a'ananil táankelemo'ob ti'al u táakmuk'ta'al k'eexil ichil u kaajil nojlu'um.

Jóvenes Construyendo el Futuro, ti'al u táakbesajil táankelemo'ob

Estrategia Nacional de Seguridad Pública táaka'an ich *PND* ku jets'ik beey jump'éeel jach táaj k'a'anan objetivoe', ka yanak meyaj, xook, toj óolal yéetel utsil kuxtal, ikil u je'ets'el u yantal xan u kúuchilo'ob meyaj, u ts'aatáanta'al u páajtalil u xo'okol *educación superior* tumen tuláakal táankelemo'ob yaan tu noj lu'umil México, u ts'a'abal taak'in ti'al u líik'sa'al kúuchilo'ob, yéetel u yantal u mola'ayilo'ob toj óolal ikil u meyaj xan nu'ukbesajo'ob te'el kaajo'obo', sectoriales, yéetel le ku beetiko'ob u núupul ba'al ti'al u yantal *desarrollo*.

Ichil ba'ax ku beeta'al te'el meyajo'oba', yéetel ti'al u ts'aatáanta'al ba'ax beetik u xóot'ol u beel mexikoil táankelemo'ob yaan u ja'abil ichil 18 tak 29e', yanchaj *Jóvenes Construyendo el Futuro (FCF)*, jump'éeel federal nu'ukbesaj tukulta'ab ti'al u táakmuk'ta'al u táakbesa'al 2.3 *millonesil* táankelemo'ob ma'atech u xooko'ob mix tech u meyajo'ob ka'achij, ti' meyajo'ob, ba'ale' tu'ux ka'aj ka'ansako'ob meyaj.

Tu ja'abil 2019e', *Secretaría del Trabajo y Previsión Social (STPS)* leti'e' mola'ay k'ubéenta'an ti' ka'aj beetchajak nu'ukbesaj tu'ux ku núupul kúuchilo'ob meyaj ti' tuláakal nojlu'um yéetel u na'atil táankelemo'ob, ti'al beyo' u yáanta'al u yutsil xíimbal u kaambal wíinik te'el meyajo'obo', ba'ale' beyxan ti'al u yutsil kuxtal u láak'tsilo'ob yéetel u kaajalo'obi'.

Nu'ukbesaje' ku kaxtik u táakbesa'al le jaats kaajila' ti' jump'éeel meyaj, ikil u kaxta'al u núupa'alo'ob yéetel *unidades económicas*, kéen jo'op'ok u ka'ansalo'ob meyaj tak tu jo'oloj 12 winalo'ob.

Ka'alikil táaka'ano'ob te'el nu'ukbesajo', U Jala'achil u Noj Lu'umil Méxicoe' ku bo'otik ti' lalaj juntúul ajkaambale' jump'éeel beca de 6,310 pesos (355.7 dólares)⁵⁰ lalaj winal, le je'ela' keet yanik yéetel salario mínimo. Je'el bix u ya'alik u *subsecretariail Empleo y Productividad Laboral, Quiahuitl Chávez, Jóvenes Construyendo el Futuro* yanchaj ikil u kaxta'al u sutpachta'al beyka'aj paachil p'ata'an u *millonesil* táankelemo'ob ichil tuláakal u nojlu'umil México ya'abach ja'abo'ob.

Uláak' ba'al ku taal yéetel becae', táankelem ajkaambalo'ob oka'ano'ob ich *JCF* ku táakbesa'alo'ob *Instituto Mexicano del Seguro Social (IMSS)* ichil le beyka'aj winalo'ob ku xáantal u kaambalo'ob. Le beetik túune', nu'ukbesaje' ku chíibesik u páajtalil u ts'aatáanta'al ti' le jaats kaajila', u páajtalil u yantal ti' formal meyaj, u ya'abile' ti'al u chíimpol'ta'al u páajtalil u ts'aatáanta'al u toj óolalo'ob, ti'al u nonojkúunsa'al u páajtalil u p'áatalo'ob tu yáam le bix u yúuchul meyaja' tak tu paachil k'iin ichil tuláakal u kuxtalo'ob.

⁵⁰ Leti'e' beyka'aj ku bo'ota'al le becao' uti'al u ja'abil 2023. Le beyka'ajo' ku túumbenkunsa'al je'el bix u bin u ya'abtal u bo'olil meyajil te'el ja'abo', *salario mínimo*, tumen ti'al 2024e' jínáak 7,572 pesos (426.9 dólares).

Le beetike', yéetel tuláakal ba'axo'ob beetik u béeytal jump'éeel nu'ukbesaj je'el bix JCF, ku páajtal k'a'alik u nojlu'umil Méxicoe' táan u xímbal tu tojil u béeykunsik ODS 8 *decente Meyaj yéetel u chan yantal náajal taak'in, ts'o'oke', ku jach chíikpajale', ikil u yáantaj ti'al u béeytal ba'ax ku kaxta'al ti' ba'ax u yilyéetel u béeykunsal uts meyaj yéetel decente meyaj ti'al tuláakal ko'olel yéetel xiib, tu'ux táakbesa'an xan táankelemo'ob yéetel máaxo'ob yaan ti'ob discapacidad, je'el bix xan u kéet yantal bo'olyóok'olal meyaj ku beeta'al; beyxan u píitkunsal le jaytúul táankelemo'ob mina'an ti'ob meyaj, mix táan xan u xooko'ob wa ma' táan u k'amiko'ob ka'ansajil (metas 8.5 yéetel 8.6).*

Beeyxane', JCF táan xan u ts'áak u páajtalil u na'ata'al tumen táankelem kaaje' u k'a'ananil u yantal kananil yéetel uts óol ka'alikil u yúuchul meyaj, je'el bix jump'éeel k'a'anan páajtalil meyaj, tu'ux chéen ku béeytal u k'uchul máak wa yaan *seguridad social*, ts'o'oke' lelo' k'a'anan xáak'ab ti'al u ts'aatáantajil meta 8.8 ti' ODS, tu'ux ku kaxta'al u kaláanta'al ka chíimpol'ta'ak u páajtalilo'ob meyaj yéetel u ts'a'abal ojéeltbil unaj u yantal xma' sajbe'entsil meyaj ti'al tuláakal máax beetik, tu'ux táaka'an tak táanxel kaajil máako'ob, u ya'abil táanxel kajil ko'olel yéetel máaxo'ob yaan ti'ob meyaj ma' jach no'ojani'.

U ka'ansa'al máak uti'al meyaj uti'al u yantal *decente* meyaj

Jóvenes Construyendo el Futuro ku meyaj tu yáamil tuukul múul kuuch mix juntéen yáax k'a'abéetkunsal, ti'al beyo' kéen táakpajak mola'ayo'ob yéetel kúuchilo'ob meyaj je' jach k'a'anan ti'al u yantal jump'éeel nu'ukbesaj je'el bix le je'ela'. Ma' chéen ti'al u yantal meyají, beyxan ti'al láak'inajil yéetel kaambal ti' ba'ax k'a'abéet ti'al u yantal formal meyaj, ts'o'oke' yaan tuláakal ba'ax unaj u yantal ti'al *decente* meyaj, béeykunsal an yóok'olal múul meyaj yéetel *privado* máak tu k'amaj u líik'sik táankelem mexicoil paalal.

Ti'al túun u ts'aatáanta'al tuláakal bix u yúuchul meyaj tu nojlu'umil Méxicoe', JCF tu táakbesaj xan u *unidades económicas* je'el máakalmáak u nojochile', táaka'an le nojoch mola'ayo'obo' ba'ale' beyxan mejen *talleres*, kúuchilo'ob koonol, u múuch'kabilo'ob kaaj yéetel u mola'ayilo'ob kaaj. Tak ti'al u ja'abil 2023e', óoli' maanal táanchúumuk millón u kúuchilo'ob meyaj je' tu táakbesajubáajo'ob te'el nu'ukbesaja', ti'al u yáantajo'ob ikil u ka'ansik táankelemo'ob yéetel ikil u ts'íibtik u k'aaba' máaxo'ob ku bin u kaambalo'ob tu táan IMSS, ts'o'oke' k'ucho'ob te'el mejen kaajo'obo' tu'ux ma'atech u k'uchul mix máak ka'achili'.⁵¹

Beey túuno', máaxo'ob ku bin u kaambalo'obe' táan u mu'uk'ankúunsiko'ob ba'ax u yojelo'ob tumen lelo' ba'alo'ob ku bo'ota'al te'el meyaj, ti'al beyo' u núupul náach xáak'ab yaan ichil ba'ax u yojel táankelemo'ob ti'al meyaj yéetel bix u máakil ku kaxta'al tumen mola'ayo'ob ti'al u yantal u yuumil meyaj, tumen leti'e' *unidades económicas* máaxo'ob hets'ik bix ku yúuchul le kaambalilo'.

⁵¹ Le je'ela' jts'a'ab k'aj óollt'bil tumen STPS. Ila'ak *Tabla A2* ti' u *Anexoil E*.

Yóok'olal túun le bix tukulta'al u beeta'al le kaambalilo', bejla'e' nu'ukbesaje' táan u súutul jump'éeel uts *estrategia* ti'al u ya'abkunsal beyka'aj páajtalilo'ob yaan ti'al le jaats kaajila' ku kaxtik u nupikubáaj yéetel jump'éeel meyaj. Ichil ba'ax chíikpaj ti' *Encuesta Nacional de Ingreso y Gastos de los Hogares (INEGI 2022a)* meyajta'ab tumen *INEGI*, ku ya'alale' ti' 10 u túul táankelemo'obe' 6 u túulal, tu jo'olaj táakpajako'ob te'el nu'ukbesajo', ku kaxtikob meyaj wa ba'al u beeto'ob. Uláak' bix je'el u ya'alale', máaxo'ob ts'o'oksik nu'ukbesaje', óoxteen u páajtalilo'ob yaan ti'al u kaxtikob meyaj keetel yéetel máaxo'ob chéen tu juunal ku máan u kaxto'ob (*CONASAMI, 2023b*).⁵²

Beyxane', ts'o'ok u yila'al yaan utsil ba'alo'ob ku taal tu paach le nu'ukbesaja' ichil u kuxtal le jaats kaajila' tumen, kex jaaj ma' tuláakal máak ku jóok'ol tu nu'ukbesajil *JCF* ku kaxtik meyaj u beetej, jump'éeel k'a'anan jaatse' ku jets'ik u ch'a'ajltik u xook kéen ts'o'okok u kaambal ti' wa ba'ax mola'ayil.

Beey túuno', nu'ukbesaje' ku yáantaj ti'al u ts'aatáanta'al tuláakal *metas* ku *kaxtikob* ka kéet yanak u páajtalil tuláakal máak ti'al *técnico kaambal*, ti'al meyaj yéetel ti'al u yúuchul tu beel, tu'ux táakbesa'an tak u xookil *universidad* (4.3); beyxan u chíikpajal u nonojchajal jaytúul máaxo'ob yaan ti'ob ba'ax k'a'abéet, *técnico yéetel* ti' kaambal, ti'al u ts'aabal ti'ob meyaj, u yantal *decente* meyaj yéetel u káajsik máak meyaj leti' jo'olbesik (4.4).

Ti' le je'ela' ku táaka'al xan utsil ba'ax ku ts'aaik *JCF* ti' ba'ax yaan u yil yéetel toj óolal, tumen táankelem ku bin u kaambalo'obe' maanal 25.1 % u páajtalil u yantal ti'ob *servicios de salud*, keetel yéetel táankelem máako'ob ma' táan u xooko'ob mix táan u meyajobi' (*CONASAMI, 2023b*). Yéetel le je'elo', nu'ukbesaje' ku toj ts'aatáantik ka béeyak *ODS 3*, jach leti'e' meta jets'ik u yantal je'el tu'uxake' u ts'aatáantajil toj óolal, u yantal *uts meyajob* kaláantik u toj óolal máak yéetel u yantal ts'aako'ob, *utstak vacunas*, séeba'antak yéetel ti'al kaaj (meta 3.8).

Jóvenes construyendo el futuro yéetel jets'eknakil yéetel justicia social

Kex tumen jaaj *JCF* ku p'atik táankelemo'ob tu chuunil ba'ax najmale', nu'ukbesaje' ku chíikbesik noj meyaj, je'el bix uláak' nu'ukbesajo'ob táaka'an ichil u *política* *Bienestar* ti' U Jala'achil U Nojlu'umil México, láayli' xan áantajnaja'an ti'al u p'íitkunsal xma' keetil kuxtal yéetel u jela'anil ba'al ichil xiib yéetel ko'olel láayli' chíika'an te'el nojlu'uma', tu yáamil u tuukul ma' táan u p'a'atal mix máak paachili', mix xan u p'a'atal mix máak jumpáayil.

Ti'al u káajbal u ja'abilo'ob meyaj jala'ach walkila', jets'a'ab beey jump'éeel meta ti' le nu'ukbesaja', u táakbesa'al 2.3 *millones*il táankelemo'ob, ba'ax béeychajij, ts'o'oke' p'íitmáansa'ab xan.

Ichil ba'ax jts'a'ab ojéeltbil tumen u mola'ayil *Secretaría del Trabajo y Previsión Social* maanal 2.8 *millones*il táankelemo'ob, ko'olel yéetel xiibe', ts'o'ok u máano'ob tu yáamil le nu'ukbesaja', tu'ux k'a'abéetkunsal 111 mil 694 *millones*il pesos (6 mil 296 *millones*il dólares) ti' le ts'ook jo'op'éeel ja'abo'oba'.⁵³

⁵² Beey ts'a'aban k'aj óoltbil tumen *CONASAMI (2023b)*. Ti'al u yila'al uláak' ba'alo'obe' ku ila'ak *Tabla A2* ti' u *Anexoil E*.

⁵³ Ila'ak *Tabla A2* ti' u *Anexoil E*.

Yóok'olal túune', *subsecretaria* Quiahitl Chávez, ku ya'alik:

Taak'in ti'al u béeytale' mix juntéen yáax ts'a'abak beyo', ts'o'oke' jach chíika'an tu táan tuláakal taak'in jts'a'ab ti'al u táankelemo'ob tu jo'oloj óoli' óoxp'éel décadas ichil tuláakal u noj lu'umil México

Chávez, 2023a.

Ts'o'oke' lela' leti'e' ba'ax ts'o'okili' u yáax je'ets'el tumen Jala'ach:⁵⁴ ti' jo'op'éel *sexenio* se ti' *neoliberal* jaatsk'iino'obe', k'uba'ab ti' táankelemo'obe', ichil tuláakal nu'ukbesajo'obe', chéen 7 mil 500 millonesil pesos (422 millones dólares).

Ti'al táankelemo'ob táakano'ob JCF, u yantal ti'ob jump'éel beca ku bo'ota'al lalaj winal ka'alikil oka'ano'ob te'el nu'ukbesajo', je'el bix xan u páajtalil u táakpajalo'ob ti' jump'éel meyaj keen u ts'o'okso'obe', u ye'esmaj le noj páajtalil yaan ti'al u béeytal u kaxtiko'ob náajal tu juunalo'ob, u ya'abile' ti'al máaxo'ob láayli' u tséenta'alo'ob tumen u láak'tsilo'obi'. Tuláakal ba'ax e'esik le je'ela', ku súutul ti' uts ba'al ti'al tuláakal le baatsilo'ob je'elo' tumen:

U yantal táankelemo'ob ti' jump'éel naj tu'ux láayli' ti' ku ch'a'ak taak'in ti'al ba'ax k'a'abéet ti'obe', je'el u beetik u aaltal kuuche' [...] ba'ale' wa leti'ob táan u meyaj'obe', je'el u ts'áaiko'ob wáaj bajux ti'al u yutsil yantal u baatsilo'ob, yéetel u yáantajo'ob ti'al u jáawal óotsil kuxtal, wáaj ti'al u jóok'ol ti' óotsilil le najo'ob tu'ux ma' ya'ab taak'in yaani'. Ba'ax chíikpaj ti' 18 nojlu'umo'obe' ku ye'esik u muuk'il u yantal taak'in ku ts'a'abal yóok'olal meyaj ku beeta'al tumen u paalilo'ob jump'éel baatsile' ku k'uchul óoli' kex tak tu 32 %.

(CEPAL, 2015: 48).

Beyxane', keet yéetel le jaaj ba'ala', ichil ya'abach u najilo'ob *Méxicoe'*, u ya'abil tu'ux kaja'an u ya'abil máaxo'ob jach óotsiltako'obe', u yantal táankelemo'ob yéetel u *becae'* ku ye'esik k'a'anan náajal beetik u yantal náajal ti'al tuláakal taak'in ku yantal ichil le baatsilo'.

Ya'abach ti' le máako'ob je'elo', máax jo'olbesik naje', táan u beetiko'ob wa ba'ax ti'al u p'íttal óotsil kuxtal tu nojlu'umil México, ikil u yilko'ob ti' u baatsilo'obe' yaan ti'ob ba'ax najmal u yantal ti'al u kuxtalo'ob, yaan ba'al u yil yéetel utsil tséentajil, búukinajil, najil, toj óolal, kaambal, ichil uláak'o'ob. Beey túuno', yéetel u nu'ukbesajil JCF ma' chéen ku jeel pakta'al táankelemo'ob tu kaajalo'obi', beyxan ku mu'uk'ankúnsa'al u yóolo'ob, yéetel ku nonoj áantaj ti'al u béeytal ODS 1, ku kaxtik u xu'ulsik óotsil kuxtal.

Nu'ukbesaje' k'a'anan ti'al u beeta'al ti'al u yantal jets' óolal te'el nojlu'uma', táakbesa'an ichil ba'axo'ob taak u béeytakunsa'al tumen PND, tu'ux jets'a'ab u tse'eel ba'ax unaj ka'ach u beeta'al ti'al ba'ateltáambal ka'aj ts'a'ab tu jeele' u políticail jets' óol yéetel kananil, tu'ux ka ts'aataáanta'ak ba'ax beetik u yantal loobilajil nuupul, ya'abach juntéenake', yéetel óotsil kuxtal.

Tu ka'ap'éelil le talamilo'oba' jach mootschaja'an yéetel ku ts'aataántik loobilaj chuunchaja'an. Le je'ela' u k'áat u ya'ale', chuunchaja'an xma' keetil kuxtal beetik u jumpáaychajal u jejeláasil múuch'o'ob ti'al ma' u béeytal u je'ets'el tu kuxtalo'ob tséentajil, najil, toj óolal, meyaj, kaambal, ichil uláak' ba'alo'ob. Le je'ela' ku chíikpajal keen jumpáaykunsa'ak máak ti' kaaj, keen p'ekta'ak yóok'olal u ch'i'ibalil, keen jumpáaykunsa'ak yóok'olal bix u kaajil, xma' keetik yóok'lal wáaj xiib wáaj ko'olel, yéetel u jeel bix u péech'ólta'al máak.

Yóok'olal túun le je'elo', JCF ku kaxtik u ts'aataántik jump'éel noj talamil ku loobilaj, tumen te'el lu'umila', loobilaje' leti'e' ba'axtenil u kíimil u ya'abil táankelemo'ob.

Nu'ukbesaje' ku nooychajal ti' u chíikul t'aan Jala'ach "becaríose' je'ele', sicaríose' ma'", jump'éel nu'ubesajil kaambal, ba'ale' ma' u nu'ukbesajil kaambal je'el ba'axak meyajili', je'el bix u meyaj wal ti' uláak' jump'éel nojlu'ume', tumen ku na'ta'al beey jump'éel bix u meyajta'al u líik'sa'al u yáalalo'ob kaaj yéetel u ts'a'abal uláak' páajtalilo'ob ti' táankelemo'ob máax ti' jach k'a'abéet, ts'o'oke' ma' jach yanak u páajtalil ti'obi'.

Chávez, 2023b.

⁵⁴ Ila'ak u k'a'aytajil tsikbal beeta'ab tumen jala'ach Andrés Manuel López Obrador tu k'iinil 24 ti' enero ti' u ja'abil 2024.

<https://www.gob.mx/presidencia/es/articulos/version-estenografica-conferencia-de-prensa-del-presidente-andres-manuel-lopez-obrador-del-24-de-enero-de-2024>

Jóvenes Construyendo el Futuro ku nu'uktik bix u ts'aatáantik kaajo'ob tu'ux jach ya'abach delitos ojéela'an yaan, ichil u tuukulil u yantal ti' u táankelemil kaajo'ob p'ata'antake', uláak' bix u kuxtalo'ob, ti'al ma' u kóolalo'ob yóok'olal náajal ku taal ti' loobilajil.

Ichil le 50 méek'tankaajo'ob tu'ux jach yaan incidencia delictiva, nu'ukbesaje' u beetmaj uts ti' 354 mil táankelemo'ob,⁵⁵ le beetik meyajé' jach sáasil u ye'esmaj ku yáantaj *Registro Nacional de Detenciones* úuchik u ts'áak k'ajóoltbil ichil u tsoolmeyajile', mantats' ts'o'ok u bin u yéemel yéetel beeyili' p'aatal le beyka'aj táankelemo'ob ku ma'achalo'ob ti'al k'albil ikil u beetiko'ob k'aak'as ba'alo'ob ichil u *fuerol federal* beyxan u *fuerol común* tumen, je'el bix u ya'alik Jala'ache', jets' óolale' u yichil *justicia*.

Chávez, 2023b.

Tu jo'oloj jo'op'éel ja'abo'ob káajak u chúnsa'al le nu'ukbesaja', ku ye'esiko'ob beyka'aj u toj péeksil ba'ax unaj u beeta'al ti'al u béeytal ODS 16, *jets' óolal, justicia yéetel mu'uk'd'an kúuchilo'ob*, yéetel u jach chíikulile' meta 16.1 tumen jach áanjnaja'an ti'al u kaxta'al ka'aj jach yanak jets' óolal yéetel u mu'uk'ankúunsajil kaaj.⁵⁶ Ichil ba'ax jok'a'an ti' u *estrategia*il u táanilkunsa'al kaajo'ob tu'ux ya'abach k'aak'as ba'al ku yúuchul, wáaj ku yantal incidencia delictiva, yéetel nu'ukbesaj ku beeta'al te'elo' ts'o'ok u yéensa'al 18 % beyka'aj k'aak'as ba'al ku jach loobiltik le kaajo'ob ka'achilo'.⁵⁷

Yéetel *transversal* tuukule', JCF ku ts'aatáantik táankelemo'ob kaja'an ti' méek'tankaajo'ob tu'ux jach óotsil u kuxtalo'ob, je'el bix xan táanxel kaajil máako'ob ti' múuch' kaajilo'ob úuch p'atako'ob paachil, ichil tu'ux táaka'an máasewal kaajo'ob yéetel *afromexicanos*. Yéetel le je'ela', ts'o'ok u béeytal u nu'upul ti' le jaats kaajila', uláak' páajtalilo'ob ti'al u meyajóob ti' baantail u kaajalo'ob, ikil u kaxta'al ma' u yantal u p'atik u kaajalo'obi', ts'o'okole' uti'al xan u yáanta'al máaxo'ob ku bino'ob táanxel tu'ux (meta 10.7).

Tak uti'al u ja'abil 2023e', u 58 % máaxo'ob oka'an ichil nu'ukbesaje', ko'olel. Lela'u k'áat u ya'ale', óoli' 1.65 millonesil xlo'obayen ko'olel ts'o'ok u béeytal u táakpajal ti' jejeláas meyajóob, beyxan u kaambalo'ob ti'al u yutstal u beetiko'ob.⁵⁸ Le je'ela', ma' jump'iit ba'al wáaj k tukultike', ichil tuláakal u k'ajla'ayil wíinike', u táakpajal ko'olel ti' meyajóob, yéetel ti' kaambale', ya'abach talamiko'ob ku máansik ti'al u béeytal yóok'olal kuuch tuukulo'ob jets'ik ba'ax najmal u beetiki', je'el bix xan u p'aatal tu k'ab u meyajil kanáanil yéetel u meyajil ich naj mix bo'ota'ani'.

Tu lu'umil *América Latinae'* le beyka'aj táankelemo'ob jumpáay yaniko'ob ti' u sistemail kaambal yéetel meyajé' xoka'an tu 73.5 % tumen ko'olel (CEPAL, 2015). Beyxane', xlo'obayen mexicoilo'obe' kantéen u p'iitil u béeytal u bino'ob xook wáaj u yokolo'ob meyaj, keetel yéetel u ye'et ja'abil máak ba'ale' de xiib, (OCDE, 2017). Jump'éel ti' le noj ba'alo'ob k'atik u beelo'ob ti'al u yokolo'ob meyajé' tumen mina'an u súutukil u meyajtiko'ob wáaj ba'ax de bo'olbili'.

Tumen ku maas náachkunsa'alo'ob ti' keet náajal unaj u yantal icchil xiib téetel ko'olel je'el bix u bin u ch'íijilo'obi'. Beey túuno', ko'olele' maas ma' ya'ab u béeytal u bin u kanik meyaj yóok'olal u meyajil kanan k'a'abéet u betik, tumen u beelil meyajé' ku yantal u xóot'ol.

Subdirectora Quiahuitl Chávez, ku ch'a'achibtik u k'a'ananiil JCF ti'al ko'olel, yéetel u noj ba'alil ti'al táankelemo'ob yaan u paalal. Yóok'olale' k'a'abéet u k'a'ajsa'ale' ti' lajuntúul máak oka'an ichil u nu'ukbesajil JCF, waktúule' ko'olel (ODS 5):

Seguro médicoe'ku ts'aatáantik kéen yanak u paalal, ka'alikil yo'omchaja'an, ba'ale' kéen ts'o'okoke', je'el u beeta'al tumen je'el máaxak xmeyajil ko'olele', u k'a'abéetkunsik u k'iinilo'ob *licencia* yéetel u k'iinilo'ob *capacitacióne'* láayli' u yantale', ma' tu tse'elel u k'aaba'ob tumen ku yo'omtalo'ob wáaj tumen ku yantal u chan paalilo'obi'.

Chávez, 2023b.

⁵⁵ Beey ojéela'anil yaan tak noviembre ti' u ja'abil 2023, u xookil túumbenkúunsa'an tak *diciembre* ti' u ja'abil 2023 e' ti' ts'a'abal tu *Tablail A2* ti' u *Anexoil E*.

⁵⁶ Meta 16.7: u chíikpajal beyka'aj ku p'iitkúunsa'al, je'el bixak u yantal loobilaj yéetel beyka'aj kíimil ku taal tu paach ichil tuláakal yóok'ol kaab.

⁵⁷ Je'el bix a'ala'anil tumen u *Subsecretaría*il Empleo y Productividad Laboral, Quiahuitl Chávez Domínguez, ti' u mola'ayil *Secretaría del Trabajo y Previsión Social*. Ku béeytal u xo'okol te'ela': <https://www.gob.mx/stps/prensa/jovenes-construyendo-el-futuro-y-el-servicio-nacional-de-empleo-fundamentales-para-abatir-las-desigualdades-sociales?idiom=es>

⁵⁸ Beey ts'a'aba'an k'aj óoltbil tumen STPS. Ila'ak *Tabla A2* ti' u *Anexoil E*.

Yóok'olal túun le je'elo', ma' táan u béeytal u yéeya'al wáaj u tse'elel máak chéen tumen xiib wáaj ko'olel ti' mix jump'éeel u kúuchil meyají, tumen unaj u ch'a'abal u ju'unil solicitud je'el máaxake', kex ba'al ti' wáaj xiib wáaj ko'olel, ba'ax ku oksaj óoltik wáaj je'el ba'axak u *orientación sexuali'* (ODS 10, meta 10.2). Uláak' bix je'el u ya'alale', ma' táan u bin cha'abil u yantal mix jump'íit péech'oolali'.

Karina Alejandra Chan Ortega, máax kaambanaj tu yáax generacónil JCF ku tsikbaltik bix binik ti' te'el nu'ukbesajo':

Tin we'esaje' to'one ku béeytal xan k beetik meyaj'oob kex jach aaltako'ob, úuchik in we'esik ko'olelo'one' yaan k muuk' je'ex u ti'al xiibi', ba'ale' ma' ti'al u yúuchul k'aas t'aan yóok'olal xiibi', leti'obe' láayli' jach utstako'ob yéetel k'a'abeeto'ob to'on, tumen wa ma'e', ma' táan u yantal mix jump'éeel meyaj keeti'

Chan, 2023.

Beey túuno', nu'ukbesaje' uts áantajnaja'an ti'al u tse'elel u kuuch tuukulo'ob yéetel ti'al u luk'sa'al tuukulo'ob yaan yóok'olal meyaj'oob jets'a'an chéen ti'al xiibo'ob, tu'ux ko'olele' ma' táan u béeytalo'obi'. Le beetike', ku páajtal k'a'alike' JCF ku péektsiltik ka'aj táakbesa'al tuláakal máak ti'al meyaj, *tu'ux ku táanilkúunsa'al u yutsil táakpajal ko'olel, beyxan ka'aj kéet yanak páajtalilo'ob ti'al u jo'olbesa'al ba'al ichil tuláakal u jaatsilo'ob tu'ux najmal u je'ets'el ba'alo'ob ti' política kuxtal, náajal yéetel kaaj (meta 5.5); ts'o'okole' ti'al u éejenta'al yéetel u mu'uk'akúunsa'al uts políticas yéetel a'almajt'aano'ob je'el u k'a'abéetkunsal ti'al u péektsilta'al u kéet yantal xiib yéetel ko'olel, beyxan ti'al u ts'a'abal u muuk' tuláakal ko'olel yéetel xch'úpupalalo'ob ti' tuláakal jaatso'ob (meta 5.C).*

Jóvenes Construyendo el Futuroe' jump'éeel integral nu'ukbesaj patjo'olta'an ti'al u beeta'al u yantal ba'ax k'a'abéet ti'al u yutsil xiímbal mexicoil táankelemo'ob, yéetel u tuukulil u ts'aataáanta'al u p'áatal utsil kuxtal tak tu náach k'iinil yéetel u p'áatal beyo' ti'al u jeelo'ob ku líik'ilo'ob tu paachil k'iin.

Beey túuno', táan u nupa'al le jejeláas náach xáak'abo'ob yaan yéetel ba'ax yaan u yil kéen táakbesa'ak máak meyaj yéetel ti' kaaj, ba'ale' míin le ba'ax maas jach k'a'anan ts'o'ok u béeytal tak walkila', leti' beyka'aj taamil péeksa'an u kuxtal táankelemo'ob yóok'olal le nu'ukbesaja', ikil u ka'aj je'ets'el yóok'olo'ob u k'a'ananil u yantalo'ob.

Ichil ba'ax chiikpaj ti' le jejeláas *políticas* táakmuk'ta'ab tumen U Jala'achil u Nojlu'umil México ti'al u ts'aataáanta'al táankelemo'obe', je'el bix xan meyaj beeta'ab ich kaaj, ma' yáax yanak ichil u k'ajla'ayil nojlu'umi', ts'o'ok u no'ojan péeksik u kuxtal u táankelemilo'ob México, ts'o'okole' béeykunsal u tuukulil Un'uka'an jóok'oltáanil unaj u chíimpolta'al ti'al le jaats kaajila'. Yéetel le je'elo', táan u kaxta'ale' tuláakal le uts ba'alo'ob yanchaj yóok'olal le meyaj'oba', ka xáanchajko'ob yéetel ka'aj u p'ato'ob u yutsil e'esajil ti' bix no'ojan xiímbal yéetel u ki' yantal táankelemo'ob kéen jo'op'ok u meyaj'oob.

Láayli' yóok'olal le je'elo', ikil u táanilkunsal táankelemo'obe', táan xan u bin u ch'a'ak bej jump'éeel u najil xook *bachillerato* tu péetlu'umil Nuevo León, tu méek'tankaajil *Pesquería*, yéetel u táakmuk'tajil *sector privado*, u najil xook *Escuela Técnica Roberto Rocca*.

Le meyajila', ku ye'esik bix u jach ma'alob péek *sector privado* úuchik u yutsil k'exik u kuxtal u kajnáalilo'ob *Pesquería* yéetel le nojkaajo'. U táakbesa'alo'ob ichil kamp'éeel INV ku ts'aataántik u tuukulil u chíimopolta'al yéetel u ya'abkunsal le meyaj'oba', tumen ma' chéen wáaj ba'ax ju'unil ku k'áata'al ti' máak ti'al u béeykunsal ba'al tu nu'ukbesajilo'ob mola'ay, u jaajile' ku kaxta'al ka yanak uts ba'alo'ob uti'al le kaajo'ob p'axa'antako'.

U chúunsajil tu kaajil *Pesquería* ti'al yóok'ol kaab, *técnica* najilxook *Roberto Rocca*

Tu noj lu'umil *Méxicoe'* u jach chíikpajal u péek *agentes públicos* yéetel *privadose'* jach k'a'anan ti'al u líik'sa'al jump'éeel kaaj tu'ux ka'aj béeyak u táakpajal tuláakal máak, yéetel utsil óol, beyxan tu'ux tuláakal máake' je'el u béeytal u kéet yantal u páajtalilo'ob. Yóok'olal le je'elo', múul meyaj ichil mola'ayo'ob, u múuch'kabilo'ob kaaj, najilo'ob xook yéetel u kúuchilo'ob jala'ache', k'a'anantako'ob ti'al u xíimbal ba'al tu'ux ka ts'aataáanta'ak *ODS* méek'a'ano'ob ichil *Agenda 2030*.

Ichil túun le meyajob je'elo', mola'ayo'ob yaan u yóolo'ob meyaj yóok'olal kaaje', ku chíikbesiko'ob u chuunil meyaj, tumen yéetel ba'ax ku beetiko'obe' ku béeytal xan u yutsil táakbesa'al kaajo'ob, u kaláanta'al yóok'olkaab yéetel lu'um.

Ya'abach ja'ao'obe', u meyaj mola'ayo'obe' nuupul ka'ach yéetel ba'ax ku beeta'al ti'al u yutsil xíimbal nojlu'um, ikil u beetiko'ob u ya'abtal náajal, u ts'a'abal u taak'inil meyaj, u bo'ota'al *impuestos*, je'el bix xan u ts'aako'ob meyaj. Ba'ale', walkila', maas ya'ab tu'ux, ikil u na'atiko'ob uts u beetiko'ob wáaj ba'ax yóok'olal kaaje', ku táakpajalo'ob kéen u patjo'olto'ob jejeláas meyajob ka'aj u beet uts ti' wíinik yéetel kaajo'ob tu'ux oka'ano'ob meyají'.

Yéetel túun le tuukul je'elo', ba'ax ku ts'a'abal tumen mola'ayo'obe' ma' tu ts'o'okol kéen u beeto'ob nu'ukbesajo'ob yéetel *políticas* ti'al u yutsil yantal kaaj, leti'obe' ku kaxtiko'ob xan áantajnak tuláajal ba'ax ku beetiko'obe', ti'al ka'aj utsil k'a'amak u paachil k'iino'ob máaxo'ob ku bin u líik'lajalo'ob.

U kamp'éeel *Informe Nacional Voluntario* ku chíikbesik jump'éeel ti' le yaba'ach ba'axo'ob nuupulo'ob yéetel le jaats kajila', tu'ux ku ch'a'nuktal u k'a'ananil u yantalo'ob ichil bix táan u líik'sa'al u yutsil xíimbal ba'al, kéen múul úuchuk meyaj ti'al u maas yantal justicia yéetel ti'al u yutsil uantal kaaj.

Yóok'olal le je'elo', weye' k chíikbesik ba'ax ku tukultik u mola'ayil Ternium yóok'olal táankelemo'ob yéetel u kaambalil meyaj, ikil u chíimpoltik u k'a'ananil u táakmuk'ta'al u ka'ansal máaxo'ob kun ts'aak u muuk'ol meyaj le nojlu'umila', ba'ale' beyxan leti'ob máax kun k'exik ba'al ichil u kaajalo'obi'. Le mola'aya' u beetmaj jejeláas ba'alo'ob ku yáantajo'ob ti'al u péektsilta'al u no'ojan yantal kaambal ichil táankelemo'ob yano'ob te'el kaajo'ob tu'ux jeets'elo'ob meyaj.

Ts'o'okole' jump'éeel *siderúrgica* mola'ay k'a'anan ti' k lu'umil, *Terniume'* uts lík'a'anil ichil u cadenail de valor. U meyajob'obe' ku káajal tu'ux ku jóok'sa'al hierro ichil u minaso'ob yéetel u beeta'al acero, ts'o'oke' k'ucha'an tak ti' meyajob'ob tu'ux ku ts'o'oksa'al ba'alo'ob ko'ojtak u meyajil yéetel ya'ab u k'i'itbesa'al. Tuláakal túun u mola'ayilo'ob *Organización* Techint, yéetel ichil ba'ax ku beeta'al tu nu'ukbesajilo'ob *Desarrollo Social*, ts'o'ok u káajsik jump'éeel meyaj u ch'a'amaj u moots ti' kaambal tumen "mu'uk'a'an okom ti'al u yutsil líik'il máak yéetel kaaj".⁵⁹

Yéetel túun jump'éeel u redil *técnico* najilo'ob xooke' ts'o'ok u béeytal u na'ats'al táankelemo'ob ti'al u náachtal ba'ax u yojelo'ob ti' *tecnologías*, ts'o'oke lelo' jach ko'oj u na'ata'al tumen kúuchilo'ob tu'ux ku bo'otal meyaj, ka'alikil xane' áantajnaja'an ti'al u ya'abtal keet páajtalilo'ob ichil táankelem máak.

⁵⁹ Ichil ba'ax a'alan ti' u oficial kúuchil *Internet Escuela Técnica Roberto Rocca*.

Beey túuno', Terniume' ku ye'esike' k'a'anan mola'ay ku yáantaj ti'al u béeytal *ODS 4 Educación de calidad*, ts'o'oke' u ya'abil le meta je'ela' ku kaxtik u ya'abkunsik tu jach ya'abile', le jaytúul máaxo'ob yaan ti'ob ba'ax k'a'abéet, ti' u técnicasil yéetel u kaambalil, u meyaj'o'ob, decente meyaj yéetel u káajisiko'ob mola'ay u ti'alo'ob (4.4).

U jejeláasil kaambalilo'ob much'a'an te'el reda', ku much'ik u *especialidadil mecatrónica* yéetel *electromecánica*, tu nivel medioil superior técnico, ku ts'a'abal tu kaajil *Pesquería*, *Nuevo León*, u nojlu'uml *México*; yéetel le de *electromecánica* beyxan *electrónica*, náaka'an nivel secundario técnicoe', ku ts'a'abal tu noj kaajil *Campana*, *Argentina*.

U kaaxanil u yantal u jach no'ojan técnicail kaambal

Tu ja'abil 2013e', *Centro Industrial Ternium*, p'aatal tu kaajil *Pesquería*, *Nuevo León*, ts'o'ok u beetik jump'éeel k'a'anan kúuchil ti'al u ka'ansa'al técnico ajmeyajo'ob te'el baantao'. Tu ja'abil 2016e', tu káajsaj *Escuela Técnica Roberto Rocca (ETRR)*, tu'ux k'a'abéetkunsabab ti'al u beeta'ale' 30 millonesil dólares (532 millones 146 mil pesos). Desde le k'inako', mola'aye' ku ts'áaik u xookil *bachillerato* ti'al táankelemo'ob yaan tu kaajilo'ob u bak'pachili'.

Le bix u jóok'ol táankelemo'ob kéen u ts'o'okso'ob xook te'el najil xooka', ku chíikpajal tumen ku méek'a'al u wíinikil máak yéetel *técnico* ba'al, le beetike' ku táakmuk'tik ka'aj núupuk kaambal yéetel ba'ax jach k'a'abéet te'el tu'ux ku yantal meyaj. Yéetel le je'elo', u najil xook *Escuela Roberto Rocca* ku yáantaj ti'al u béeykunsabab *OSD 8* Meyaj decente, yéetel u nonojchajal náajal, ikil u ts'a'abal ti' xookil paalale' ba'ax jach k'a'abéet ti' ti'alu béeytal u káajal u meyaj, je'el bix xan meta 8.6.⁶⁰

Le noj meyaj, méek'a'an tumen jump'éeel *modelo* tu'ux ku xa'ak'ta'al ka'ap'éeel tuukule', ti'al beyo' u mu'uk'ankúunsa'al yéetel u beeta'al túumben ka'ansajilo'ob, ti'al xan u yantal *técnico* máako'ob je'el u kanik u beet ba'ax k'a'abéet ti' ti'al u béeytal u meyaj, u kaambal yéetel u píitjo'oltik ba'ax ku yúuchul te'e k'iino'oba', beeyxan le kun taalo'ob tu paachil k'iin. Efrén Castillo máax jo'olbesik najil xooke' ku tsikbaltik to'one':

Ti' jump'éeel najil xook je'eban yéetel *técnico* u xookil, u ya'abile' ti' xooko'ob tu'ux ya'ab u ts'a'abal meyaj kéen ts'o'oksa'ak. Ba'ale' ma' chéen táan u kaxta'al u ka'ansa'al ba'al ti'al u ts'a'abal ti'ob meyaj, tumen u ba'alile' ka'aj u yojéelto'ob ba'ax k'a'abéet ti'al beyo', wa tumen tu yóotajo'obe', kéen u ts'o'okso'ob xook tu jo'olj óoxp'éeel ja'abe', je'elili' u béeytal u ts'o'oksiko'ob u xookil *universidad*, tumen ti'al u ya'abil ti' leti'obe' jach mix táan u béeytal ka'achij.

Castillo, 2023.

Ichil u ja'abil 2016 tak 2023e', 601 u túul xookil táankelemo'ob tu ts'o'oksaj u xooko'ob, ti' le jo'op'éeel *generaciones* yanchaj te'el *bachillerato*, u *cien por cientoil* máaxo'ob yaan u becae', ku bo'ota'al ti'ob kex u 96 % ti' u tojol u xooko'ob, ts'o'oke' lelo' u ye'esmaj noj meyaj ku beeta'al ti'al u béeytal meta ku kaxtik ka yanak *becas* ti' nojlu'umo'ob tu bin u mu'uk'anchajalo'ob (4.b).

Uláak' ba'al xane', ti' lalaj xokpaale' p'ata'an ti' jump'éeel *computadora portátil* yéetel le ku béeytal u meyaj tu jo'olj wakp'éeel *semestres* xook yéetel le ku chúukpajal *bachillerato*.

⁶⁰ U yéensa'al tak jaytúul táanaakelem mina'an meyaj ti'ob, yéetel ma' táan u xook'ob mix tu ts'aabal kaambesajil ti'ob.

Ti' le je'elo' ku táaka'al uláak' utsil ba'alo'ob je'el bix tséentajil yéetel u púutajil, ba'alo'ob ku páajtal u yantal ti'ob kéen u bo'olnako'ob lalaj winal, je'el bix u je'ets'el unaj u beeta'al kéen beeta'ak *socioeconómico* xaak'al.⁶¹

Ikil u kaxta'al u mu'uk'akúunsa'al ba'ax ku beeti'al ti'al u yantal u páajtalil u meyaj táankelemo'obe', ku ts'a'abal ti'ob u xookil *inglés intensivo 10 horas* ti' lalaj semanas; le je'ela' ku káajal tu kamp'éel *semestreil* xook, ti'al beyo' kéen ts'o'okok u ja'abilo'ob xooke' ts'o'ok u kaniko'ob ka'ap'éel t'aan je'el u yáantaj kéen jo'op'ok u kaxtiko'ob meyaj.

Beey túuno', ti' le ts'ook ja'aba' ku ts'a'abal u páajtalil ti'ob u táakpajalo'ob ti' nu'ukbesajo'ob ti'al kaambal tumen beyo' je'el u yantal uláak' utsil ba'alo'ob, ti'al xoknpaalo'ob ba'ale' beyxan ti'al mola'ayo'ob ku meyajob te'elo'. *Prácticas profesionales* ku yúuchul kéen beeta'ak meyajob wa kúuchilo'ob ti'al kaambal, tu'ux táankelemo'obeo' yéetel u yóolil kananile', ku béeytal u nupiko'ob xook u beetmajo'ob yéetel u meyajili', ikil u jach náats'al u yilo'ob bix u yúuchul meyaj tu jaajil.

Xookil ichil tuláakal jaatsilo'ob

Beeyxan ti' le *bachillerato*so', *Terniume'* ku yáantik uláak' u programas yaan ba'ax u yil yéetel ka'ansajil yéetel *becas* ti' u xokpaalalil *primaria, secundaria, bachillerato técnico, ingenierías* yéetel ti' *posgrados*. Ti' u xokpaalil *secundariae'* ku ts'a'abal ti'ob *talleres* tu chíinil k'iin uti'al u mu'uk'ankúunsik ba'ax ku kaniko'ob tu yóok'olal *matemáticas, ts'íbil, arte* yéetel ti' *ciencia*.

u *certificartubáajo'*, tu yóok'olal ba'alo'ob ku k'a'abéettal iik' ti', *electroneumática, hidráulica* yéetel *electrohidráulica*.

Le *certificacióna'* ku béeytal xan u ch'a'ajiko'ob le múuch' ka'ansajo'ob yéetel u xokpaalalil uláak' mola'ayo'ob táankajilo'ob; beeyxan le máaxo'obo' táan u meyaj yéetel k'a'abéet u certificarta'al le ba'ax u yojelo'. Tu yéetel le je'ela', *ETRR* ku yáantaj uti'al u bin u yantal ya'ab jka'ansajo'ob u ch'a'amaj ma'alob kaambalil (4.c).

Ts'o'ok k ilike' wáaj ts'ab tu mejenil u paalilo'ob Méxicoe' ka xi'ik k beetik waba'ax ich u ka'ansa'ajil xooke', ken nojochchajako'obe' chéen ch'a'abil ko'on il u bin u beetiko'ob le ba'ax k'a'ana'an ti' le nojlu'umila'. Wa k beetik ts'o'ok u nuuktalo'obe' le je'ela' ku talantal, le beetik túun *Terniume'* ts'o'ok u káajal u bin u beetik, u ya'abkúunsik le áantajilo'ob ti' *nivel ingeniería* yéetel xan ti' *nivel posgrado* beeyxan u bin u much'ikubaj yéetel uláak' *empresas* uti'al u beetiko'ob u yantal u páajtalil ich u yáax jaatsil ti' u kanik xook máak.

Castillo, 2023b.

Tu ja'abil 2020 le *bachilleratoa'* tu k'amaj u ju'unil tu'ux ku ya'alike' jump'éel *Centro* ti' *Formación Autorizada* yéetel *Certificada* (FACT yóok'olal u káajbal u k'aaba' ich *inglés*), leti' u yáax kúuchilil *FACT-Festo*⁶² ti' u péetlu'umil Nuevo León yéetel u yóoxp'éel anchajal wey *Méxicoa'*. Lela' ku ts'áaik u páajtalil ti' le máaxo'ob u k'áat

Beeyxan, yéetel u tuukulil u k'ujsa'al tak tu'ux k'a'abéet u *proyectoil* le xookila', *ETRR* ts'o'ok u bin u beetik múulmeyajilo'ob ich mola'ayo'ob yéetel u yáantaj u Nojjala'achil u lu'umil México, tu'ux mantats' ku múul meyaj tu yéetel Secretaría ti' *Educación Pública (SEP)* beyxan tu yéetel uláak' programas ti' le yaan ba'ax u yil yéetel u meyajta'al Bienestar, je'el bix le nojmeyajil ku k'aaba'tik *Jóvenes Construyendo el Futuro*.

Ichil le *programaa'* táan u táakpajal kaambalo'ob u ch'a'ob *tallero'ob* ti' le ba'ax ku bineltik ti'ob u kanik u beeto'obo' yéetel meyajilo'ob k'a'abéet wáaj ku kaxta'alo', yéetel xan ku bino'ob u xiimbalto'ob *plantas industriales* tu'ux ya'ab u téenal ku k'ambilo'ob meyaj.

⁶¹ Je'el bix tu ts'aaj ojéeltbil u jo'olpóopil *Escuela Técnica Roberto Rocca* tu yáax múuchtáambalil yo'olal le *Agenda 2030*.

⁶² *Festoe'* jump'éel empresa jach jok'a'an táanil tu yóok'olal *tecnología* yaan ba'ax u yil tu yéetel ba'alo'ob ku k'a'abéettal iik' ti' yéetel xan ti' le ku k'a'abéettal ti' jo'a' yaan ich jejeláas u lu'umil yóok'ol kaab, ichilelo'oba' táakpaja'an xan *Méxicoa'*.

Keet páajtalilo'ob ich *ciencia yéetel tecnología*

U Najil xook *Técnica Roberto Roccae'* mixba'al yaan tukultbil ti' u yich le meyajil ku taal u beetiko' tumen táan u yáantik le kaajo'ob yaan tu báak'pacho'. Le *proyecto* tak ma'ili' k'uchuk tu kaajil Pesquería, Nuevo León, chéen ka'atúul ti' 70 u túulal táankelem yéetel lóok'bayen paalal ku béeytal u ts'íibtikubáaj u xok u *media superior*.

Tu ja'abil 2023e' 8 ti' láalaj 70 u túulal táankelem yéetel xlóok'bayen paalal tu ts'íibtubáajo'obi'. Le je'ela' ma' chéen ku yáantaj ich le ODS 4, lela' tak xan ich u 70il, tumen jump'éeel ti' le ba'alo'ob ts'áaik u páajtalil u yokolo'ob xooko', ba'ale' ma' chéen le je'elo' tak xan uti'al u bin u xu'ulul le ma' keetilo'.

Ku ya'alik u yich u xaak'al le UNESCO (2023) u yich le yóok'olkabil xookil tu yóok'olal ixkak'alilo'obo' tu ja'abil 2019 óoli' naats' ti' 29.3 % yéetel, chéen ko'olelo'ob p'éeel 35 % ti' u xokpaalilo'ob ti' u xookil STEM (tu yóok'olal *ciencia, tecnología, ingeniería* yéetel *matemáticas* ku beeta'al tumen u káajbal u k'aaba'ob ich *inglés*).

Tu lu'umi Méxicoe', le ko'olelo'obo' ku nakpachtik u 38 % ti' le máaxo'ob u ts'íibtamajubáajo'ob u xok STEM, le je'ela', je'el u bin u ya'abtale' wáaj tak tu káajbal xook ka xi'ik u k'a'ayta'al le ciencia yéetel *tecnológico*. Le beetik jach nojba'al le meyajil ku taal u beetik le ETRRo', beeta'an tumen 37.5 % ti' ko'olelo'ob, nojba'al meyajil uti'al u nakpachta'al le keetil ich xiib yéetel ko'olel (ODS 5). Citlalli Romo, xokpaalil ti' ETRR ku tsikbaltik ti' to'on:

Jach ki'imak in wóol tumen wey *preparatorias* yaan le keetil ich xiib yéetel ko'olelo'obo'; wáaj juntúul ko'olel sajak okol tu'ux yaan le *máquinas*, le jka'ansajo'obo' ku ya'alik ti' to'on je'el u béeytal k beetike', ma' chéen xiibo'ob je'el u yokolo'ob u beet le meyajilo'ob tu'ux k'a'abéet muuk'e' [...]. Uláak' ba'axten uts tin wiche' tumen weye' yaan jump'éeel múuch'il ti' ko'olelo'ob áantik tuláakal le xlóok'bayano'ob weya' ka u yojelto'obe' je'el u páajtalo'obe' yéetel le keetil ich xiibo'ob yéetel ko'olelo'obo' je'el u páajtal u yantal ich jump'éeel *preparatoria técnica*'.

Romo, 2023.

Ciencia yéetel *tecnología* ba'alo'ob táanilkuunsa'ano'ob uti'al le nu'uka'an jóok'oltáanil je'el bix u tsolik *ONUe'*:

Ciencia, tecnología yéetel u túumbenkuunsajil ba'alo'ob, ku mokt'anta'al je'el bix k'a'abéete' bey jump'éeel bejil wáaj u meyajil uti'al 12 ti' le 17 ba'alo'ob ku kaxta'al u nakpachta'al yéetel xan 26 ti' 169 uláak' ba'alo'ob ti' bix k'a'abéete u bin u beeta'alo'ob".

(ONU, 2021).

Bey túuna', le kaambalil yaan tu paach le meyajila' je'el u páajtal u ts'áajik jejeláas tuukulo'ob uti'al u beeta'al jump'éeel tsoolil meyaj ka u sáasilkuuns le bejil yaan bisbil uti'al u yantal le *ciencia* yéetel *tecnología* wey nojlu'uma'.

U táankelemil yéetel u xlóok'bayenil u nojlu'umil *Méxicoe'* leti'ob u muuk'il bejla'e' yéetel xan le k'iino'ob ku taal ti' le nojlu'umila', le beetike' táan u yila'ale' jach k'a'ana'an ti'ob u toj óolalo'ob u chuka'anil ku béeytale' ba'ale' tak xan ti' u páajtalilo'obo'.

U ma'alob ka'ansa'al xook ti' le táankelem yéetel xlóok'bayeno'oba', lela' ku yáantaj uti'al u jóok'olo'ob táanil yéetel tak xan ich u meyajo'ob, le je'ela' jump'éeel ma'alob bej ku ts'áajik u páajtalil u náachkuunsikubáajo'ob ti' ba'alo'ob je'el u beetik u bin k'aasil ti' ich u kuxtale'.

Pesqueríae' ku máansa'al jump'éeel jaats talamilo'ob, lelo'oba' leti' le talamilo'ob xan suuk u máansiko'ob tuláakal le kaajo'ob yaan tu báak'pach le nukuch nojkaajo'obo', je'elbix le loobilajo' yéetel drogadicción, lelo'oba' ya'ab ba'alo'ob beetik u yúuchul. Ts'o'ok k ilike' k'a'abéete k beetik meyajilo'ob uti'al k formatik le táankelem yéetel xlóok'bayeno', ba'ale' uti'al lela' k'a'abéete k múul meyaj tu yéetel le *familiaso'*. Le beetik túun, k ilik ka úuchuk múuch'táambalo'ob mantats' tu yéetel le *familias* uti'al k áantiko'ob u láak'into'ob u líik'sa'al juntúul táankelem yéetel xlóok'bayen.

Castillo, 2023.

José Alberto Pecina Fernández, u xokpaalil u jo'op'éeúuch u yantal u najil xook tu kaajil *Pesqueríae'* tu taasaj utsil uti'al u táankelemil yéetel xlóok'bayenil le kaajo':

Kin tukultike' ts'o'ok u táakmuk'ta'al tuláakal le táakelemo'ob yéetel le lóok'bayeno'ob yaan wey baandaa', máaxo'ob míin mina'an ti'ob u nu'ukulil wáaj xan u páajtalil u jóok'ol táanil [...] tuláakalo'on yaan máax k k'aj óol taak u jóok'ol táanil tu yóok'olal (u xookilo'ob ti' *ciencia, tecnología, ingeniería* yéetel *matemáticas*) u jaajile' jach talam, uti'al a beetik ka'ache' k'a'abéete a bin tu chúumukil u kaajil Monterrey, bejla'e', láaj yaan tuláakal wey *Pesqueríae'*.

Pecina, 2023.

U tuukulil le ka'ansajil xook ku taal u beetik *Terniuma'*, ku ye'esik le utsil ku béeytal u taasik ti' le *empresas* uti'al u jóok'ol táanil le *regiono'* yéetel xan utsil ti' le kaajo', leken u tukulto'ob u yiliko'ob u tooj óolal kaaj yéetel xan u yiliko'ob ka u nakpachto'ob ka p'áatak u kaajalo'ob *sostenible*, beyxan ka anak le páajtalilo'oba' ich u kaajalo'ob. Yéetel túun le meyajilo'oba' le *empresaso'* je'el u béeytal u ka'ansiko'ob juntúul máax ilike' ka nakpachta'ak le ba'ax ku kaxta'al u beeta'al ich u meyajil le *Agenda 2030o'*.

Lela' ku ye'esik jump'éeel *modelo*, ken ila'ak u yich ba'ax ku p'atike', je'el u ch'a'abal beetbil tumen le *sector privado*, ka xi'ik u beeta'al uláak' je'elbix le je'ela' tu'ux le *empresaso'*, ka u yilo'ob u tooj óolal kaaj yéetel ka síijik ti'ob u beetiko'ob ba'alob uts tu yóok'olal kaaj.

Economía uti'al kuxtal yéetel u nu'uka'an jóok'oltáanilil

U bin u ya'abtal xma' keetil ich u kuxtal kaajo', jump'éeel ba'al ti' ts'o'ok u k'aj óolta'al ku taasik u meyajta'al le *sistemas capitalistas* tuláakal yóok'olkaabo', ich le u jaatsil *neoliberalo'* yéetel úuch u ch'a'abal meyajtbil u *políticas económicas*'. Lela' jts'a'ab k'aj óoltbil bey jump'éeel jach ma'alob ba'al je'el u taasik ma'alob kuxtalil tu'ux ku tso'olole', le utsil náajalil kun yantal ti' le nukuch ayik'alo'obo' ku na'atal yaan u taasik xan utsil ti' tuláakal máak; yaan u taasik ya'ab náajalil, yéetel yaan u taal u t'i'it'besa'al tak tu ka'analil tak tu kaabalil, ka u ts'áaj u páajtalile' le máaxo'ob k'as ma'alob u kuxtalo'ob yéetel le óotsilo'obo', ka kuxlako'ob.

U kúulpachil túun le ba'ax a'ala'an u beeta'ala', bejla'e' yaan ba'ax no'oxtik tu yóok'olal le xma' keetil kuxtal tu taasaj le meyajila', beeyxan tu taasaj u bin u ya'abtal u chúujul le náajalil ich le u ayik'alil le kaajo'obo', lela' bin u ya'abtal xan.

U kúulpachil ti' u láak' jaats, uti'al le máaxo'ob kuxukbalo'ob ich óotsililo' le u tuukulil meyaj je'ela' ma' tu taasaj ti'ob jump'éeel páajtalili', u kúulpachil, tu yéensaj u páajtalil u péek le máaxo'ob mina'an ti'ob bix u beetiko'.

Tu nojlu'umil Méxicoe' ku yila'ale' 74 u túulal ti' láalaj 100 u túulal máak ku síjil ich jach óotsilile', ma' tu k'expajal u kuxtalo'ob. Lela' maas toop yanik tu noojolil le nojlu'umila' yéetel ku chíikpajal ich ko'olelo'ob yéetel máaxo'ob box u wíinkilal.

(CEEY, 2019).

Le meyajil *neoliberalo'* jach jump'íit ba'ax tu beetaj uti'al p'íitkuunsik le talamila', ba'ax tu beetaje' tu máansaj tu k'ab uláak' ayik'alo'ob u ba'alubáaj kaaj, lelo'oba' ka'ache' beeta'ano'ob uti'al u yila'al ba'ax k'a'abéet ti' kaaj uti'al u yáanta'al.

Yéetel túun lelo', tu'ubsa'ab le tuukul ku ya'alik le nojlu'umo' ku kanan, tu'ux ka'ach ku kaxtik keetil ich tuláakal wíinik uti'al ka yanak jump'íit ma'alob kuxtalil yéetel ka yanak u páajtalilo'ob; tuláakal lela' tse'el tu k'ab jala'ach u yilik u béeytal u yantal ti' kaaj le ba'ax ts'o'ok u tso'olola'.

Ich tuláakal *América Latinae'* u *millonesil* máako'ob jbeeta'ab u p'aatalo'ob paachil ti' jump'éeel ma'alob kuxtal: kuxukbalo'ob ich naak'an óotsilil; yéetel ya'abchaj máaxo'ob ma' ma'alob u janalo'obi'; mina'an ti'ob meyaj; tsela'ano'ob ich u kúuchil xook yéetel ti' tooj óolal; beeta'an u kuxtalo'ob ich najo'ob mina'an ti' le ba'ax k'a'abéet uti'al jump'éeel ma'alob kuxtalo' yéetel ma' tu béeytal u k'a'abéetkuunsik u páajtalilo'ob.

Lelo' ku tsolik ba'axten tu seen líik'sajubáaj kaaj tu káajbal siglo XXI tuláakal le *regióna'*, lelo'oba' tu beeta'ajo'ob k'áatchi'ob tu'ux tu beetaj ma' ts'a'ab mix ba'al meyaj ti' le modeloa'. U ya'abil ti' le kaambalil yanchaj tu paach u yúuchul lela' tu k'exaj wa jayp'éeel loobil u beetmaj le neoliberalismoo'. Ba'ale' le talamil tu taasaj le pandemia ti' le *COVID-19o'*, tu chíikbesaje' le kúuchilo'ob ti' tooj óolal yéetel ku kanáantik kaaj tuláakal yóok'ol kaabo', le xan ma' uti'al kaajo' yéetel le tak úuchil taalaja'an u p'a'atal chéen wáaj jayp'éeelo'. Uláak' ba'ale' le *pandemiao'* tu beetaj xan u ya'abtal le xma' keetilo', beeyxan tu beetaj u ch'éenel u náajal le máako'obo' yéetel u je'eel xan u ka'ansajil xook.

Tu yóok'olal le ba'alo'ob je'elo'ob túuna' le yóok'olkaabo' bejla'e' ti' yaan tu aktáan jump'éeel talamil, tumen wa ku ch'a'ajo'oltik le beja', yaan u bin u jach talankúunsik u beeta'al kúuchilo'ob uti'al kaaj, tu'ux je'el u bin u yáantaj uti'al u xu'ulul le xma' keetik ti' kuxtalil yóok'olkaabo', bey túuna' le ba'axo'ob tukulta'an u bin u beeta'al ichil le *Agenda 2030* táaj yaan ba'ax u yil uti'al u bin u jel suut ti' kaaj le ba'alo'ob tsela'an ti'obo'.

Beetik túun jach k'a'abéet k máan ti' u jeel meyajil tu'ux ka u táakbes tu ka'atéen u ma'alob kuxtal kaaj bey u noj meyajé'; ka u yil u jel tsolik le meyajilo'ob ku p'atik náajalilo' yéetel xan ti' le xuupilo' (ODS 12) beeyxan u ma'alob bisikubáaj le máako'ob táaka'ano'ob uti'al u beetchajalo'.

Ich le súutukil ti' le economía social yéetel *solidariaa'*, lela' jump'éel bix je'el u meyajta'al le *sistema económico* yaan bejla'a'. Tu yéetel túun lela' táan u yila'al u kaxta'al je'el máaxak meyajé' yéetel

ka xi'ik xan u jóok'ol táanil le máako'oba', tu yéetel u beetchajal *proyectos productivos sostenibles* tu'ux ka anak paaklan áantajil, u jel t'o'oxol meyaj, ka táakpajak le máaxo'ob ku meyaj uti'al u ch'a'abal u t'aanil wáajba'ax yéetel u táakbesa'al kaaj xan.

Le *economía social* jump'éel ti' bix je'el u táakmuk'ta'al uti'al yantal meyajob, tu'ux ka yanak u ma'alob páajtalil u yúuchul meyaj yéetel túun lela' le kúuchilo'ob p'ata'ano'ob tséela'anil ka'acho' ka jóok'oko'ob táanil.

Economía social ichil le política publicao'

Uti'al u ts'aajtáanta'al le ba'ax k'a'abéeta' le *Instituto Nacional de la Economía Social* (INAES) ts'o'ok u yantal ti' jump'éel noj táakpajalil uti'al u beeta'al u tsoolil le ba'axo'ob k'a'abéet u bin u beeta'alo' uti'al u yantal yéetel u mu'uk'anchajal le *economía social*, tu yéetel táakpajalil, ka'ansajil, xaak'alil, u ts'a'abal k'aj óoltbil yéetel u yáanta'al le *proyectos* ku nonojkiinsik le náajalil ich le jaatsila'.

k'aj óoltbil le u tuukulil meyajob ka ila'ak bix u bin, yéetel xan ku ts'a'abal u taak'inil uti'al u meyaj yéetel u láak'inajil.

Nodos de Impulso a la Economía Social y Solidaria, NODESse', leti' le máaxo'ob ku yáantajo', tu yéetele' ku kaxta'al ka áantajnak tuláakal le máaxo'ob ku tukultiko'ob, ku táak'muk'tiko'ob yéetel ku beetiko'ob meyajilo'ob uti'al u bin u ch'a'ik bej ti' le economía social yéetel *solidaria* tu nojlu'umil Méxicoo'.

Le ba'ax k tukultik k beetik ich le *economía social* ka yanak ti' to'on empresas ka meyajnak ichil uláak' u jaatsil ti' le meyajilo'ob nonoj u náajalo'obo', ba'ale' tu'ux ma' u p'a'atal tu k'ab chéen wáaj jaytúul máako'ob, ma' uti'al nojjala'achi', lela' uti'al le kajnáalilo'obo', máaxo'ob ku much'ikubáajo'ob uti'al u ya'al ba'ax k'a'abéet ti' leti'ob.

Martínez J.M., 2023.

Uti'al u bin u chíikpajal u yich u meyajile', *INAESe'* tu beetaj le *Programa de Fomento a la Economía Social 2021-2024 (PFES)jo'*, keet u bin tu yéetel le *Plan Nacional de Desarrollo 2019-2024o'* yéetel le *Programa Sectorial de Bienestar 2020-2024o'*, lela' ku ch'ikikubáaj u táakmuk't le túumben empresas ti' le *economía social*, tu'ux ku ts'a'abal

Le máaxo'ob táakpaja'ano'ob ich le múuch' meyajila' tu juunalo'ob ku náats'alo'ob tu yiknal le óoxp'éel jaats mola'ayo'oba':

- 1 U mola'ayo'ob xook,
- 2 U jala'achilo'ob méek'tankaaj yéetel,
- 3 Mola'ayo'ob ti' kaaj ti' le *economía*o'⁶³

Yéetel u tuukulil u táakmuk'tiko'ob u ts'a'abal k'aj óoltbil le meyajilo'ob taak u beeta'al ich múuch'kabilo' yéetel láak'inajil, ka'ansajil yéetel xaak'alil.

⁶³ Organismos del Sector Social de la Economía (OSSE)je' beeta'an tumen: OSSE ti' u yáax jaatsil ti' u beeta'al yéetel u k'a'abéetkuunsa'al (*Ejid, Comunidades, Sociedades Cooperativas de productores de bienes y/o servicios, Sociedades Cooperativas de consumidores de bienes y/o servicios, Sociedad de Solidaridad Social, Sociedades Mutualistas, Sociedades Mercantiles, Sociedades de Producción Rural yéetel Sociedades Irregulares*). Beeyxan táakbesa'an OSSE ti' u yáax jaatsil ti' u meyajta'al taak'ino'ob je'elbix: *Sociedades Cooperativas de ahorro y préstamo, Cajas de ahorro de trabajadores, Sociedades Mutualistas de Seguros, Fondos de Aseguramiento Agropecuario y Rural, Sociedades Financieras Comunitarias, Sociedades Financieras de Objeto Múltiple No Reguladas yéetel Uniones de Crédito*. Bey xan, yaan OSSE ti' u ka'ajaatsil je'el bix *Uniones de Ejidos, Uniones de Comunidades, Organismos Cooperativos, Asociaciones Rurales de Interés Colectivo, Uniones de Sociedades de Producción Rural y Organismos Integrados de Fondos de Aseguramiento Agropecuario yéetel Rural (INAES, 2021)*.

Je'elbix u tsolik u noj jo'olpóopil *INAES*, Juan Manuel Martínez Louvier, le nodosa' ku péeksik ya'ab ti' le muuk'il yaan ich le mola'ayil xook te' nojlu'uma', lela' maas ich u mola'ay xook *superior*, tu'ux ku táakbesikubáaj uláak' máaxo'ob ku meyaj ti' le economía social, je'el bix le cooperativas, u múuch' *ejidatariosil* jump'éeel kaaj, jump'éeel múuch'kabil ti' u meyajil k'áax, máaxo'ob u much'majubáajo'ob meyaj uti'al u kaxtiko'ob u náajalo'ob, tak xan *empresas privadas*. Láalaj jump'éeel ti' le múuch' meyajila' ku síjil ich ich le ba'ax ku kaxtik u beet le *economía socialo'*

je'el bix: u jáalk'abil u ch'a'abal t'aan yéetel u tu juunal ku síjil u yóolil u táakpajal ich le múuch' meyajilo'oba'.

Le múuch' ti' *NODESS* yaan bejla'a' ti' yaan tuláakal u lu'umil *Méxicoe'*. Tu ja'abil 2023e' beeta'ab 260 u p'éelal nodos yéetel 170 u p'éelal *pre-NODESS*, u k'áat u ya'ale', 430 u p'éelal múuch' meyajil ku much'ik 1,604 múuch'kabilo'ob, ti' lelo'oba': 31 %e' u mola'ayo'ob *Educación Superior*, 34 %e' *empresas cooperativas*, 13 %e' u jala'achilo'ob méek'tankaaj yéetel u yaalabo', uláak' jaats múuch'kabilo'ob.⁶⁴

Economía social yéetel u jóok'ol táanil regional

U meyaj le nodoso' jach k'a'abéetchaj uti'al u bin u mu'uk'a'ankúunsa'al ba'ax u yojelo'ob yéetel xan uti'al u táakbesa'al uláak' meyajilo'ob yéetel u ts'a'abal u taak'inil uti'al u meyaj le *cooperativo*, ejidos yéetel múuch'kabilo'ob, le yaan ti'ob u tuukulil u meyajil xma' loobil yéetel ka tukulta'ab u beeta'ale' jch'a'ab bix u meyaj le *economía social yéetel solidariao'*, lela' síjil ich le múuch' meyajilo'

(*INAES*, 2022).

Beeyxan tak te' nodosa' ts'o'ok u bin táakmuk'taal u páajtalil u beeta'al t'áalk'u', p'axtaak'in, *seguro* yéetel uláak' *servicios financieros*, tu yéetel u mola'ayil ti' *economía social*, ku kaxtiko'ob le máaxo'ob ka'ach p'ata'an paachilo', le je'el túuna' ku ts'áaik u páajtalil u yantal ti' ya'ab máak le *servicios financieros* tu'ux mix uláak'o'ob ku k'uchulo'obi'.

Tuláakal u muuk'il u meyaj le múuch'o'oba', beeta'ano'ob je'el bix u meyaj le *economía social yéetel solidariao'*, u yich ku taal u p'atike' leti' le jejeláas meyajilo', beeyxan u páajtalil u jóok'olo'ob táanil bey *regionile'*, tu'ux ts'o'ok u yantal ba'al u yil ich kex 415 mil u túulal máako'ob.⁶⁵

Le meyajilo'oba' ku yáantaj ti' le *ODS 8* yéetel xan ti' le meyajil ku bin u beeta'al 8.3, tu jóok'olal u táakmuk'taal le meyajilo'ob ku kaxtik ka mu'uk'a'anchajak le *actividades productivaso'*, u yantal ma'alob meyajlo'ob, u káajsa'al meyajil, patjo'olil yéetel túumbenkuunsajil, u bin beeta'al je'el bix k'a'abéete' yéetel u bin nuuktal le p'ayach, mejen yéetel óol nuuk empresaso', le je'elxan ku béeytal xan tu yéetel u yantal ti'ob le *servicios financieroso'*.

U jejeláasil le máaxo'ob takpaja'ano'ob ichil le nodoso', yéetel bix u na'atiko'ob le tu'ux ku meyajlo'obo', le lo'oba' ba'alo'ob jach k'a'ana'an uti'al u bin u beeta'al meyajilo'ob ka u ts'aajtaant le talamilo'ob ku máansik le kaajo', yéetel uláak' ba'alo'ob k'a'abéet ku múul máansik le *cooperativas* ti' le *regióno'*. Bey túuno', ku ch'a'abal le túumben múul meyajilo'ob ku yila'al je'el u ch'íikultik jump'éeel meyaj *sostenible* ku taasik utsil ti' le máaxo'ob oka'ano', beyxan ti' u kaajalo'ob. Lelo'oba' ich mejen kaajo'ob tu'ux le xma' keetilo', jach yaan yéetel tu'ux ku meyajta'al le lu'umo' leti' láayli' tu'ux ku kaxtik u kuxtalo'obe'.

⁶⁴ Lela' tsoolila' ts'a'ab tumen *INAES*. Il *Tabla A4* ich le *Anexo Eo'*.

⁶⁵ Il le *Tabla A4* ti' le *Anexo Eo'*.

Tu ja'abil 2023, maas ti' 198 NODESS tu ts'áajo'ob u páajtalil u beeta'al paak'alilo'ob ich solar wáaj táankaaj, bey u yantal ba'al jaantbil *sustentable*.⁶⁶

Bey túun u bin u nakpachta'al le ODS 2, lela' tu yóok'olal le meyajil ku kaxtik ka yanak *sostenibilidad* ichil u meyajilo'ob u pa'ak'al ba'alo'ob jaantbilo' yéetel u bin u beeta'al meyajilo'ob ts'o'ok u yila'al je'el u ts'áaik ma'alob u yich kex ich talamile', ka áantajnak uti'al u kanáanta'al le sijnáalilo'obo', ka muk'a'anchajak yéetel ka béeyak u kuchik u k'éexel le u máan le k'iino', yéetel le ba'alo'ob ku jáan jóok'ol je'el bix chak iik'alo'ob, u ch'óowaktal yáaxk'inil, búulkabil yéetel u láak' talamilo'ob, yéetel ka xi'ik u mu'uk'antal le lu'umo' (2.4); beeyxan u bin u beeta'al le ba'ax ku kaxtik le ODS 1.

Beeyxan, tak 2019e' tu yéetel 219 NODESS ts'o'ok u táakmuk'ta'al u meyajilo'ob uti'al u beeta'al *cooperativas* beetik yéetel konik *energíao'*, ku kaxta'al ka p'áatak bey jump'éel bix je'el u jóok'olo'ob táanile' yéetel ma' u taasik loobil ti' u kaajalo'ob, lela' ku lúubul ich u meyajil le ODS 7 ku t'aan tu yóok'olal *energía* ku béeytal u beeta'al yéetel ma' tu k'askuunaj.

Economía social ku kaxtik keet kuxtalil

Ichil jump'éel múuch' táakbesajil beje', tu yéetel *NODESSe'* ku táanilkuunsa'al meyajilo'ob ich *cooperativas*, *ejidos* yéetel múuch'kabilo'ob yaan ichil le méek'tankaajo'ob tu'ux jach ya'ab ba'al ku bineltik ti'obo', tu'ux yaan máasewáal yéetel *afromexicana* máak, ya'ab u yúuchul loobili' yéetel méek'tankaajo'ob yano'ob ich jump'éel péek óolal ti' u kajnáalilo'ob (INAES, 2022).

Bey túuna' ku yáantaj uti'al u beeta'al le ba'axo'ob ku kaxtik le ODS 1o', lela' tats' u yáantik u meyajil 1.4, *tu'ux ku yilik tuláakal xiib yéetel ko'olelo'ob, le máaxo'ob óotsilo'obo' yéetel séeb je'el u loobilta'alo'obo', ka yanak ti'ob juntakalilib páajtalilo'ob uti'al kaxtiko'ob taak'inil, beeyxan uti'al u yantal ti'ob le ba'axo'ob jach k'a'ana'an uti'al jump'éel ma'alob kuxtalo', ba'al u ti'alo'ob yéetel u ts'o'okol u t'aano'ob tu yóok'ol u lu'umo'ob yéetel uláak' ba'al u ti'alo'ob, herencia, sijnáal ba'alo'ob, túumben ba'alo'ob yéetel servicios económicos yéetel xan u yantal ti'ob le ku k'aaba'tik microfinanciación.*

Le ba'ax jach k'a'abéet ku tukulta'al u beeta'al ti' le kaajo'oba', leti' u na'ats'al ya'ab páajtalilo'ob ti'ob

uti'al u yantal nu'uka'an jóok'oltáanil ichilo'obo', tumen ich ya'ab ja'abilo'obe' taalaja'an u to'okol u lu'umo'ob yéetel túun lela', tse'ela'an ti'ob xan bix u kaxtik u kuxtalo'ob.

Beeyxan ku kaxta'al u mu'uk'ankunsa'al le ba'axo'ob suuk yéetel k'aj óolta'an ku beetik le máasewáal kaajo'oba', le lo'oba' yéetel ku yáantikubáajo'ob uti'al yiliko'ob u yantal le ba'axo'ob k'a'abéet ti'obo' kex p'ata'ano'ob tséela'anil. Ku ka'atéen ch'a'ajo'olta'al túun beyo' le tuukulo'ob ku táakmuk'tik le múul meyajilo', paaklan áantajil yéetel paaklan bisajbáajil; tsela'ano'ob ka'ach ich tuukul kaaj le beetik túun ts'o'ok u sa'atal ich le ba'axo'ob suuk u beetiko'obo'.

Le economía socialo' ku ts'áaik u páajtalil u jel ch'a'ajo'olta'al le ba'ax suuka'an u beeta'alo'ob yéetel ma' k'a'abéetkuunsa'an ichil jump'éel nojlu'um globalizadoi', yéetel tumen u xóot' lu'um jach ma'alob yanik, tu'ux yaan ba'alo'ob yéetel jach ma'alob meyajilo'ob, le jach túumbeno', yéetel ku tukulta'alo'ob jach úuchbeno'ob. Wáaj ma' tak kaxtik k ma'alo'ob táakbesiko'obe' u muuk' le mercado yaan u taal u tseliko'ob u jach ya'abil ti' le kaajo'oba'.

Martínez J.M., 2023.

⁶⁶ Le tsoolila' ts'áab tumen Instituto Nacional de la Economía Social. Il le *Tabla A4* ti' le *Anexo Eo'*.

Beeyxan le *economía socialo'* jump'éeel ba'al jach ma'alob uti'al u bin u táakbesa'al ko'olelo'ob ich le meyajilo'ob productivaso' — le máaxo'ob ku kajtalo'ob ti' máasewáal kaajo'obe' — yéetel ma' u máansiko'ob péech' óolalil yéetel ma' u ts'a'abalo'ob u beet yaanal ba'al. Lela' ku bin u nojochba'altal wáaj k ch'a'ik u tuukulile' beeta'an ichil jump'éeel meyajil capitalista tumen le máaxo'ob yanchaj ba'al u yil yéetel le meyajil ku ts'a'abal u beet le ko'olelo'ob tu jo'ol meyajoj, p'ítkuunsa'an u páajtalil tu'ux u meyajoj. Tu yóok'olal le je'ela' u jo'olpóopil le *INAE*So' ku ya'alik:

Wa k ilik bix suukil u meyaj le capitalo', le ko'olelo'obo' mix bik'in je'el u jo'olintik waba'ak meyajile'. Le ko'olelo'obo' tsela'an ti'ob u páajtalil u yantal ti'ob lu'um, tu'ux ma' tu máan ti' 20 % wey tak nojlu'ume' (...) Le economía socialo' yaan ba'ax u yil yéetel jump'éeel economía uti'al ko'olel, tumen wáaj k óotik oks le ko'olelo'ob ich le economía tu yéetel le capitalo' lela' jach je'el u yúuchtale'. Wáaj túun, k tselik u xma' keetile', beyo' k ilik u táakbesa'al le ko'olelo'ob ich uláak' jaats meyajilo'ob. K'a'abéet u k'e'exel bix suukil u beeta'al yéetel ka p'áatak u ju'unil uti'al in wokol meyajje' leti' le páajtalil yaan ti' teen uti'al in beetik u yúuchul náajalo'.

Martínez J.M., 2023.

Tu ja'abil 2019 tak 2023e', 197 *NODESS* ts'o'ok u beetik meyajilo'ob ti' láak'inajilo'ob, mu'uk'a'ankúunsajil yéetel u káajsa'al meyajilo'ob uti'al u chíikbesa'al le ko'olelo'obo', u taal u beeta'al meyajilo'ob ka u ts'áaj u páajtalil u yoksa'alo'ob ich waba'ax meyajil, ku táakmukt u kananil le *economía*o' yéetel u yantal ba'alo'ob yéetel meyajilo'ob. Ku nakpachta'al ba'alo'ob k'a'ana'an túun ich u kaxtajil u yantal keetik ich xiib yéetel ko'olel, u túuch'ta'al tuláakal ko'olel yéetel mejen xch'úupalal (*ODS 5*).

Tu yéetel tuláakal le meyajilo'oba', le *NODESS*o' ku jets'ik jump'éeel noj chuun uti'al xiimbal u k'eexil bix u yúuchul meyaj yéetel u kuxtal u kajnáalilo'ob *México*, lela' tu yéetel u tuukulil jump'éeel Ma'alob kuxtalil. Tuláakal lela' ma' u taasik talamil ti' u kuxtal le kajnáalo'obo', ti' le sijnáalilo' yéetel ka xi'ik u nuuktal tuláakal le kúuchil meyajoj, lela' leti' túun le *sostenibilidad económica* ku kaxta'al ka yanak tu kaajalo'obo'. Ku yáantaj túun uti'al u nakpachta'al le *ODS 11 Nojkaajo'ob yéetel mejen kaajo'ob sostenibles*.

NODESS ti' u nojkaajil Tijuana

Tu nojkaajil Tijuana, ku p'áatal tu péetlu'umil Baja California, tu'ux jach ma'alob jóok'ik u meyajil le *NODESS*o'. Ichil le nodoa' táakpaja'ano'ob *Tecnológico Nacional de México*, Campus Tijuana, ich múul meyajil tu yéetel *Instituto Municipal de Participación Ciudadana del Ayuntamiento de Tijuana* yéetel tumen le *Unión de Cooperativas de la Frontera Norte*o'.

NODESS ti' u nojkaajil Tijuanae' yaan ti' maanal 5 ja'abo'ob káajak u meyajoj, lela' ts'o'ok u ts'áaik ti' u páajtalil u yilik ba'ax k'a'abéet ti' le *regióna'*, tu'ux u ya'abil le meyajil ku beetiko'obo' yaan ba'ax u yil tu yéetel le meyajilo'ob tu'ux ku beeta'al nu'ukulo'ob yéetel uláak' meyajilo'ob.

Uti'al u yáantalo'ob túune' ts'o'ok u beeta'al *proyectos* uti'al u muk'a'ankúuns bix suukil ti'ob u kaxtik ba'al u jaanto'ob, uti'al lelo' ila'ab u táakbesa'al le kaaj ichil le meyajilo'ob ku tukulta'al u beeta'al uti'al u mu'uk'a'anchajal yéetel xan ka jóok'ok táanil yéetel ka anak tak ti' le k'iino'ob ku taalo', ku yáantaj túun beya' uti'al u nakpachta'al le *ODS 20*.

Yéetel u tuukulil u jaajkúunsa'al le meyajilo'ob ku taal u beetik le nodoa' ts'o'ok u ts'áaik k'aj óoltbil le ODS ich le táakelem yéetel xlóok'bayeno', bey xan u k'ana'anil u *economía social* uti'al u beeta'al le ba'axo'ob tukulta'ano'. Uti'al lelo', beeta'ab jump'éeel tu'ux u beetik u *servicio social* le xokpaalal, tu'ux kun ka'ansa'alo'ob tu yóok'olal ba'alo'ob yaan u yil tu yéetel le nu'uka'an jóok'oltáanilo', jk'uch tak 2023, ti' maanal 10 mil u túulal táankelemo'ob yéetel xlóok'bayeno'ob ti' tuláakal le nojlu'uma'.

Tuláakal le ba'ax ts'o'ok u tso'ololo', yéetel u tuukulil u yoksa'al tu tuukul le táakelemo'ob yéetel xlóok'bayeno'ob, u k'ana'anil u yila'al u nakpachta'al le ba'alo'ob jach k'a'abéeta' ich jejeláas kúuchilo'ob yéetel u beeta'al ilbil, ka u ts'áaj u páajtalil xan u p'áatal ich u tuukulo'ob táan u xooko'ob yéetel ich u kuxtalo'ob. Tu yóok'olal lela' jka'ansaj Rodolfo Martínez Gutiérrez ti' NODESS ti' u nojkaajil Tijuanae' ku ya'alik:

Ts'o'ok k kaxtik bix je'el k yoksik tu tuukulo'ob le xlóok'bayeno'ob yéetel táankelemo'obo' u k'ana'anil le ODSo', leti'obe' táan u bin u k'aj óoltiko'ob jujump'ítil le ba'ax ku kaxta'al u nakpachta'alo' yéetel táan u yiliko'ob ka u bisubáaj tu yéetel *carreras profesionales* wáaj ti' u xookilo'ob ti' *media superior*, uti'al u ch'a' nu'uktik u k'ana'anil u ts'o'oksik u xooko'ob. Wáaj tu yóok'olal tooj óolal yaan u yiliko'ob ba'ax ku kaxta'al u nakpachta'al ti', beyo ku bin u yiliko'ob ba'ax taak u xokiko'ob, lela' jujump'ítille' yaan u chíikpajal bey jump'éeel *profesione'*.

Martínez R., 2023.

Wáaj le meyajilo'ob yaan ba'ax u yil tu yéetel le *desarrollo educativo* ti' le táankelem yéetel xlóok'bayeno', ku yáantaj xan uti'al u beeta'al le ODS 4, tu yéetel le meyajilo'oba' ts'o'ok u ts'a'abal u muuk'il ti'ob u bin u beetik le ba'alo'ob k'a'abéet ti' le kaaj tu'ux ku meyajlo', ka káajakak tu yéetel u jel ila'al u yantal u paaklan áantikubaj kaaj, lela' ku kaxta'al ka úuchuk tu xamanil le nojlu'umila' tu'ux jach ya'ab u yúuchul loobil. Bey túuna' ku yáantaj uti'al u nakpachta'al le ODS 16 tu yóok'olal *Jets'eknak kuxtalil, justicia*, yéetel mu'uk'a'an mola'ayo'ob.

Le nodo láayli' xan ku meyaj tu yéetel uláak' mola'ayo'obe', lela' maases tu yéetel *Comité Ambiental* de Baja California, máax payt'antik tuláakal u mola'ayil *educación superior* yéetel *media superior* uti'al u yila'al yéetel u p'i'isil bix u bin u meyajta'al le túumben ba'alo'ob ichil láalaj jump'éeel le mola'ayob uti'al u nakpachta'al le ODSo'. U táakpajal tuláakal le máaxo'ob beetiko' jump'éeel e'esajil ti' jump'éeel ma'alob múuch' meyajil, ts'íibta'an uti'al u nakpachta'al le ODS 17o'.

Le ba'ax ts'o'ok u tso'ololo', tu ts'áaj u páajtalil u táakbesa'al le xokpaalal yéetel ka'ansajo'ob ichil le *proyectos*, máaxo'ob ts'o'ok u tso'olol ti'ob uti'al u t'i'it'besa'al ba'ax le nodos ti' *economía social* yéetel solidaria beeyxan ba'ax le *Agenda 2030o'*; uti'al ka beetchajak je'elbix k'a'abéete' uláak' jump'éeel bix u meyajta'al *economía* tu'ux yaan le u bejilo'ob uti'al le nu'uka'an jóok'oltáanil o'.

Le meyajilo'oba' ku beeta'al tu yéetel u tuukulil u yéeyik máak ba'ax u k'áat u yojeltej, beeyxan ts'o'ok u beeta'al uláak' ba'alo'ob uti'al u paaklan tsikbaltik ba'ax u yojelo'ob; tu'ux le *diplomados* yéetel ka'ansajilo'obo' jach k'a'abéet uti'al u k'aj óolta'al le *economía social* yéetel solidaria bey uláak' bej je'el u bisiko'obe'.

U mu'uch'ul tuláakal le kaambalil ku ye'esik bix u ti'alinta'al yéetel u yéeya'ajil le *Agenda 2030o'*, ma'alob uti'al beetbil tumen le kúuchil xook u táakbesmajubáaj u kaxt le ma'alob kuxtal yéetel nu'uka'an jóok'oltáanilo'. Láayli' yéetel u tuukulil u yéeya'ajil yéetel u ti'a'alinta'al le *agenda global* ti' le nu'uka'an jóok'oltáanilo', yaan k ilike'ex beora' jump'éeel kaambalil ts'o'ok u p'atik u kanáanta'al le patrimonio cultural ti' k máasewáal kaajo'ob yéetel ku no'ojbesik le bejil yaan uti'al u nakpachta'al le ODS 18o'.

Original, jump'éeel líik'besajil uti'al u yantal *diversidad cultural*

Méxicoe' jump'éeel nojlu'um ayik'al tu yéetel seen miatsilo'ob, sijnáalil yéetel t'aanil ti' tuláakal yóok'ol kaab. K A'almajt'aane' ku chíimpoltik u ya'abil le miatsilo'ob yaan te' nojlu'uma', no'oxta'an tumen u máasewáal kaajo'ob "le ku taalo'ob ti' u chí'ibalilo'ob le yano'ob ka'ach way Nojlu'ume' tak ka jkáaj u jelbesa'al bix u kajtalo'ob, yéetel tak bejla'e' ts'aka'an ti'ob u mola'ayilo'ob táankaajil, náajalil, meyajtsilil yéetel ti' u *políticaso'ob*, wáaj junjaats ti' le je'elo'obo'" (*Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos, Art. 2*).

K nojlu'ume' kajakbal 23.2 millones ti' máako'ob yaan ti'ob óoxp'éeel ja'ab yéetel u maasil ku ya'aliko'obe' máasewáalo'ob, lela' 19.4 % ti' tuláakal le máaxo'ob yaan ti'ob le ja'abilo'. Beeyxan, yaan 7 millones 364 u túulal máako'ob yaan ti'ob óoxp'éeel ja'ab yéetel u maasil, ku t'abiko'ob jump'éeel máasewáal t'aan.

(INEGI, 2022b).

U Noj A'almajt'aanil Méxicoe' ku chíimpoltik xan le máasewáal kaajo'obo' yaan ti'ob u páajtalil uti'al u kanáantiko'ob yéetel u mu'uk'a'ankúunsik u t'aano'ob, tuukulo'ob yéetel tuláakal le ba'alo'ob yaan ichil u miatsil yéetel u chíikultik u kuxtalo'.

Ba'ale' ichil u ya'abil tu'ux yaan le mejen kaajo'obo', tu'ux kuxa'an le miatsilo'oba' jach p'a'ato'ob tséelik ka'achil, je'elbix u k'áatik le Jala'acho', chika'an ti' jump'éeel tuukul colonial, lela' tu beetaj u ya'abta'al le pachilkuunajilo'.

Yéetel le tsoolil ts'o'ok u beetchajala', tu ja'abil 2020e' le *Secretaría de Cultura* ti' u Noj Jala'achil Méxicoe', máax k'ubéenta'an ti' ka u kanáant u *patrimonioil* yéetel u jejeláasil u miatsilil le nojlu'uma', tu káajsaj jump'éeel yok'olkaab takpoolil tu yóok'olal le nukuch táanxellu'umil kúuchil meyajilo'ob ti' moda ku ch'a'ik bey uti'alo'ob le ba'ax suuk u beeta'al tumen kaajo', lela' ku taasik

túun talamil ti' máaxo'ob suuk u patjo'oltik le nu'ukulo'ob ku beeta'al tu yéetel sóoskil ich le kaajo'obo' yéetel múuch'kabilo'ob ti' patjo'olil ti' u nojlu'umil México.

Tu ja'abil 2012 tak 2022, yaan kex 23 u k'aaba' nook'o'ob ila'abo'ob ku ch'a'iko'ob bey u ti'alo'ob u patjo'ol meyajil u máasewáal kaajalilo'ob Méxicoe'. Le kaajo'ob tu'ux máansa'ab le talamila' ti' yaan te' péetlu'um tu'ux seen yaan óotsilil wey tak nojlu'umo': Oaxaca, Chiapas yéetel Hidalgo. Tak tu ja'abil 2021e', molts'iibta'ab 64 u p'éelal u ch'a'abal ba'al bey u ti'al le *marcaso'*, uti'al u kono'ob, ku p'áatal bey u yuumilo'ob le ba'alo'ob yaan ichil le máasewáal miatsilo'.

Ku tsolik ti' to'on le *Secretaría de Cultura* u yuumilta'al u patjo'ol meyajilo'ob le máasewáal kaajo'obo' ku loobilaj, ku péech' óoltik le páajtalil ti' sijnáalil ba'alo', ku k'askúunsik u k'ajla'ayil máaxo'ob u k'ubmaj u kuxtalo'ob u beet le meyajila' uti'al u chíikbesiko'ob ich u yich u meyajilo'ob bix suukil u kuxtalo'ob yéetel u na'atiko'ob yóok'ol kaab. Lela' ma' chéen leti'i, ku péek'tik xan le confianza ts'a'ab ti' tumen le artesano wáaj artesanao' beeyxan ti' u yéet meyajilo'obo', tumen ku náajal tu yóok'olal bix u tukulta'al yóok'olkaab, ku tupik xan u k'ana'anil yéetel ba'ax u k'áat u ya'al u miatsil.

Bey túun úuch u beeta'al "*Original*", jump'éeel *programa* uti'al u jaajkúunsa'al le miatsil páajtalilo'obo' ti' le máasewáal kaajo'obo' yéetel *afromexicanas* kaajo'obo'. Ma' jach jump'éeel *programai'*, *Orginale'* ku na'ata'al bey jump'éeel líik'bale'. Tu yéetele', u Nojlu'umil Méxicoe' ku k'amik u kanáantik yéetel u mu'uk'a'ankúuns kaajo'ob ku beetik patjo'ol meyajilo'ob wey nojlu'uma', beeta'an tumen xpatjo'olo'ob yéetel jpatjo'olo'ob ti' *arte*, yéetel jump'éeel keet bisbáajil yéetel tsikbalil uti'al u beeta'al meyajilo'ob ku taas ma'alob kuxtal ichil le kajnáalo'obo'.

Láayli' ichil le líik'balila', tu ja'abil 2020 éejenta'ab u Noj A'almajt'aanil u Kanáanta'al u *Patrimonio Cultural* le kaajo'ob yéetel u Máasewáal kaajilo'ob yéetel *Afrodescendientes o'obo'*, ku je'ets'el bo'olsi'ipil uti'al le máaxo'ob ka u yokolt wáaj u ch'a' u ti'alint u yich u meyaj yéetel u miatsil le kaajo'oba'. Le a'almajt'aana' ku kaxtik ka chímpolta'ak yéetel ka jaajkúunsa'ak u kanáanta'al le *patrimonio cultural* yéetel le múul páajtalilo'ob yaan ti' le máaxo'ob beetik le meyajil ich kaajo'ob, máasewáal kaajo'ob yéetel afromexicanaso', yéetel túun lela' le *Secretaría de Cultura* tu k'amaj le áantaj k'a'abéet ti', uti'al u yaktáantik le máaxo'ob ku ch'a'ik u ti'alint u yich jump'éeel meyajó'.

U tuukultil le líik'sajbáajila' u yoksa'al tu tuukul máak u ayik'alil jump'éeel k'abmeyajilo'; u ba'atéelta'al u seen ti'alinta'al u yich meyajó'ob yéetel le ba'ax suuk u chíikultiko'ob ich u meyaj le máasewáal kaajo'obo', afrodescendientes yéetel mestizas yaan tak nojlu'uma'; yéetel u chúukpajal u yóolil u máanso'ob yéetel xan u mantats' áantaj le Péetlu'umo', Nojlu'umilo' tak xan Yóok'olkaabil, le xma' e'esajil yéetel u tse'elel u k'ajla'ayilo'ob, ba'al ts'o'ok u muk'yajtikob.

Te' ja'abo'oba', ma' chéen ts'o'ok u káajsa'al u beeta'al takpoolalili' táakmuk'ta'ab xan ka mu'uk'anchajak u taak'inil u meyajó'ob le xpatjo'olo'ob yéetel jpatjo'olo'ob populares, maas tu yóok'olal le máaxo'ob ku meyajtik sóskil yéetel oro, plata yéetel ki'ichkelem metaleso'.

U jít'il k'a'na'an jóok'oltáanil

Tak tu ja'abil 2018e' le *Secretaría de Cultura* ku meyaj tu yéetel *artesanías* yéetel *artesanos*, tu yéetel le *programas* tu'ux ku ka'ansiko'ob u mu'uk'a'ankúuns bix u meyajó'ob uti'al u ts'áaiko'ob uláak' ba'al je'elbix u ts'a'abal u k'aaba'o', u k'ayta'al wáaj u ko'onol ti' *internet*, yéetel u beeta'al jump'éeel e'esajil láalaj ja'ab ti' le jejeláas meyajilo'ob ku beetiko'oba'. Tu ja'abil 2021e', Original tu ye'esajubáaj tu yéetel le yáax desfile ti' u yich u meyajil arte textil tu kúuchil *Residencia de Los Pinos en la Ciudad de México*.⁶⁷

"Noj Múuch'táambal ich Meyaj k'abo'ob" evento ku beeta'al láalaj ja'ab tu'ux ku táakpajal ya'abkach jka'ansajo'ob yéetel xka'ansajo'ob ti' *artesanía* yéetel ku taal ilbilo'ob tumen u piktanil máako'ob; ku yantal talleres yéetel tsikbalo'ob tu yóok'olal *propiedad intelectual, propiedad colectiva, arte comunitario, derechos colectivos*, u páajtalil yaan ti' kaaj uti'al u táakbesikubáaj uti'al u ya'alik ba'ax ku tukultik tu yóok'olal u *patrimonio, patrimonio cultural inmaterial*, Jaaj óolal koonolil, U ti'alintik máak jump'éeel ba'al u taal ti' yaanal miatsil, yéetel uláak'o'ob. Ma' chéen lelo'o', le xka'ansajo'ob yéetel

jka'ansajo'ob ti' *artesanías* ku ye'esiko'ob bix u boniko'ob le ba'alo'ob ku k'a'abéetkuunsiko'ob tu kaajalo'ob.

Jump'éeel ti' le noj meyajila' leti' le pasarela tu'ux ku ye'esa'al tuláakal le nook'o'ob yéetel ba'alo'ob beeta'an yéetel oro, plata wáaj uláak' ki'ichkelem *metalilo'* beeta'an tumen *artesanías* yéetel *artesanos*, máaxo'ob xan ku táakpajalo'ob ti' le xiímbalila' uti'al u chíikbesiko'ob u jel ti'alintiko'ob u meyajó'ob yéetel ki'imakil u yóol u beetiko'ob le meyajilo'ob mina'an uláak'a', ki'ichkelem yéetel jats'utstak u yila'alo'oba'. Te' *pasarelaa'* ku xiímbal u muuk' u yóol miatsil tumen tu líik'sajo'ob u chíikulalo'ob, bix u tuukulo'ob yéetel u kuxtal, ba'ax suuk u beetiko'ob yéetel ba'ax ku taal u k'iin xan.

⁶⁷ Tu ja'abil 2018e' tu ya'alaj le Nojjala'ch Andrés Manuel López Obrador, *Los Pinos* e', ka p'áatak u Noj Otoch u Kaajilo'ob México, tumen lela' ka'ache' chéen u yotoch u láak'tsil le nojjala'acho'obo'.

Láalaj jump'éeel ba'ale', mina'an uláak' je'el bixe', talam u beeta'al yéetel jach tu beel beeta'anil, ku much'ik le ba'ax u kanmajo'ob úucho' yéetel ku chíikbesik jump'éeel ti' bix suukil u yantalo'ob wey yóok'ol kaab le múuch'ila'. Uti'al u beeta'ale' ku k'a'abéetkuunsa'al ba'alo'ob yaan tu'ux kajakbalo'obo'. Ichil le oochelilo'ob yéetel ti' le ba'ax ku k'a'abéetkuunsiko'ob uti'al u beetiko'obo' ku chíikbesiko'ob u tu'ux kuxa'ano'obo'. Ichil u beeta'ale' ku kuxtal bix suukil u bisikubáajo'ob te' kaajo', u kaxta'al le ba'alo'ob kun k'a'abéettalo' tak u ts'o'oksa'alo'ob. Tu yóok'olal lel'a le *Subsecretaria* ti' *Desarrollo Cultural*, Marina Núñez Bespalova, ku ya'alik:

Tuláakal ba'al ku plagiarta'ale' ku péek'tikibáaj. Táan a manik jump'éeel ba'al mina'an u yóol, tumen u yóolo' ku ts'a'abal tumen máaxo'ob beetik. Leti'ob beetik le ba'alo'ob mina'an uláak' je'el bixa', wáaj ku beeta'al yéetel maquinase' táan u k'askúunsa'al bix suukil u beeta'al. Beeyxan táan a láaj tselik ba'ax u k'áat u ya'alej, maas yaan u k'a'abéetil le jejeláas bix suukil u meyajta'alo', lela' ku p'áatal mina'an xan. Ka tselik u chíimpolalil, beeyxan ka tselik u páajtalil u bo'ota'al le patjo'olil ti' u yuumila', wáaj tak ka bo'ota'ak u meyajta'al jump'éeel ba'al mix a ti'ali'.

Núñez, 2023.

Originale' ku meyaj ich jump'éeel modelo tu'ux u kajnáalilo'obe' leti'ob ilik le *patrimonio culturalo'* yéetel 6 u p'éeel ba'alo'ob:

- 1 Meyaj *directo* tu yéetel le *artesas* yéetel *artesanos*
- 2 Keet áantajil ich ke meyajilo'
- 3 U chíimpolta'al le múuch' *propiedad intelectualo'*
- 4 U yila'al u nojba'alil le k'ab meyajila' yéetel tuláakal le ba'ax ti' k miatsil ku bisik le oochelo'obo'
- 5 Chíikulal wáaj le *diseños* suuk u beetiko'obo'
- 6 U p'i'isil tumen mina'an uláak' je'el leti'o'

Le *programaa'* yaan ti' jump'éeel *Consejo Asesor* ti' xka'ansajo'ob yéetel jka'ansajo'ob *artesanos* ku jets'iko'ob tu yéetel Secretaría de Cultura, le ba'ax ku bin u beeta'alo' yéetel le *políticas* ku bin u beeta'alo', te' xan ku ilbil ba'ax k'a'abéet u ka'ansa'al ti' le *artesanos* yéetel *artesanoso'*. Tak 2023 beeta'ab 78 u p'éeelal ka'ansajilo'ob tu'ux táakpajnaj óol 500 u túulal máako'ob beetik *Original*.⁶⁸

Secretaría de Cultura tu xíimbaltaj kex 70 mil u *kilómetros* ich 2020 tak 2022e' uti'al u k'aj óoltik le máaxo'ob beetik le *textilo'ob* tu'ux ku meyajlo'ob yéetel u yu'ubik ba'ax ku k'áatiko'ob ich le 68 t'aano'ob yano'obo'. Ich u yóoxp'éeel túumben áanalte', k'iimbasa'ab le *noviembre* ti' 2023o', táakpajnaj 1,068 *artesanos* yéetel *artesanos*, ku taalo'ob ti' 229 méek'tankaajo'ob ti' 32 jump'éeelal péetlu'umo'ob ti' u Nojlu'umil México, tu'ux yaan maas ti' 30 u p'éeelal u múuch'il miatsilo'ob, tak tu yáax áanalte'e' yéetel tak 2023e' ts'o'ok u táakpajal 112 múuch'ilo'ob ti' arte textil yéetel ti' máaxo'ob meyajtik oro wáaj *plata*.

⁶⁸ Ka'ansajilo'ob tu yóok'olal le je'elo'oba': *Patrimonio* yéetel koonol, tu'ux je'el u yúuchul koonole', jejeláas bix je'el u much'ikubáaj máake' yéetel u tuukulil u beeta'al *cooperativas*, bix je'el u meyajta'al le redes sociales uti'al u yúuchul koonol yéetel u k'a'ayta'al ba'alo'ob, ichil uláak'obo.

Original yéetel Agenda 2030

Agenda 2030 e' ku chíimpoltik yéetel ku yoksik le miatsil bey transversalo', lela' ku chíikbesa'al yéetel jejeláas meyajilo'ob yaan ichil le 17 u p'éel *ODS*o', jump'éel le talamil jach k'a'ana'an uti'al uláak' le yóok'olkabil agenda ku taalo', leti' u táakbesa'al jump'éel ba'al nakpachtbilo' tu'ux ka ts'a'abak chúumuk le miatsilo' ichil un'uka'an jóok'oltáanil.

Le tuukula' a'ala'ab tumen México ichil le Yóok'olkabil Tsikbal tu yóok'olal *Políticas Culturales* yéetel nu'uka'an jóok'oltáanil, *MONDIACULT*, *septiembre* ti' u ja'abil 2022 yéetel éejenta'ab tumen tuláakal u 173 u túulal *ministros* yéetel ministras ti' miatsil tuláakal yóok'olkaab, je'elbix u ya'alik le *UNESCO*o':

Ich u suukil u kuxtalo'obe', u meyajilo'ob, ba'ax u yojelo'ob yéetel le patjo'olilo'ob beetik u *Patrimonio Cultural Inmaterial*o', ku chíikbesiko'ob xan u kuxtal u kaajalo'ob yéetel le máaxo'ob beetiko', lela' káajsa'an yéetel valores je'elbix áantajil yéetel paaklan-áantajil, ts'o'ok u beetiko'ob jump'éel ba'al jach ka'ana'an uti'al u mu'uk'a'ankúunsa'al u bisikubáaj kaaj yéetel keetil ichilo'ob, lela' ichil le kaajo'ob jach je'el u yúuchul ti'ob loobo'.

(UNESCO, 2022b).

Lela' jach ka'ana'an ti' k nojlu'um yéetel k *región*, tumen p'a'at ti'ob ya'ab xma' keetil ichilo'ob, ba'ale' beeyxan yaan ti'ob jump'éel mu'uk'a'an miatsil ku béeytal u suut bey jump'éel motor uti'al u yantal u nu'uka'an jóok'oltáanilo'.

Kex mina'an le *ODS específico*o', bey jump'éel e'esajil ti' u muuk' le miatsil uti'al u jóok'ol táanil kaaj yéetel u yantal ma'alob kuxtalo', *Original* ku ts'áaik ojeltbil ba'ax ts'o'ok u beetik uti'al u yáantaj ichil jejeláas *ODS* ti' le *Agenda 2030*o', tumen leti'e' jump'éel programa ku meyaj ichil le kaajo'ob tu'ux seen yaan óotsilil yéetel tu'ux yaan ya'ab jejeláas miatsilo'.

Jejeláas máaxo'ob táakpaja'ano'ob ichil *Original*, ba'ale' u ya'abile' máaxo'ob u taal ti' jump'éel máasewáal kaaj yéetel *afrodescendientes* (maas ti' 70 %), beeyxan yaan ti' maas ti' 64 % ko'olelo'obi', lela' bey u chíikbesik le *datos* tu molaj le Secretaría de Economíao'.

Je'el bix u yilik u Nojlu'umil *Meéxico*o', tu'ux yaan óotsilile' ku loobilta'al u *dignidad* le máako'obo' yéetel ku xulik le páajtalilo'ob jach k'a'ana'ano', ma' tu nakpachtiko'ob ba'ax k'a'abéet ti' leti'ob yéetel mix u táakpajalo'ob ma'alob ich u kaajalo'ob, te' túuna' *Originale*' ku yáantaj uti'al u p'íital le óotsilil ich le kaajo'ob tu'ux ku meyaj, tu yóok'olal le meyajilo'ob ku bin u ts'áaiko' yéetel u ma'alobkúunsik tu'ux ku yúuchulo'. Tu yéetel lela' ma' chéen ku yáantaj ti' *ODS 1o'*, beeyxan tu yéetel le *Agenda 2030*o', tumen le nu'uka'an jóok'oltáanilo' k'a'abéet chuka'an yéetel le óotsililo' jejeláas bixilo'ob.

Yéetel túun lela', *Originale*' jach k'a'ana'an le meyaj ku taal u beetik uti'al u nakpachta'al "U xu'ulsa'al le jejeláas óotsililo'ob yaan tuláakal yóok'olkaabo'". *Lela' jach yaan ba'ax u yil yéetel le meyajilo'ob tukulta'an u beeta'al uti'al u jaajkúunsa'al ti' tuláakal xiib yéetel ko'olel, le máaxo'ob óotsilo'ob yéetel séeb je'el u loobilta'alo'obe', ka yanchaj juntakalilib páajtalilo'ob ut'al u kaxtiko'ob taak'in, beeyxan ka yanak ti'ob le ba'alo'ob jach k'a'ana'ano uti'al jump'éel ma'alob kuxtalo', ba'al u ti'alo'ob yéetel u ts'o'okol u t'aano'ob tu yóok'ol u lu'umo'ob yéetel uláak' ba'al u ti'alo'ob, herencia, signaal ba'alo'ob, túumben ba'alo'ob yéetel servicios económicos yéetel xan u yantal ti'ob le ku k'aaba'tik microfinanciación* (meyajil 1.4). Le ba'ax ku kaxta'ala', ku chíikbesik u ts'u' le ba'ax ku kaxtik *Originala*'.

Le ba'ax u k'áat u ya'al le *datos* ts'o'ok u tso'ololo', u 98 % ti' le *artesanías* yéetel *artesanos* oka'ano'ob ichil le *programa* ts'o'ok u bin u ya'abtal u náajalo'ob, úuch u káajal u táakpajalo'obi'. Lela' ma' chéen ku yáantaj uti'al u nakpachta'al le *ODS 8o'*, beeyxan ku bin u ya'abtal, je'elbix ko'on il maas táanilo'.

Virginia Nevárez, *artesana* rarámuri ti' u péetlu'umil Chihuahua, leti' beet le Múuch'il ku k'aaba'tik Semati Tewé, ku ya'alike':

Dyosbo'otik ti' Original úuch u táakbesiken, tene' ts'o'ok in náajal, ba'ale' ma' chéen in ti'ali', uti'al xan tuláakal le máaxo'ob bak'pachtikeno', je'elbix in na'. In wéetmeyajo'ob te' múuch'ilo' k'ilik táakbesik k' láak'tsil, beyo' ku yantal xan ti'ob jump'íit náajalil yéetel ma' ka p'áatak chéen ti' to'oni'.

Nevárez, 2023.

Leken ya'abchajak u taak'in junjaats *artesanose'*, *Originalo'* bey mixba'ale' ku yáantaj xan uti'al u nakpachta'al le ODS 2o', lela' tu yóok'olal u meyajil u xu'ulsa'al le wi'ijilo' yéetel u yila'al ka yanak ba'al u jaant tuláakal máak, le máaxo'ob jach óotsilo'obo' yéetel le máaxo'ob séeb je'el u loobilta'alo'obe', táakbesa'an xan le chaambal ku chu'ucho'obo', uti'al jump'éeel ma'alob janal, je'el u mu'uk'ankuunsik máake' yéetel nonoj uti'al bulja'ab (meyajil 2.7).

Bey túun táan u nonojtal u náajal le máaxo'ob ku táakpajalo'ob ich *Originalo'* lela' ku ch'íikbesike' le 96 % ti' le *artesanos* yéetel le 95 % ti' le *artesanoso'* ku ya'aliko'obe' u náajalo'ob ma'alobe' u yich le ku táakpajalo'ob ichil le *programao'*, yéetel túun lelo' ku béeytal u yantal ti' u láak'tsilo'ob *servicios* ti' *salud* yéetel u páajtalil u xokiko'ob u *preescolar*, *primaria* yéetel *secundaria* (ODS 3 yéetel 4).⁶⁹

Beyo' yéetel u ma'alob náajalo'obo', le *familiaso'* ku béeytal u bo'otiko'ob u tsaakilo'ob yéetel u béeytal u tséentikubáajo'ob tu beel, uláak' ba'ale' le programaa' ku beetik jump'éeel meyaj uti'al u yilik ba'alo'ob tu yóok'olal tooj óolalil ti' le xka'ansajo'ob *artesanos* yéetel jka'ansajo'ob *artesanos*, lela' ku yáantaj uti'al u nakpachta'al le ODS 3.⁷⁰

Tu yóok'olal le ODS 4 u yáantaje' ku yúuchul ich ka'ap'éeel jaats, jump'éele' uti'al u ts'áaik mantats' ka'ansajil uti'al u meyaj jka'ansaj *artesanos* yéetel xka'ansaj *artesanos*, uláak'e' ba'ale' ma' juntaats' u yáantaje', leti' u ts'áaik u páajtalil u ts'íibtikubáaj yéetel u ts'o'okik u xook, u mejen paalal xka'ansaj *artesanos* yéetel jka'ansaj *artesanos*. U yáantaje' yaan ba'ax u yil tu yéetel u meyajil 4.5 tu ya'alike', bejla' tak tu ja'abil 2030, *ka xu'uluk le xma' keetil ichil xiib yéetel ko'olel tu yóok'olal xook yéetel ka ila'ak u yantal keetil uti'al u yokolo'ob tuláakalo'ob ich tuláakal u jaatsal le ka'ansajil ti' xooko' yéetel u yantal profesional ti' le máaxo'ob jach séeb je'el u loobilta'alo'obo', táakbesa'an xan máaxo'ob yaan ti'ob discapacidad, máasewáal kaajo'ob yéetel mejen paalal je'el u séeb u loobilata'alo'obe'.*

Lela' jach k'a'ana'an, tumen u ya'abil le máaxo'ob oka'an ich *Originalo'*, ti' u taalo'ob ich *familias* u máansmajo'ob jejeláas óotsilile', mina'an ka'ach ti'ob taak'in, loobilta'an u páajtalilo'ob ti' *salud*, xook, ba'al u jaato'ob yéetel uláak'o'ob. Jump'éeel ba'al u máansmaj juntúul ti' u jka'ansajil le *artesanoso'*, Pedro Martín ti' u taal tu kaajil Cuetzalan, Pueblae', ku ch'íikbesik bix u máansiko'ob u p'a'atal tséela'anil le u jaats ti' le kajnáalilo'oba':

In maamáae' ku ch'a'ik p'o' u beet te' Cuetzalano', ku bisik ti' to'on jump'éeel oora k' xíimbaltik, ken k'uchuke' ku tejer, tene' kin wa'alik ti': 'maam, teen kin áantike'ex', ka káaj in k'aj óoltikimbáaj yéetel in wa'alik ¿ba'ax in wojel in beet tu beel, ba'ax taalaja'anen in beet wey yóok'olkaabe'? Tin wilaj ma'alob in meyajtik le hiloso', ma'alob in póolche', ma'alob in beetik jejeláas ba'alo'ob.

Martín, 2023.

⁶⁹ Je'el bix u ch'íikbesik le *datos* tu molaj le Secretaría de Economía', tu ja'abil 2023.

⁷⁰ Jump'éeel e'esajile', ku ts'áaik áantaj uti'al u tse'elel tu yich máak le catarataso' yéetel uláak' k'oja'anilo'ob suuk u yantalo', je'elbix u ya'alik le núukil tu ts'áaj le Secretaría de Economía', tu ja'abil 2023.

Pedro bejla'e', leti'e' yaan u marca le ku konik nook', ts'o'ok u náajaltik premios tu yóok'olal u sakaltik nook', tu beetaj jump'éeel múuch'kabil tu'ux ku ka'ansik arte textil yéetel jump'éeel restaurante tu'ux konik le janalo'ob ku beeta'al te'elo' tu'ux ku meyaj xan ko'olelo'ob loobilta'ano'ob. Lela' chéen jump'éeel e'esajil ti' le u piktanil ba'al yaan, ku taal u beeta'al ich *Originale'*.

Le *programa* xana' ku ts'áaik ojeltbil bix u bin ti' le meyajilo'ob yaan ba'al u yil yéetel u kaxta'al ka yanak keetil ich xiib yéetel ko'olelo', yéetel u túuch'ta'al tuláakal ko'olelo'ob yéetel mejen xch'úupalal (*ODS 5*). Le ba'ax ts'o'ok u tso'olola' leti' le bix beetcha'anil le programao', tu'ux u ya'abile' ko'olelo'ob le ku yilik u máansiko'ob ma' u k'a'amal u meyajo'ob ti' textiló', ti' ya'ab mejen kaajo'obe' chéen u meyaj ko'olel yéetel ma'atech u bo'ota'al.

Originale' ku yáantaj uti'al u chíikbesa'al le talamilo'oba' yéetel ku yáantaj uti'al u ma'alobtal u náajal le *familiaso'*, le ku ts'áaik *valor social* yéetel náajal tu yóok'olal ba'ax ku beetiko', beyo' ku jóok'siko'ob ich u meyajil u yotoch, yéetel ku ts'áaik ti' le náajalil k'a'abéete' yóok'olal u yilik u béeytal u k'a'abéetkuunsiko'ob u páajtalilo'ob.

Junjaats' datos tu yóok'olal: *Originale'*, u 81.3 % ti' le ko'olelo'ob yaan ich le *programaa'*, káaj u koniko'ob ba'ax ku beetiko'ob ti' *redes sociales*, beyo' ku ya'abkúunsik tu'ux ku koonol. U 87.5 % le *artesanaso'* ku ya'alike' tu yéetel *Original* káaj u ya'alik ba'ajux u meyaj, yéetel 76.6 % e' tu ya'alaj káaj u yilik buka'aj ku xupik yéetel ku jóok'sik bajux ken u konej. Jach nojba'al u 73.6 % le ko'olelo'ob ti' le *programaa'*, ku k'amiko'ob digital bo'olil, le ts'áaik u páajtalil u ya'ab u koonolo'ob.⁷¹

Tuláakal lela' ma'alob u yáantaj uti'al u nakpachta'al u meyajilo'ob *ODS 8, Meyaj decente, ba'ale' tak xan ichil le ODS yaan ba'ax u yil yéetel keetil ich xiib yéetel ko'olelo' uti'al u bin u p'íittal u yúuchul. Ku yáantaj uti'al u chíimpolt yéetel u k'amik u kananilo'ob yéetel le meyaj ichnaj ma' a tu bo'ota'al tu yéetel servicios públicoso', najilo'ob yéetel políticas u kanáanta'al kaaj, yéetel u táakmuk'ta'al le paaklan áantajil ich najo' yéetel ich familia* (meyajil 5.4).

Bey xan ku yilik u ma'alob *táakpajal yéetel tu jaajil le ko'olelo'obo' yéetel xan keetil ti' páajtalilo'ob ti' u beetik u jo'olpóopil ichil tuláakal u jaatsil u kuxtalil política, náajil yéetel kaaj* (meyajil 5.5). *Originale'* jump'éeel e'esajil uti'al u káajal u beeta'al meyajilo'ob ku ts'áaik u páajtalil u yantal ti' ko'olel, u páajtalil taak'in, ba'al u ti'alo'ob yéetel u ts'o'okol u t'aano'ob tu yóok'ol u lu'umo'ob yéetel uláak' ba'al u ti'alo'ob, *servicios financieros, herencia yéetel sijnáal ba'alo'ob* (meyajil 5.a).

⁷¹ Datos u molmaj le Secretaría de Economía, tu ja'abil 2023.

Tu yóok'olal le je'ela', Virginia Nevárez Durán ku tsikbaltik:

Jaaj, jump'íit talamil le meyajá', tumen ich in múuchkabe', cinco u túulale' yaan u paalal, talam túun u beetikubáaj maamáail yéetel xan *artesana*, jump'éel meyaj k'a'abéet u tukulta'al tu beel. Beora' chéen k much'ikbáaj uti'al martes meyaj, le k'iin yaan meyajé', yaan k'iine' yaan xan capacitaciones, to'one' ts'o'ok k k'amik ya'ab capacitación tu yóok'olal jejeláas ba'alo'ob.

Nevárez, 2023.

Bey túuno', le *programaa'* ku chíikbesik jump'éel ma'alob meyajil tu yóok'olal u beeta'al u nu'ukulilo'ob yéetel u chíikulalilo'ob uti'al u yantal le *autonomía económica* ich máasewáal ko'olelo'obo' yéetel *afrodescendientes* ti' k nojlu'uma', ichil le ba'ax ku ya'alik u beetik Comisión Económica para América Latina yéetel el Caribe, CEPAL:

U nakpachta'al u yantal keetil uti'al le ko'olelo'ob ku tsolik le ODS 5, jump'éel noj ba'al ku k'áatike' leti' u kanáanta'al u jáalk'abilo', yéetel le kananila' ka u méek'nat xan u wíinkilalil beyxan ti' u náajalil.

(CEPAL, 2022).

Uyich túun le ba'axo'ob ku taal u ka'ansik Originalo', ku chíikbesike' u 91.4 % ti' le xka'ansaj *artesanos* yéetel jka'ansaj *artesanos* ku ya'aliko'obe' ku k'a'abéetkuunsiko'ob nu'ukul *digitales* uti'al u yilik bix u bin ti' u *negocios*,⁷² ku kaxtik u nakpachtik le meyajil ti' le ODS 9.⁷³

Lela' ku mu'uk'ankúunsik ba'ax u yojel le *empresas familiares* táakpaja'ano'ob ich Originalo' yéetel túun lelo', ku yáantaj ti' le ODS 8 *Meyaj decente*

yéetel u bin u nonojtal náajalil, ich le meyajilo'ob ku taal u beetika'.⁷⁴

- U táakmuk'ta'al políticas ku ts'áaik u páajtalil u jóok'ol táanil kaaj, ka u yáant le meyajilo'ob ku p'atik náajalilo', u yantal meyajlo'ob decentes, u káajsa'al túumben meyajlo'ob, patjo'olil yéetel túumbenkuusajil, yéetel u bin u formalizartikubáaj, u bin u nuuktal le p'ayachtak, chichantako'ob yéetel óol nukuch empresaso', tak xan ka béeyak u yantal ti'ob servicios financieros (meyajil 8.3).
- U kaxta'al ka yanak jump'éel chuka'an meyaj yéetel ku p'atik náajalile', beyxan meyaj decente uti'al tuláakal ko'olel yéetel xiibe', ichil xan lela' táakbesa'an xan xlóok'bayen yéetel táankelemo'ob, máaxo'ob yaan ti' discapacidad, yéetel jump'éel keet bo'olil ti' u meyajlo'ob (meyajil 8.5).
- U kanáanta'al u páajtalil meyajlo'ob yéetel u kaxta'al ka yanak jump'éel ma'alob kúuchil meyaj yéetel mind'an péek óolalil uti'al u yúuchul loob ti' le máaxo'ob ku meyajlo'obo', ichil lela' táakbesa'an xan u meyaj le migrantes, ti' lela' ku táanilkuunsa'al u meyaj le ko'olelo'ob migrantes yéetel máaxo'ob yaan ti' jump'éel meyaj ma' ma'alob u náajalili' (meyajil 8.8).

Teresa Linoe', *artesana* textil ti' u Méektankaajil Hueyapan, Puebla, ku koon tsikbaltik le ba'ax ts'o'ok u tso'ololo' beya':

Jump'éel meyaj ka'ansa'an to'on tumen k úuchben ch'i'ibalo'ob, je'el u taal u súutukil u sa'atal tuláakale' ba'ale' tu yéetel le proyectoa', Originale' jump'éel bix k líik'sikbáaj yéetel k ts'áaikbáaj tsikbil, tsiikil ti' k ts'áaik k'aj óoltbil u yich k meyaj, le meyajlo' to'on beetmajil yéetel k k'ab, ba'ale' ma' chéen yéetel k'abi', tak xan tu yéetel k tuukul yéetel k puksi'ik'al

Lino, 2023.

Bey túuno', u yantal túumben kúuchilo'ob uti'al koonol, ka'ansajil yéetel u kanáanta'al u páajtalilo'ob ti' *creaciones artísticas*, ts'o'ok u yáantaj uti'al u ya'abtal ma'alob kuxtalil ich u yotoch le *artesanos* yéetel *artesanoso'*.

⁷² Datos tu molaj le Secretaría de Economía, tu ja'abil 2023.

⁷³ Meyajil 9.C: U bin u ya'abtal máax ti' u yantal tecnología ti' información yéetel ti' comunicaciones beyxan ku yilik u láaj yantal ti' tuláakal máak, internet uti'al tuláakal máak.

⁷⁴ Uláak' xan le meyajilo'ob ku taal u beeta'ala', le programaa' ku kaxtik u máak'antik yéetel u yilik u beetik políticas ku kaxtik u táakmuk't jump'éel turismo sostenible ka u kaxt máaxo'ob meyaj yéetel ka u táakmuk't le miatsil tu'ux ka u ts'áaj k'aj óoltbil le patrimonio' yéetel u jats'utisil u kaajal le artesanos yéetel artesanoso'.

Mantats' ti' yano'ob te' redeso', táan k koonol ti' teléfono, táan k kaxtik uláak' bix k k'uchul tuláak' u kúuchil koonol, tu péetlu'umil Chihuahua lela' jach talam u béeytal te' Witso'. U ya'abil koonole' k beetike' táanxel péetlu'umil, ts'o'ok k koonol ti' u Nojlu'umil Canadá, EUA, ti' juntúul máak u kajtal África, lela' ku chiikbesik ts'o'ok u béeytal k k'uchul tuláak' tu'uxo'ob.

Nevárez, 2023.

Le beetik jach k'a'abéet le *programaa'*, tumen ku yáantaj uti'al u kaxta'al u píitkuunsa'al le xma' keetilo' ichil le meyajilo'oba':

- U kaxta'al ka xi'ik táanil yéetel ich jets'nakil u náajalo'ob u 40 % ti' u jach óotsilil le kaaja' yéetel u yantal ti'ob jump'íit maas náajalil ti' le media nacionalo' (10.1).
- Mu'uk'a'ankúunsajil yéetel táakmuk'il ti' inclusión social, náajalil yéetel política uti'al tuláakal máak (10.2).
- U jaajkúunsa'al keetil ti' páajtalilo'ob yéetel u píitkuunsa'al xma' keetil ti' u yich meyajil, beyxan ka tse'elek a'almajt'aano'ob, políticas yéetel ba'alo'ob ku taasik péech' óolalil, yéetel u táakmuk'tik a'almajt'aano'ob, políticas yéetel ba'alo'ob ku taas utsil tu yóok'olal (10.3).
- U ch'a' óoltik políticas, le yaan ba'ax u yil tu yéetel fiscales, bo'olmeyajil yéetel u kanáanta'al kaajo', yéetel u bin u ya'abtal keetil (10.4).

Beeyxan ku yáantaj uti'al u nakpachta'al ODS 11, tumen ku much'ik u muuk' uti'al u kanántiko'ob yéetel u salvaguardartiko'ob le patrimonio cultural yéetel natural ti' le yóok'olkaaba' (meyajil 11.4). Beeyxan ku yáantik ba'alo'ob yaan u yil tu yéetel taak'in, kaaj yéetel ambiental ku taasik utsil ti' le táan kaajilo'ob, tu báak'pach táan kaajo'ob yéetel ti' mejen kaajo'obo', ku mu'uk'a'ankúunsik xan u tsol tuukulil uti'al u jóok'ol táanil le nojlu'umila' yéetel le regióna' (meyajil 11.a).

Kex ma' leti' le ba'ax ku nakpachtik le programaa' ku yáantaj ichil le ODS 12 yéetel 15, je'el bix u ye'esik u datosil le k'áatchi'il a'ala'ab ma' sáamo', yaan utsilo'ob ku taasik ti' le kaajo'obo', le ku táakmuk'tik meyajilo'ob uti'al u kanáanta'al

sijnáalil, u p'íittal u ta' m'is, u ma'alob bin ti' le meyajilo'obo', u ka'atéen k'a'abéetkuunsa'al ba'alo'ob yéetel u ts'a'abal u muuk' meyajilo'ob ku kaxtik u kanáanta'al le che'obo'.

Tu yóok'olal lela' jka'ansaj artesano Pedro Martín, ku ya'alik:

Ma' tu p'áatal ma' u yantal máax a'alik ti' teen: 'Pedro, ¿yaan wáaj u ya'abkúunsik u yich a meyaj, uti'al ka wéens u tojol a konik?' Ka káaj in máansik tin tuukul, ba'ale' ¿ba'ax túun ku taasik? Contaminación ti' u nu'ukulil boon, ti' u p'o'obol, uláak'e' le arteo' ma' k'a'abéet u contaminartik le lu'uma' mix xan le sijnáalilo'.

Martín, 2023.

Uláak' ba'ale', *Original* xane' ti' ya'ab máako'obe' u chiikul je'el u páajtal u p'áatalo'ob tu kaajalo'obe', yéetel ma' u jóok'olo'ob u kaxto'ob náajalil tuláak' tu'ux. Le beetik ts'o'ok u taasik utsil ti' kajnáalilo'obo' yéetel le u ma'alob bisikubáajo'obo', lela' ku yáantaj túun ti' le ODS 16o'.

[Yéetel le patjo'ol meyajilo'] láayli' xan kak beetik ma' u jóok'olo'obe', u p'atik u t'aano'ob, le nook' suuk k búukintik tak kaajalo' yéetel bix u bin k ch'iijil bey wiiniko'one', ta'ak tu'ux yano'one', ma' chéen xaman kak pakti', — tu'ux yaan le ayik'alil ti' chéen ba'alo'obo' —, le ba'alo'ob je'el xan je'el u béeytal k jaajkúunsike'ex ich k kaajale'exe'.

Martín, 2023.

U kóontsoolile', tu yéetel jump'éel *programa* ku kanántik, ku táakmuk'tik yéetel ku ts'aatáanik jump'éel meyaj úuch p'a'atak tséelanil yéetel ma' uts u yila'ale' beyxan máaxo'ob beetike'; máasewáal óotsil ko'olelo'ob, ku kaxta'al ka yanak keetik ti' náajalil, política yéetel ti' kaaj, ma' chéen ti' le jaatsila', tak ti' tuláakal le bak'pachtiko'. Yéetel túun lelo' ku jóok'sa'al tsikbaltbil le paradigmas coloniales yéetel patriarcaleso', tu'ux ku tukulta'ale' te' ichil le paalal ku taal u líik'ila' yaan u jelpajal bix kun kuxtal u mejen xch'úupalalil yéetel mejen xi'ipalalil ti' le kaajo'ob yéetel ti' tuláakal le nojlu'uma'.

U múuch'il Cooperativas Tosepan: jump'éeel proyecto uti'al jump'éeel ma'alob kuxtal

Jump'éeel nojmeyaj ku taasik náajalil ti' u Witsil u Nojollak'inil u péetlu'umil Pueblae', leti' u meyajil k'áaxo', tu'ux káaj le cooperativa "Tosepan Titataniske" (Múuch'ile' k *Vencer*, ich *náhuatl* t'aan), beeta'an tu ja'abil 1980, ku jets'aj u meyaj ti' u much'ik tukáakal u yich u meyaj le kaajo' je'elbix *pimienta*, *café* yéetel *cítricos* uti'al u p'áatal mina'an le *intermediarios* yéetel u páajtal u táats' konik u yich u meyajob. Le meyajila' beeta'ab yéetel u tuukulil u xu'ulsa'al u p'áatal mina'an le ba'alo'ob jaantbil jach k'a'abéet tumen le *familias* yéetel xan jump'éeel múuch' núukil uti'al u kanáantik u páajtalilob yéetel u miatsil.

Ich ya'ab ja'abo'obe' ich u meyajta'al le k'áaxo' wey *México* suukchaj u beeta'al meyajilob je'el bix u ts'a'abal chéen ti' jump'éeel kúuchil u meyajtej yéetel ti' u ko'onol le ba'alo'ob jaantbil jach k'a'abéeto', le ko'ojkiins yéetel tu ya'abkúunsaj le óotsililo' beeyxan u máansik wi'ijil le máasewáal kaajo'obo'. Uláak'e' u yantal *intermediarios* uti'al manik yéetel konik u yich u meyajob tumen wáaj jayp'éeel *familias* ti' máaxo'ob ku koonol yéetel agiotistase' tu beetajo'ob u yantal jump'íit xma' keetil te' lu'umo'oba'.

Le ba'alo'ob je'ela' bin u talantal ka káaj u meyajil le *políticas neoliberales* lela' tu beetaj u ko'ojta'al le ba'alo'ob jach k'a'abéettak uti'al u kuxtal tuláakal máako':

Ich u ja'abil *noventase'* u Nojollak'in Witsil ti' u péetlu'umil Pueblae' tu máansajo'ob jump'éeel yaayajkuxtalil yéetel tu beetaj u jach óotsiltal u kajnáalilob. U péek'tik u náajalobob' (u tojol u ko'onol le *café*) chéen tu ts'áaj u tojol uti'al bo'otal u t'ookil) yéetel bey mina'an meyajob, lela' tu beetaj u jóok'ol le kajnáalilob te' nojkaajo'obo' beeyxan yanchaj u bino'on tu nojlu'umil Estados Unidos.

(Aguilar, Vargas y Rojas, 2019).

Yéetel túun le ba'ax ts'o'ok u tso'olola', síij u tuukulil u beeta'al jump'éeel *cooperativa* tu yéetel chéen 47 *socios* u taalo'ob ti' jo'op'éeel kaajo'ob. Tak 2023 ts'o'ok u yantal 48 mil 251 *familias* u táakbesubáaj yéetel xan ku meyajob ichil le wáaj jayp'éeel programas yaan ich le *Unión de Cooperativas Tosepano'*, lela' u yich u meyajil ka'ak'aal ja'ab meyajil ti le Nojollak'inil Witsilo'. Láalaj jump'éeel *cooperativae'* beeta'an je'el bix k'a'abéete' yéetel yaan u *Consejo Directivo*, lela' ku p'áatal tu méek'tankaajil Cuetzalan del Progreso, Puebla, yéetel bejla'e' jo'olinta'an tumen juntúul ko'olel.

Ku ya'alik u yáax jo'olpóopil le *Unión de Cooperativas Tosepan*, Paulina Garridoo', le múuch'kabila' ku kaxtik u beetik ich múuch'il jump'éeel *proyecto* ti' "Ma'alob kuxtal",⁷⁵ tu ts'áajo'ob u k'aaba't "Yeknemilis" ich máasewáal t'aan, beeyxan ku táanilkuunsikob mantats' ka u jel ti'alinto'ob le meyajilob suukili' u beetikob tu lu'umo'obe' yéetel ka p'áatak *sostenible* (Garrido, 2023). Le tuukulila' ku no'oxtikubáaj ti' bix u na'atik le k'áaxo', le ja'o' yéetel le sijnáalilo' bey jump'éeel tu'ux u taal kuxtale', ku chíikultik bix tu'ux ku kajtal jejeláas kuxtalilob. Te'elo', le kaajo'obo' ku múul kuxtalob tu yéetel le sijnáalilo'.

Le *Unión de Cooperativas Tosepano'* ku meyaj tu yéetel kamp'éeel k'a'ana'an ejes:

- 1 Kaaj
- 2 Sijnáalil
- 3 U yantal náajil ich kaaj
- 4 Miatsil

Ku ch'ikikubáaj u jel mu'uk'a'ankúuns le ba'ax suuk u beetik le máasewáal kaajalobob', beyxan ka u mu'uk'ankúuns u t'aan

⁷⁵ "Ma'alob kuxtal", "uts kuxtalil", "ma'alob kuxtalil", wáaj jayp'éeel tuukulobob ku kaxtikob le máasewáal kaajo'ob ti' *América Latinao'*, u chíimpoltikobob u páajtalilob le sijnáalob jump'éeel ba'al jach k'a'abéet, beyxan le u paaklan áantikubáajo'obo', chíukbesikubáajo'obo', paaklan bisajbáajil yéetel le jets'eknakil ich wíinikobob yéetel sijnáalilob.

Tosepane' ku yilik jach k'a'abéet u kanáantik u lu'um ti' le *proyectos* ku tselik yéetel ku loobiltik le Lu'umo', bey u chíikbesik le seen líik'sabáajilo'ob uti'al ma' u yantal le *proyectos mineros* yéetel *hidroeléctricas* tu lu'umo'obo'.⁷⁶ Tu ja'abil 2010e', u kajnáalilo'ob Cuetzalan yéetel ti' Cabildo

Municipale' mix juntúul ichilo'ob tu k'amajo'ob ka yanak jump'éel táanxel lu'umil *tienda*, ku ya'alik u ts'aaik 60 meyajo'ob yéetel yaan u yáantaj ich u náajal le máaxo'ob kajakbalo', ku p'atik xma' meyajil 1,500 u túulal xmeyajo'ob ti' 300 u p'éelal kúuchil koonolo'ob.

Jump'éel *modelo* much'ikubáaj máak yéetel máaxo'ob yaan tu kaajal

Le *cooperativa'* ku meyajtik le bix suukil u meyaj *economía social* yéetel *solidario'* ichil tuláakal u meyaj, ya'al u táakpajalo'ob yéetel xan u luk'ulo'ob tu juunal; u táapajalo'ob ich le múuch'táambalo'ob ku beeta'al ich kaajo'; u yéeyajo'ob ich u múul ch'a'abal u t'aanil wáaj ba'ax, tu'ux ku kaxta'ale' u ya'abil ku ts'o'okol u t'aan; u keet t'o'oxol le náajalilo'; u páajtalil u xooko'ob, ka'ansajil yéetel u ts'a'abal u k'aj óolt le *socias* yéetel *socios* tuláakal ba'al ku yúuchulo'; lela' leti' u tsoolil wáaj jayp'éel u meyajja'.

Beeyxan ku ch'a'ajo'oltik u beetik le múul meyajil je'el bix le "*faena*" (meyaj ku yáantik le kaajo' yéetel le jejeláas kúuchilo'ob yaan ti'o') yéetel "suut k'ab" (suut meyajil ku yáantik jump'éel *familia*), ku beetiko'ob xan le k'eexil⁷⁷ yéetel jach ku yiliko'ob ka yanak le keetil ich xiib yéetel ko'olelo'.

U 74 % le máaxo'ob beetik *Tosepano'* ti' u taalo'ob ich u máasewáal-tutunaku miatsile'; yéetel maanal ti' 60 % ko'olelo'ob. Ich maas ti' ka'ak'aal ja'abo'ob káajak *Tosepane'* yáax u jo'olinta'al tumen juntúul ko'olela', máax chíikbesik u k'a'ana'anil u yúuchul lela' ich jump'éel kaaj tu'ux jach yaan le xma' keetil ich xiib yéetel ko'olelo'. Paulinae' ku ya'alik jujump'ítil u bin u chíikpajal u yich le meyajo' ba'ale' táan u meyajo'ob tu yóok'olal:

Kín tukultike' leti' le yáax xáak'ab ku beetik juntúul ko'olelo', ya'ab u téenale' le tu'ux suuk u líik'il juntúul ko'olelo' ku talankúunsik ti' u k'uch'ul u tukult je'el u béeytal tu juune'. Le *cooperativa'* ts'o'ok u ka'ansik to'on lelo', uti'al u bin k meyajtik, ka xu'uluk, yéetel ka yanak u kúulpachil, ka káajak u yantal le kúuchilo'ob beya'. Beora' ki'imak in wóol in *representartik* ya'ab ko'olelo'ob.

Garrido, 2023.

⁷⁶ Línea de Alta Tensión Entronque Teziutlán II-Papantla yéetel Subestación Cuetzalan (Proyecto LAT), yaan ba'al u yil yéetel u beeta'al le *hidroeléctricas* yéetel u *concesiones* uti'al le *mineras* tu kaajil Cuetzalan, Tetela yéetel Tlatlauquitepec, tak xan Espinosa yéetel Meza, 2019.

⁷⁷ Jump'éel bix u k'exik u ba'alubáaj máak yéetel meyajilo'ob tu'ux ma' tu k'a'abéetchajal le taak'ino', lela' tak nuju'ume' jump'éel jach úuch ba'al suuk u beeta'al ka'achil.

Tosepan yéetel desarrollo k'a'ana'an jóok'oltáanil

Le *Informe Nacional Voluntario*⁷⁸ ku chíikbesik wáaj jayp'éel kaambalil ts'o'ok u yantal ti' jejeláas jaatsil ti' le kajnáalilo'ob ku yáantajo'ob uti'al u beeta'al le *Agenda 2030*o', yéetel jump'éel ti' le *proyecto* jach nojba'al ti' le un'ukul u jóok'oltáanil yéetel ti' *bienestar* leti' le *Unión de Cooperativas Tosepano'* tumen tak uti'al u káajbal yéetel xan uti'al le máaxo'ob p'ata'ano'ob tséela'anil ich ya'ab ja'abo'obo'.

Tosepane' k'aj óolta'an bey jump'éel *Unión* ti' *Cooperativas* jach tu ma'alobe', ku beetik jejeláas meyajilo'ob uti'al u k'uchul ti' jump'éelili' ba'ale', u béeytal yantal jump'éel ma'alob kuxtal uti'al *socias* yéetel *socios*, u *familias* yéetel ti' u kaajal. Bey túuno', yaan k beetike'ex jump'éel xíimbalil ich le múuch'kabila' bey jump'éel e'esajil ti' u meyaj uti'al u yantal le nu'uka'an jóok'oltáanilo'.

Tosepane' táan u meyajtik jump'éel *modelo agroecológico* tu'ux ku pak'ik u jejeláasil paak'alo'ob, ba'al k'a'abéet ti'ob uti'al u nuuktalo'ob. ichil jump'éel meyaj chúuka'ane' yéetel xan u tuukulile' le *familiaso'* ma' u k'a'axalo'ob tumen u tojol u ma'anal le *café* tumen uláak' nojlu'umilo'obo', tu yilaj u pak'iko'ob jejeláas *café*, paak'alo'ob joonaj, ixil'im, u yich che', *pimienta* yéetel u koniko'ob je' yéetel bak' utial u jaanto'ob yéetel u kono'ob (*ODS 2* yéetel 12). Uláak'e' ku pak'iko'ob che'ob uti'al yantal u k'áaxil tu'ux yano'obo' (*ODS 15*).

Tak 2023e' tuláakal u paak'alo'obo' mina'an ti'ob mix jump'íit químicos je'elbix *fertilizantes* yéetel *plaguicidas*. Yéetel u tuukulil u meyajlo'ob *orgánicoe'* ku chíikbesik u yaabilaj ti' le sijnáalila' yéetel le paalal ku taal u líik'ilo'obo'. Tu yóok'olal le *certificaciones* ti' *comercio justo'*, ku yilik xan ka úuchuk múul meyajil yéetel ma' okol muuk'il (*ODS 8*).

Tosepane' ts'o'ok u jets'ik u meyaj uti'al u kanáanta'al le sijnáalila' yéetel le kuxtala', le beetike' tuláakal le ba'ax ku k'a'abéetkuunsiko'ob ti' le k'áaxo' ku jach tukultiko'ob.⁷⁸ Te'elo' ku yáantajo'ob xan uti'al u nakpachta'al le *ODS 2*, 15 yéetel 12 (jach ichil u meyajil 12.2: U kaxta'al ka yanak le *gestión sostenible* yéetel u ma'alob k'a'abéetkuunsa'al le ba'axo'ob yaan ich k'áaxo'), ichil le meyajil *agroecológico*o' táan u yila'al u kanáanta'al, u jel pa'ak'al yéetel u ma'alob k'a'abéetkuunsa'al le *ecosistemas*o' uti'al ma' sa'atal (meyaj 15.7) yéetel xan ku yilik tuláakal ka k'uchuk ti' u keet t'ooxil ti' u náajalil u k'a'abéetkuunsa'al le ba'alo'oba' (meyajil 15.6).

Ba'ale' ku yáantaj xan ichil le *ODS 3*, tumen jump'éel ti' le ba'al ku nakpachtiko': u p'íitkuunsik u kíinsa'al máak tumen k'oja'anilo'ob ku p'atik u meyajta'al le ba'alo'ob yaan ti' *químicos peligrosos*o' yéetel xan u *contaminarta'*al iik', ja' yéetel lu'um (3.9).

⁷⁸ Ichil wáaj jayp'éel ja'abo'obe', tu káajbal le múuch'kabila', k'a'abéetkuunsa'ab químicos uti'al u séebtal u yantal u yich le paak'alo'obo', ba'ale' ka ila'ab le bix tu p'atajil le lu'umo', le máako'ob tu k'exaj u tuukulo'ob yéetel káaj u meyajtiko'ob le *agroecológico*o'.

Ku yáantaj xan uti'al u yilik u yantal ba'al ma'alob jaantbil, ku mu'uk'a'ankúunsik máak yéetel yaan nonoj k'al ja'abi', tu'ux le meyajil 2.1 leti' kaxtik u táanilkuunsik le óotsilo'ob yéetel le máaxo'ob je'el u séeb loobilta'alo'obo' ichil lela' táakbesa'an xak le mejen chaambal ku chu'ucho'.

Beeyxan ku chíikultik jump'éeel noj áantaj u tukultik, u xu'ulsik le jejeláas ma' ma'alob janalilo' yéetel u *duplicar* u yich u paak'alil lu'umo' beyxan ti' u náajal le *productoras* yéetel productores ti' ba'alo'ob jaantbil ma' seen ya'abo', lela' ti' ko'olelo'ob, máasewáal kaajo'ob, u *familia* le *agricultores*, yéetel u yantal ti'ob u lu'umo'ob, uláak' *recursos* ti' paak'al yéetel nu'ukulil meyaj, tuukulil, *servicios financieros*, tu'ux u koonol yéetel u páajtalil u beetiko'ob *valor añadido* yéetel meyajob ma' ti' k'áaxi' (meyajilo'ob 2.2 yéetel 2.3)

Le *productora-comercializadora* je'el ti' *café organico* káaj u ko'onol tu lu'umilo'ob *Estados Unidos* yéetel *Europa*, yéetel tu ja'abil 2005e' tu lu'umil *Japón*, yéetel u *certificado* il ba'alo'ob *orgánicos* ku túuxta'al ti' uláak' lu'umo'ob. Uti'al ka béeyak u tukulta'al u k'ana'anil u meyajil le *café organico* 847 u túulal máak meyajtik ti' 50 jejeláas mejen kaajo'ob.⁷⁹

U máasewáal *cooperativail café Tosepane'* ku tukulta'ale' leti' ku bin u jóok'ol táanil ichil le ku meyaj cafejo'ob ti' tuláakal *Mexico*. Ba'ale' *Tosepan Titaniskee'* ma' chéen ti' u náajalil le café kuxa'ano'obo', ku taal xan ti' tuláakal uláak' jejeláas meyajob ku beetik le máaxo'ob ku táakpajal ichil le *cooperativao'*. Le beetik túune' ku táakmuktiko'ob *ADS 1* yéetel *10*, le beetik ts'a'aka'an u náajaltiko'ob taak'in le ku koniko'ob jejeláas ba'alo'ob (meta *1.1* yéetel *10.1*), le je'el túuna' ku yila'al u yutsil tumen ku taasik keetil yéetel *inclusión* ichkaaj, ti' náajalil yéetel ti' *política* (metas *10.2* yéetel *10.4*).

Le bix u yúuchul le meyaj je'ela' óoli' je'elbix u meyajta'al *Sembrando Vidae'*, *sistemas agroforestales* yéetel u pa'ak'áal u jejeláasil che' yéetel paak'alo'ob ichkool. (U meyajta'al u kanáanta'al k'áax yéetel u pa'ak'al u jejeláasil che' yéetel paak'alo'ob ichkool) Ma' chéen taal úuchuli', le ichkoolo' jump'éeel chúuka'an meyaj yéetel tsoolol tu beel bix kun beetbil jach úuch káajak u meyajta'al tu lu'umil *México*. Ichil u lu'umilo'ob *Tosepan Titaniskee'* ichil jump'éeel parcelae' ku ts'áabal jump'éeel viveroi'. Tu'ux ku beetiko'ob *abono orgánico*, le máako'ob ku meyajobob' leti'ob ilik ba'ax k'a'abéet ti'obe' ku pak'iko'ob túun.

Ichil u lu'umil le kúuchila', yaan kex *100* u jeejeláasil che'ob [Yaan tu'uxe' ku náakal tak *150* u kúulal che'] ichil jump'éeel hectárea lu'um, le beetike' leti' le tu'ux ku pa'ak'al café yéetel le tu'ux jach yaan ya'abach u jeejeláasil che'ob ti' tuláakal *México*. Le tu'ux ku pa'ak'áal cafejo', ku t'o'okol cafei' ba'ale' tak *pimienta*, tu ka'ap'éeelale' uti'al kombil ti' uláak' lu'umo'ob, uláak' u yich che'ob uti'al kombil tu *mercadosil* u ba'alikil le kaajo', che'ob yéetel xiiwo'ob ku ts'aako'ob, yéetel ki'ibok xiiwo'ob uti'al meyajti'ob ichnaj, si' uti'al u tóoko'ob lekéen k'a'abéetchajak ti'ob, beeyxan u jejeláasil *quelites* yéetel max iiko'ob uti'al u jaanalo'ob tu beel.

(Aguilar, Vargas y Rojas, 2019).

Tosepan xane' ku yalak'ta'al kaabi', pisilnekmeje⁸⁰ u ya'aliko'ob ti', Tu ja'abil 2003 ka káaj u bin utsil ti'ob tumen ku púustiko'ob u kaabil, ba'ale' ku ch'a'jiko'ob xan u iisil, u lokokil yéetel u kibil. Tumen káaj u beetiko'ob yéetele' *Champu'*, *crema* yéetel *gel* beeta'ano'ob yéetel kaab. Tu ee' Paulina Garrido' ku ya'alike':

Beeyxane' táan u ts'áabal meyaj ti' ya'ab máako'obi', bey u bin u meyajta'al le ba'ax ku beetiko'obo'. Yáaxe' k púustik le kaabo', k beetik *cosméticos*, ba'ale' uti'al ka béeyak u beetchajle' ya'ab ba'alo'ob ku yáax beeta'al, ti' túun ku yantal u páajtalil u ts'áabal meyaj ti' le táankelem yéetel xlo'obayen paalalo'obo'. Yaanto'on túun kaab yéetel *café*, le beetike' t beetaj jump'éeel *cafetería*. Le cafejo' ku beeta'al jejeláas ba'alo'ob yéetel ba'ale' k konik xan uti'al uk'bil jumpuli'i'.

Garrido, 2023.

⁷⁹ Información ti' le Secretaría de Agricultura, Ganadería, Desarrollo Rural, Pesca y Alimentación' (SAGARPA, 2017).

⁸⁰ Le pisilnekmeje', wáaj chan kaabe', wáaj Scaptotrigona mexicanae', leti' jump'éeel le kaabo'ob sijnáalo'ob wey mina'an u yaacho', yaano'ob Tamaulipasi', tuláakal u jáal u *Golfoil México*, tak Chiapas, Tu ba'alik Cuetzalan Pueblae', ku kajtalo'ob ti' u jobonil che' wáaj tu k'ab che'. Ku tséentikubáajo'ob ti' u lool xiiwo'ob ku ts'aako'ob, le beetik túune' u kaabilo'obe' ku ts'akiko'ob je'ebix le saasak' kaalo', ba'alo'ob wo'oltik u *estomago* máak yéetel ku yáantaj ka utschajak tu'ux ucha'an loob ti' máak (Secretaría de Cultura, 2021).

Le pimienta ku meyajta'al *Tosepano'* jach táaj ma'alob ba'al le beetik leti'ob jo'olintik le meyajila'. Tu yáam jump'éeel ja'abe' ku jayk'íintiko'ob 850 toneladasi', ku taal ti' 7 centros ti' *acopio*, tuláakale' ku ko'onol ma' chéen tu lu'umil *Mexicoi'* beeyxan ti' uláak' nojlu'umilo'ob.

Le tu'ux yaan u jejeláasil paak'alo'obo' ku yáantaj uti'al u meyajta'al mantats' ba'alo'ob uti'al jaantbil, ku yáantajo'ob uti'al u t'ilil le *ecosistemas*o', ku yáantajo'ob xan uti'al ma' u jach beetik k'aas le cambio *climaticoo'*, uláak' *fenómenos meteorológicos* le ku jach ku meen loobo'obo', yáax k'iino'ob, búulkabil yéetel uláak' *desastres*, beeyxane' ku bin u ya'abkúuntiko'ob u ma'alobil le lu'umo' (*meta 2.4*).

Le meyajob beya' ku yáantajo'ob uti'al u k'a'abéetkúunsa'al tu beel yéetel xan u beeta'al jump'éeel *gestión sostenible*, ti' ba'alo'ob ku ts'aabal tumen sijnaalil tu yóok'ol kaab (*ODS 12*); yéetel uti'al u najmata'al u ya'abtal náajalil ku taal ti' u ya'abkúunta'al u jejeláasil ba'alo'ob ku pa'ak'alo'ob. Ma' chéen leti' lelo', ku ts'áatántik xan u yáantaj uti'al u beeta'al meyajob *productivos*, uti'al u yantal túumben meyajob *decentes*, u káajsa'alo'ob (*emprendimiento*), U káajsa'al meyajwáaj túumben ba'alo'ob yéetel u túumbenkuunta'al ba'alo'ob yanili'e' (*ODS 8*). Ku ts'o'okole' ku táakmuk'tiko'ob xan u yantal meyajob *formal* yéetel ka nuukchajak xan le mejen yéetel u chan nuuktakil *empresas*. Uláak'e' je'ebix ko'on ilil te' kaabala' ts'áajiko'ob u páajtalil u yokol máak ti' *servicios financieros*.

U cooperativail t'áalk'ubta'al yéetel u majáanta'al taak'in

Le caja *solidaria Tosepantomino'* (ich *náhuatl* t'aane': U taak'in Tuláakal) ma' chéen uti'al u líik'sa'al t'áalk'u' taak'ini' yéetel uti'al p'aaxi', ku meyajtiko'ob xan *seguros de vida*, ku bo'otiko'ob remesas, beeyxane' ku bo'ota'al wáaj jayp'éeel *serviciosi'*, beya' ku ts'áajik p'aax: ti' ko'olelo'ob, uti'al u meyajta'al aalak'o'ob yéetel lu'um, u púuta'al máak', naj, uti'al u yúuchul koonol, *Pymes*, yéetel uti'al *emergencias*. Le meyajila' ku ya'abktal u páajtalil u yokol máak ti' *servicios bancarios, financieros* yéetel ti' *seguro*, je'elbix u jets'ik le *meta 8.10* ti' le *Agenda 2030o'*.

Tu yóok'olal le ba'alo'ob je'ela' u *presidentail Tosepane'* tu tsikbaltaje'

Le ba'alo'ob je'ela' ku yáantajo'ob ti' u *metail jets'a'an* uti'al u táakbesa'al máak ti' *servicios financieros* yéetel *políticos*, yéetel u tuukulil u jóok'ol máak t'aanil ichil u meyaj ba'ale' beeyxan u jóok'sa'al túumben meyajilo'ob *decentes*, ichil u u káajsa'alo'ob (*emprendimiento*), U káajsa'al meyaj wáaj túumben ba'alo'ob yéetel u túumbenkuunta'al ba'alo'ob yanili'e' (*8.3*).

Ma' chéen lelo', ku yáantik xan le ko'olelo'ob yaan ichil le *coperativao'* uti'al ka béeyak u yantal u taak'ino'ob, yéetel le je'ela' ku meyajchajal *ODS 5*. Le meyajil ku yúuchul je'ela' táan u yáantaje' ka anak u muuk' u taak'in tu yotocho'ob máaxo'ob ku táakpajalo'ob ich *Tosepan*, yéetele' ku beetiko'ob u yantal u páajtalil yokolo'ob ich jejeláas *servicios*.

Le ko'olelo'obo' tu tukultajo'ob u beetiko'ob *ahorro* tumen ku ya'aliko'obe' tak k'ab yaan k paalal, u xook k paalal, u tooj óolalo'ob yéetel uláak' p'eenkech ba'alo'ob k'a'abéet saansamal ichnaj.

Garrido, 2023.

Tak tu ja'abil 2022e' yaan 50,114 máako'ob ooka'an ichil le múuch'kabila', ku taalo'ob ti' 500 mejen kaajo'ob ti' 50 meek'tankaajo'ob ti' u péetlu'umilo'ob Puebla yéetel Veracruz, ku ya'aliko'obe' yaan 665 millones ti' pesos ts'o'ok u *ahorrartiko'ob* yéetel 725 mdp ts'o'ok u ts'áajiko'ob p'axbi (Garrido, 2023).

Tooj óolal yéetel bienestar ichil nu'uka'an jóok'oltáanil.

Tosepan Pajti (Tooj óolal uti'al tuláakal ich *náhuatl*), jump'éeel Cooperativa ti' tooj óolal ku ts'aajtaantik u ts'áajik k'aj óoltbil tooj óolal yéetel bix je'el u kanáantikubáaj máake'. Le tukuulil je'ela' ku ts'áajik táanil le baatsilo'obo' yéetel le kaajo'; u jaanal máak yéetel bix kuxlike' leti' e'esik bix kun bin ti':

U tooj óolal máaxo'ob kaja'ano'ob ichil jump'éeel naje', yaan ba'ax u yil yéetel ba'ax ka jaantik, bix a meyajtik, ba'axo'ob ka jaantik yéetel ba'axo'ob k'a'abéet tech ichil a wotoch uti'al a kuxtal tu beel. U kuxtal máak tu beel ichil tooj óolale' ma' chéen táan k t'aan yóok'olal a wiinkilali', beeyxan bix jeets'elil a tuukul yéetel a wotoch.

Garrido, 2023.

Jach suuka'an u yúuchul ts'áakankil yéetel jejeláas ba'alo'ob ichil u mejen kaajilo'ob le nojlu'uma', tumen jach úuch káajak u bin a paaklan ka'ansa'al, ku ts'o'okole' ma' ko'oji' yéetel ma' talam u kaxta'ali', le beetik túune' ya'ab u téenale' yáax leti' ku kaxta'al uti'al u yúuchul ts'áakankil, beeyxane' le cooperativaa' ku táakbesik ka meyajta'ak ba'alo'ob ka u táanilkúuns tooj óolalil.

Le beetik túune' le máaxo'ob ku meyajtiko'ob tooj óolalo' ku táakmuk'tiko'ob yéetel ku ka'ansiko'obe' bix je'el u yúuchul paak'áal táankabe' tu'ux ku ch'úuyul u yich che'ob, xiiwo'ob yéetel paak'alo'ob ku ts'aakankilo'ob, beeyxane' ku ka'ansiko'ob bix je'el u kanáantale'.

Le máaxo'ob ku meyajtiko'ob tooj óolalo' ku ts'áaiko'ob *talleres* xan uti'al u beeta'al ts'áako'ob yéetel jejeláas che'ob yéetel xiiwo'ob yaan te' kúuchil tu'ux yano'obo'. Yaan xan jump'éeel *laboratorio* ti' le cooperativaa' tu'ux ku beetiko'ob jarabes, capsulas, pomadas yéetel ki'iboko'ob ku jóok'sa'al ti' le ba'alo'ob yaan ti'obo', le ba'alo'ob je'ela' ku ko'onolo'ob ti' uláak' kaajo'ob. Yéetel le meyajilo'oba' ku beetiko'ob u táakpajal máak uti'al ka béeyak u beeta'al wáaj jayp'éeel ba'alo'ob yéetel le *recursos genéticos* yaan ti'obo' pa'ate' yéetel ba'ax úuch káajak u bin u ka'ansa'al ti'ob, yéetel ka béeyak u beeta'al yéetel keetil je'elbix u jets'ik le *meta 2.5o'*.

Ichil le meyajlo'ob je'el ku beeta'ala' ku xiiimbata'al le najo'obo' tu'ux ku k'áatchi'italo'ob yóok'olal bix yanik u tooj óolalo'ob, bix yanik u yotocho'ob, bix u kanáantik u tooj óolalo'ob, bix u jaanalo'ob yéetel tu'ux ku pul *basura'ob*. Bey túun u bin u nakpachta'al le *ODS 3* ti' tooj óolal yéetel *bienestar* ti' la máako'obo', uti'al ma' u seen kíimil ko'olelo'ob ku yantal u paalalo'ob, mejen paalalo'ob, yéetel u kíimil máako'ob tu yóok'olal k'oja'anilo'ob ma' pak'be'eno'obi'.

Le u *cooperativail* tooj óolalo' ku ts'aajtaantik xan u koj máaxo'ob yaan ichil le múuch'meyajilo' beeyxan ma' ko'oj u bo'otiko'ob *análisis clínicos* ku beeta'al ti'ob ti' *laboratorioi'* tumen uti'alo'ob, uláak'e' le *cooperativa* je'ela' ya'ab meyaj tu beeto'ob ti' u *programail* najo'ob *Tosepan*:

Wáaj ma'alob tu'ux ku kajtal máake' ma'atáan u seen k'oja'antal. Ma'atáan u k'oja'antal xane' wáaj: mina'an u chooj ja' ich u yotoch, mix kojsiis ichili', yéetel cemento beeta'an u pisoil, ma'alob u yokol iik'i' yéetel wáaj sáasil tu beel ichil. Ma'atáan xan u jach k'oja'antal máak wáaj tu paach u yotoche' u pak'maj ba'alo'ob u jaanti' yéetel xiiwo'ob ku ts'aakankili', beeyxan wáaj yaan aalak'o'ob uti'al jaantbili' yéetel u ye'eli', ba'ale' k'a'abéet ma' jáalk'ab u máano'obi', k'ala'ano'ob, jach unaj u yalak'ta'al le kaab pisiilnekmejo'

(Unión de Cooperativas Tosepan, UCT, 2018).

Najo'ob ku taasik *bienestar*

Tosepan Tichanchiuaj (Ichilo'one' k múul beetik k otoch ich Náhuatl t'aan), jump'éel *cooperativa* siij u tuukulil uti'al u ma'alobkúunta'al najo'ob yéetel xan bix kuxlik máaxo'ob yaan ichil le *cooperativa*. Bey túun úuchik u káajal u beetiko'ob nu'ukulo'ob ku k'a'abéejta'al uti'al u beeta'al naj yéetel ba'alob ku taal ti' le sijnaalilo' yéetel ma'atech u loobilajo'ob, je'elbix u chuulubta'al ka'anal ja'o, u máaytal yéetel u p'aatal aktal, u k'a'abéetkúunta'al *focos* ma' ya'ab u tóokik *corriente* estufa jump'íit u tóokik si' beeyxan *energías renovables*, u luk'sa'al u yéek'il ja', u meyajta'al kaab, xíiwo'ob uti'al jaantbil, xíiwo'ob ku ts'aakankil, je' yéetel bak' (ODS 6).

Ma' chéen ichil ODS 11 ku p'aatal le meyajilo'ob tu'ux ku ya'alik k'a'ana'an u yantal u yotoch máak yéetel *servicios básicos*, ma'alobtak tu beel yéetel ku béeytal u bo'ota'al tumen u ya'abil máak (meta 11.1), tak ti' le metas yaan ba'al u yil yéetel le climao' (ODS 13) yéetel le *energía* ma'atech u *contaminar* (ODS 7). U tuukulile' u kóonkiinkinta'al u muuk' tuláakal ba'ax ku beetik k'aas yaan ba'ax u yil yéetel *clima* beeyxan yéetel u *desastres* le sijnaalila (meta 13.1).

Le meyajil túuna' ku ts'áaik u paajtalil u yantal ti' tuláakal máak u táakpajal ichil *servicios energéticos* xma' talamil, xma' tuusil, túumbentak yéetel u ya'abtal *energía renovable* ichil tuláakal *energías* ku k'a'abéetkúunsa'al (metas 7.1 yéetel 7.2) k'a'ana'an u ya'alchajale' le u nu'ukulilo'ob uti'al u beeta'al najo' múul meyajtbil u beeta'al (ODS 8; metas 8.5 yéetel 8.8).

Le máaxo'ob ku táakpajalo'ob ichil le múuch'meyajila' ku ya'aliko'obe' *programa* le najo'obo' táan u taasik ya'abach utsil ichil u kuxtal le máako'obo' tumen táan u p'íittal máak kíimil yóok'olal k'oja'anilo'ob tu choochel yéetel tu beel u yíik' máak' ti' mejen paalal ma' u ts'áaj 5 ja'ab ti'obi' le k'oja'anilo'ob beya' yaan ba'ax u yil yéetel bix yanik u chan otoch máak; yéetel túun le je'ela' ku ch'a'aik u muuk' ODS 3. Tu ja'abil 2007 tak 2018e' maanal 16,000 familia'obe' táakpajo'ob ichil le *programa*, tu'ux anchaj meyaj ti' 1,500 u túulal máako'ob (ODS 8), máaxo'ob ku bino'ob ti' nukuch kaajo'ob u náajalto'ob jump'íit taak'ine' ma' ya'abchaji' ku ts'o'okole' le kaajo' tu ch'a'aj bej u múul meyajjo'ob yéetel u múuch' tukultiko'ob ba'ax taak u beetiko'ob (ODS 16).

Cooperativa Tosepan Siuamej

U ko'olelilo'ob Tosepane' tu beeto'ob u Cooperativail Siuamej (Ich Náhuatl t'aane' u k'áat u ya'ale' Ko'olelo'ob u much'majubáajo'ob) Leti'obe' ku meyajtiko'ob hárinail wáaj, u waajil ixi'im, u molinoil tu'ux ku ju'uch'ul k'u'um, tiendas, yéetel uláak' túumben meyajjo'ob. Le meyajilo'ob túun je'ela' ku taasik náajalil ti' máaxo'ob beetik, yéetele' ku ts'áaik xan u páajtalil u yantal u taak'in.

Ka'ansa'ab ti' to'on bix je'el u béeytal k beetik ya'ab ba'alo'obe' yéetel tu yóok'olal xan u keetil xiib yéetel ko'olel; tu beetaj túun k tukultike' ko'olele' ma' k'a'abéet u p'atikubáaji' tumen k'a'ana'an xan tuláakal ba'ax ku beetik. Bey túun úuchik u taal u tuukulil uti'al k káajsik k Cooperativa' ba'ale' chéen yéetel ko'olelo'ob.

(UCT, 2018).

Bey túuno' le ODS 5o' ku yilik u páajtalil u táakpa-jal tu jaajil yéetel je'elbix k'a'ana'ane' ko'olelo'ob yéetel ka kéetek u paajtalil u jo'olinta'al tuláakal kúuchil yéetel tuláakal k'iintsilil ichil política, taak'inil yéetel ich kaajil (metas 5.5); beeyxan u yantal keetil ichil u yantal u propiedad, lu'um yéetel uláak' ba'alo'ob ti' máak, servicios financieros, herencias yéetel ba'alo'ob ku ts'áaik to'on le sijnaalila' (meta 5.a).

Tosepan yéetel ka'ansajil xook

Uti'al le jejeláas Cooperativas yaan Tosepane', jach k'a'ana'an u xook máak tuláakal u kuxtal, le beetik túune' tu ja'abil 2003e' tu káajsajo'ob u meyaj Centro de Formación Kaltaixpetaniloan "u najil tu'ux ku xiitil pixan" tu'ux ku yúuchul jejeláas kaansajil uti'al ka béeyak u yantal meyaj digno ti'ob yéetel ka u káajso'ob túumben meyajjo'ob. Le je'el túuna' ku táakpajal uti'al u xiimbal meta 4.4.

Le ka'ansajil tu yóok'olal u nu'uka'an jóok'oltáanil, ku beeta'ala' ku xo'okol u ts'íibilo'ob ba'ale' ku beeta'al xan u meyajilo'ob je'elbix k'a'abéete' uti'al u chúukpajal le kaambalilo' yéetel uláak' ba'alo'ob ichil u xookile' ti' yaan xan u kuxtal máak ich sostenibilidad, u páajtalilo'ob máak, keetil ichil ch'uup yéetel xiib, u ts'áabal k'ajóoltbil jets'eknakil xma' ba'atéelil, u paaklan utsil kajtal máak yóok'ol kaab, u yila'al u yutsbe'enil jejeláas miatsilo'ob yaan yéetel u yáantaj le miatsilo' ichil jump'eel nu'ukul jóok'oltáanil, je'elbix u ye'esik le meta 4.7.

Yéetel túun le tuukulil xan je'ela' beeta'ab u kúuchil xook uti'al preescolar tak secundaria uti'al mejen paalal yéetel nukuch paalal ichil u Cooperativail Tosepan Kalnemachtiloan, (U Kúuchil Xook uti'al tuláakal ich náhuatl t'aan) jump'eel nojmeyajil uti'al le ODS 4 tukulta'ano'. U xuul u tuukulile' ka béeyak u ts'aajtáantalo'ob yéetel u líik'sa'al tuláakal mejen paalalo'ob ichil jump'eel nu'uka'an yéetel tu beel ka'ansajil ku káajal tu jach mejenilo'ob, preescolar, primaria yéetel secundaria. Ba'ale' k'a'abéet xan xma' bo'olil, ichil keetil yéetel jach ma'alob, uláake' ka béeyak u kaambalo'ob tu jaajil yéetel ka oksa'ak ichil le meyajila' bix u kuxtalo'ob, u tuukulo'ob yéetel u t'aano'ob (metas 4.1 yéetel 4.2).

Yéetel jump'éeel u tuukulil meyaj tu'ux ku paaklan áantikubáajo'obe' ku táakpajalo'ob u taataj yéetel u na' le mejen paalalo'obo' ka béeyak u ka'ansiko'ob xan ba'ax u yoojelo'ob yéetel ba'ax suuka'an tu kaa-jalo'ob. Le beetik túune' le mejen paalalo'obo' ku kaniko'ob ts'íib yéetel xook tu na'atsil t'aano'ob, ku kaniko'ob xan paaklan meyaj, u meyajto'ob yéetel u kanáanto'ob lu'um. Le u ka'ansalo'ob u beeto'ob aalak'o'ob yéetel paak'a'alo'obe' ku xokiko'ob ti' áanalte' ba'ale' ku machik u beeto'ob xan. Ichil u kúuchilil le xooka' yaan jump'éeel granjai', jump'éeel kool yéetel jump'éeel kúuchul tu'ux ku paak'áalo'ob yéetel tu'ux ku kanik u meyajil k'aáax le paalal ku líik'ilo'oba'.

Yáax le kúuchilo'ob je'el anchaja' tu paachil k'iine' ka anchaj u kúuchililo'ob uti'al u ka'anal paax yéetel u *Banda Sinfónica* il Yeknemilis:

Bejla'e' tuláakal le mejen paalalo'ob, le táankelem yéetel xlóobbayen paalalo'obo' ki'imak u yóolo'ob yóok'olal u t'aano'ob, u miatsilo'ob yéetel tuláakal ba'al e'esik máasewáalo'ob; u k'ajóolo'ob u meyajil ichkool ku meyajta'al tumen u yuumo'ob, u noolo'ob yéetel u ch'i'ilankabilo'ob; u yaabiltmajo'ob xan le paaxo' yéetel artes, tuláakal le paalalo'ob ku líik'ilo'oba' táan u káajsiko'ob u bis yéetel u beet u kuxtaló'ob tu beel

(UCT, 2018).

U yotoch tuláakal máak

U *cooperativail Tosepan Kalie'* (Ich Náhuatl T'aane' u k'áat u ya'ale' U Yotoch Tuláakal) káaj u meyaj tu ja'abil 2004, ku konik *ecoturismo*, u tuukulile' ka kanáanta'ak sijnáalil yéetel ka meyajta'ak ich *turismo*, le meyaj je'ela' ku táakpajal uti'al u kanáanta'al le sijnáalil yaan tu ba'alik le kúuchilo'; táantankelem xi'ipalal yéetel lóobbayen ch'úupalal meyajtik (chúumuke' xiib, chúumuke' ko'olel). Le *proyecto* je'ela' ku táakapajal ichil u metail *tu'ux ku ya'alike' u ts'áabal k'ajóoltbil jump'éeel turismo sostenible*, ka u beet u yantal meyaj yéetel ka ts'áaj k'ajóoltbil u miatsilil yéetel le ba'alo'ob ku beeta'al te' kaajo' (meta 8.9).

Tosepane' ku meyajtiko'ob uláak *proyectos*: jump'éeel *radio*, jump'éeel u *cooperativail bambú* yéetel ma' seen úuche' káaj u koniko'ob tak *internet* yéetel *celulares*, ba'ale' ma'atáan k jach tsolik bix u beeta'al le je'elo'oba' tumen ma' seen ya'ab ba'ax ko'on ts'íibtí'.

Tak beora' je'el u béeytal k a'alike' le jejeláas meyajto'ob ts'o'ok u káaajl u beeta'al ich kaajo' jach táaj yaan u biilalo'ob uti'al u nakpachta'al u *Objetivoil Agenda 2030*. Jump'éeel u nu'uka'an jóok'oltáanil tu jaajile' chéen je'el u béeytal u meyajta'ale' wáaj ku táakpajal jejeláas u mola'ayilo'ob kajnáalo'obi'. Bey je'elbix u bin k ilika' le *cooperativas* wey *Méxicoe'* jach nojoch áantaj ku beetiko'ob ichil le mejen máasewáaj kaajo'obo' tumen ku beetiko'ob u yantal taak'in, meyajto'ob yéetel ku paaklan áantikubáajo'ob máaxo'ob yaan ichil. Ku ts'o'okole' ku yiliko'ob xane' u kanáantiko'ob u t'aano'ob, le Na' lu'uma', u miatsilo'ob yéetel tuláakal ba'ax tu kanajo'ob tu kaajalo'ob.

Le bix u yúuchul le múuch'meyaja' ku jelbesik u kuxtal le máaxo'ob yano'on ichila', ma' saajaken in wa'ale' táan u bin u bisiko'on ti' jump'éeel jach ma'alob bej. U jach utsile' tumen táan k jel ts'áaik táanil yéetel táan xan ts'áaik u muuk tuláakal le úuchben ba'alo'ob ka'ansa'ab to'on tumen k noolo'obo' yéetel k chiicho'obo'

— Garrido, 2023.

**Ba'ax tu p'ataj, ba'alo'ob kanchajij,
talamilo'ob yéetel ba'ax uláak'
ku tukulta'al u beeta'al ichil
*Agenda 2030***

Ba'ax tu p'ataj, ba'alo'ob kanchajij, talamilo'ob yéetel ba'ax uláak' ku tukulta'al u beeta'al ichil Agenda 2030

Ti' u yóoxp'éel *INV* tak ts'íibtaj ba'ax mokt'aanilo'ob tak ch'a'aj leti' túun e'es to'on ba'ax bejil k'a'abéet k bisik, le ba'axo'ob jóok'o' leti' le ku tsolpajal te'ela', je'elbix: bix je'el u béeytal u ts'aatáanta'al máaxo'ob jach ich yaayaj kuxtal yanilo'obe', u táakmuk'ta'al u ka'akáajal u meyaj taak'in, u yúuchul paaklan koonol ich u nojlu'umil México yéetel u yantal meyaj, u ch'a'ajo'olta'al u yila'al u xu'ulsa'al *corrupción*, yéetel u k'a'abéetkúunsa'al u taak'in kaaj tu beel ma' chéen ti' bini'it ba'alo'obi', níib óolal ti' tuláakal le ba'alo'ob je'ela' México' tu ye'esaj jump'éel 70 % ti' u bin u beetik ba'axo'ob yaan ichil ODS (*ONU, 2023a*), le beetik túune' táan u p'áatal tak k'ab séebkuntik yéetel k náachkuntik le meyajob ku ts'aatáantiko'ob *bienestar* yéetel u yantal keetil ichil tuláakal máako'ob.

Tuláakal ba'axo'ob ts'o'ok u najmalta'al u beeta'al México ikil u meyajta'al le *Agenda 2030* ti' ku chíikpajal ich 6 u p'éelal noj *programas* ku beeta'ale' p'isa'an ichil le 17 ODSes yéetel ti' u 169 metas.

Naats' yanil u káajal u ka'ajaats' u meyajilo'ob le *Agenda* tu yóok'olkaaba', k'a'abéet k tsolik tuláakal meyajilo'ob jóok' tu beel yéetel le ba'alo'ob k'a'ana'antak t kanaj tu yóok'olal le nu'uka'an jóok'oltáanilo' tumen México' ts'o'ok u meyajtiki', yéetel u tuukulil ka ch'a'ajo'olta'al u beeta'al yéetel yóok'olal u bin u xu'ulsa'al óotsilil yéetel u yila'al u chíimpoolta'al tu jaajil u páajtalil u máakilo'ob jump'éel kaaj.⁸¹

Tu séebil tsikbale' je'el u béeytal k a'alike' u nooy u yutsil le meyajobba' táan u yila'al ichil u kuxtal máaxo'ob ku bin u táakapajalo'ob ichil tumen táan u bin u p'atiko'ob óotsilil paachil, na' óotsilil, táan u yantal ba'al u jaanto'ob yéetel táan u yantal meyaj ti'ob, ba'ale' le máaxo'ob ma' táakpaja'ano'on ichilo' ma' bey u kuxtalo'obi'.

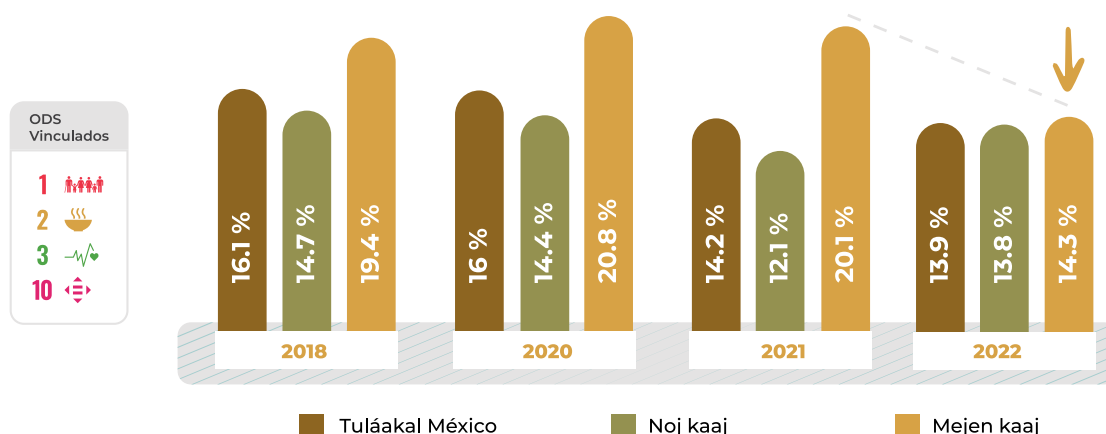
⁸¹ Ti' u taal ti' le *Informe Nacional* ti' México 2019-2023 ts'áab k'ajóoltbil ichil u *resoluciones* 5/1 yéetel 16/21 ti' le *Consejo Nacional* ti' le *Derechos Humanos* ichil u meyajil *Mecanismo de Examen Periódico Universal*, ti' yaan tu *paginaile* <https://www.ohchr.org/es/hr-bodies/upr/upr-home>

Mina'an u tuusile' je'el u béeytal k a'alike' *Sembrando Vida*, *Jóvenes Construyendo el Futuro*, *Original*, *Nodess*, *Escuela Técnica Roberto Rocca* yéetel *Unión de Cooperativas Tosepane'* yaan jump'éeel utsil ku p'atik tu kuxtal le máaxo'ob yano'ob ichilo'. Ma' jump'íiti' tumen naats' ti' 3.8 millones máako'ob yaan ichil wáaj máakalmáak ti' le meyajo'oba', ku ts'o'okole' ma'atáan u xokchajal bix u yáantiko'ob máaxo'ob yaan tu yotocho'obi', wáaj ka xo'okoko'obe' táan u taal u ts'áaj 12 millones máak ku yáantikubáaj yéetel.⁸²

Le xookilo'obo' ku ye'esiko'obe' *Sembrando Vida* ya'abchaj yéetel ma'alobchaj le ba'alo'ob ku jaantik le máaxo'ob meyajtiko' beeyxan máaxo'ob ichil u yotocho'ob, uláak'e' u mejen paalalo'ob ma' u ts'áaj 6 ja'ab u kuxtalo'obe' yaan u páajtalil ti'ob u jaantiko'ob janalbe'en ba'alo'ob ma'atech u taasik k'oja'anil, wáaj k ketik yéetel le mejen paalalo'ob mixba'al yaan u yil u nuuktakil u yotocho'ob yéetel le meyaja' leti'obe' ma' beyi'.

Mejen paalalo'ob ma' u ts'áaj 5 ja'ab u kuxtalo'ob ma' chúuka'an u jaanalo'obi'

(De 2018 a 2022 se redujo este indicador. La reducción fue mayor en las zonas rurales del país.)

Ch'a'abb ti': Sistema de Información de los Objetivos de Desarrollo Sostenible, México. INEGI.

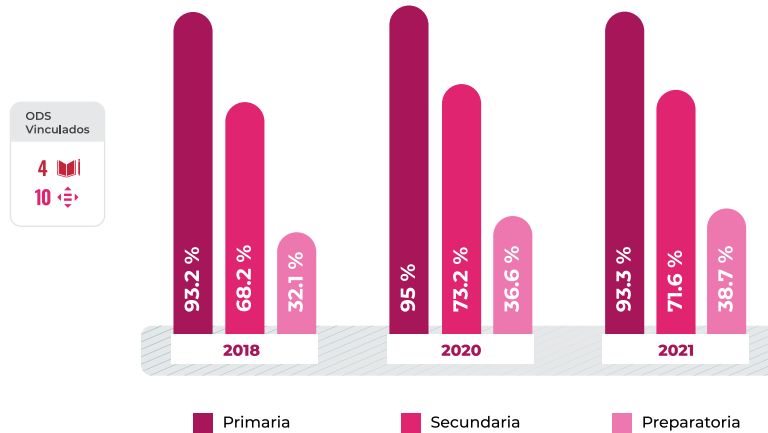
Láayli' bey xan u yúuchul yéetel le u Múuch'il *Cooperativas* yaan te' *Tosepano'*, tumen ichil u meyajo'ob yaan, u yantal meyajil, u yantal otocho'ob ma'alobtak, xookil yéetel tooj óolil uti'al máaxo'ob ku táakpajalo'ob ichil beeyxan u yúuchul yéetel máako'ob yano'ob ichil *Original*, leti'obe' ku ya'aliko'ob xane' táan u bin u ma'alobtal u k'amiko'ob ba'alo'ob yaan u yil yéetel tooj óolal beeyxan yéetel xookil, ku taal ti' u ts'áabal táanil ba'alo'ob ku beetiko'ob chéen yéetel u k'abo'ob yéetel u chiimpoolta'al xan *patrimonio culturalo'*.

Ku ts'o'okole' *Jóvenes Construyendo el Futuro*, u kúuchil *Técnica Xook Roberto Rocca* yéetel *NODESSe'* ku yáantajo'ob uti'al ka'ap'éeel jach k'ana'an páajtalilo'ob, xookil yéetel u yantal meyajil. Le óoxp'éeel tuukulil meyajilo'oba' yaan ti'ob u nu'ukulilo'ob uti'al u táakbesiko'ob máaxo'ob ku bin u p'áatalo'ob paachil ti' xookil, meyajil, meyajil *digno* yéetel u káajsa'al meyaj, je'elbix u ye'esa'al ti' bix úuchik u bin u ya'abtal u ts'o'oksik u xook máaxo'ob ku t'aniko'ob jump'éeel máasewáal t'aano'.

⁸² Estimaciones propias considerando el impacto indirecto de estas iniciativas en los hogares, a partir del promedio de personas que conforman un hogar, de acuerdo con la Encuesta Nacional de Ingresos y Gastos de los Hogares 2022.

U chíikul u ts'o'oksik u kaambal máako'ob t'anik jump'éeel máasewáal t'aan

U chíikul u ts'o'oksa'al le kaambalo' ya'abchaj ti' 2018 tak 2022.* Le je'ela' ya'abchaj ichil máako'ob t'anik máasewáal t'aano'ob.

Tu'ux u taal: SIODS con datos de la ENIGH.

* U chíikul u ts'o'oksa'al primaria yéetel secundariae' p'áat jeets'el, uti'al preparatoriae' ya'abchaj tak yóok'ol 5.4%.

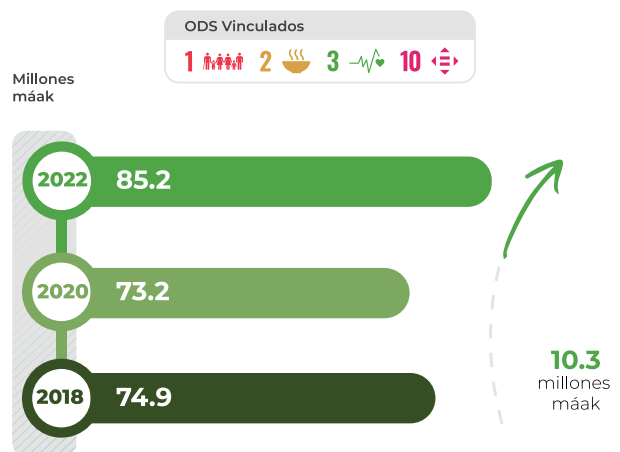
Le kaambalilo'oba' táan u yantal tumen táan u yúuchul ka'ansajil, le ka'ansajila' ku yáantike' ka u séeb kaxt meyaj le máako'obo' yéetel ka náajal-nako'ob tu beel.

Tuláakal le meyajo'ob ku táakpajalo'ob ichil le u kamp'éeel INV, jach ma'alob u jóok'olo'ob tumen túune' ku p'íitkuntik máako'ob ku mu'uk'yajtik wi'ij, ichil wáaj jayp'éeel k'iino'ob, ichil ya'ab k'iino'ob yéetel tak ichil ja'abo'ob, chíikpaj tu beel u xímbal ka'alik táan u k'oja'antal máak tuláakal yóok'ol kaab tumen COVID-19e', tumen túune' ya'abchaj máak p'áat mina'an meyaj ti' yéetel ya'ab máak p'áat mina'an ba'al u jaant tu ya'abil yóok'ol kaab.⁸³

Yéetel túun le meyajilo'oba', ku chíikpajal u meyaj jala'achil uti'al u beetik óoxp'éeel meyaj jumpuul, yáax jump'éele' ka u xu'uls óotsilil yéetel u p'áatal mina'an ba'al jaantbil yéetel u ka'ap'éele' u táak-besa'al tuláakal máak ka béeyak u yantal meyaj ti' yéetel u yóoxp'éele' ka béeyak u yúuchul paaklan koonol ichil u lu'umil México, chúukbesa'ab xan tumen uláak' programaso'obo' yéetele' chóowak-chaj u k'iinil tuláakal u yich ba'ax bin u beeta'al.

Ichil u ja'abilo'ob 2018 tak 2022e' Méxicoe' tu yilaj u ya'abtak uláak' 10 millones máak antal ba'al u jaantej u k'áat u ya'ale' je'en ba'al súutukile' yaan ba'al u mach u jaantej wáaj yaan taak'in ti' uti'al u manik ba'al u jaant ma' éek'i' yéetel ku t'a'akúuntik máak.⁸⁴

U jeets'elil u janal máake' ya'abchaj maanal ti' 10 u millonesil mexicanos yéetel mexicanas ichil 2018 yéetel 2022*

Tu'ux u taal: CONEVAL

*Je'el bix u ya'alik FAOe', yaan u jeets'elil janal wa tuláakal máak yaan mantats' ti' u tojol yéetel u páajtalil u manik chúuka'an ma'alob ba'al u jaanto'ob beey xan uti'al u bisik jump'éeel ma'alob kuxtal ichil toj óolal.

⁸³ Tu yóok'olal ba'ax tu p'ataj le *pandemia* ich náajalil yéetel talamilo'ob tu taasaj uti'al u beeta'al le *Agenda 2030*, II u Yóoxp'éeel INV ti' México.

⁸⁴ Le úuchik u bin u ya'abtal beya' yaan ba'ax u yil yéetel úuchik u bin u p'íital óotsilil jejeláasil bix u taal yéetel ku taasa'al tumen uláak' ba'alo'ob ba'ale' úuch beyo' tumen xan éejenta'ab u A'almajt'aanil General ti' Xookil tu'ux ku je'ets'el ba'alo'ob tu yóok'olal tooj óolalil yaan ba'ax u yil yéetel ba'ax ku jaanta'al tu kúuchil xook, ku ya'alike': K'a'ana'an u kanáanta'al tuláakal ba'ax k'a'ana'an ti' mejen paalal; k'a'ana'an tuláakal ba'al ku jaanta'al yéetel ku yu'uk'ul tu kúuchil xooke' beeta'an, t'oxa'an yéetel ku ko'onol yéetel u tuukulili' ma' u k'oja'ankúuntik mixmáak yéetel ka u t'a'ajkúunt paalal. Beeyxane' ku ts'áaik k'ajóoltbile': ka ko'onok ba'alo'ob uti'al jaantbil yéetel uk'bile' ku taalo'ob ti' sijnáalil, ma'atech u k'oja'ankúuntik máak, ma'atech u k'askunaj, tu kaajal le paalal ku meyajta'alo' beeyxan u yu'uk'ul chéen potable ja'; ku wet'ik xan u ko'onol wáaj u k'a'aytal ba'alo'ob u jaant wáaj u yuk' mejen paalal wáaj mina'an mixba'al utsil ku taasik wáaj jach jump'it utsil xan ku taasik, beeyxane' ka ts'iibta'ak tu paach tuláakal ba'ax ku ko'onol uti'al uk'bil yéetel jaantbile' wáaj tumen ku beetik u che'e' kíimil máak ma'ili' u chuk u k'iinile' (*Norma Oficial Mexicana, NOM-051-SCFI/SSA1-2010*, káaj u meyaj marzo ti' 2020). Ba'ax ku páak'ta'ale' ka áantak tuláakal le ba'alo'ob je'el ku bin u yúuchula' tumen le a'amajt'aan ook u meyaj marzo 2024o' u K'aaba'e': *Ley General de Alimentación Adecuada y Sostenible*.

Jump'éeel ba'al jach k'a'ana'an chíikpaj ichil le meyajila', leti' u k'a'ana'anil ma'atech u jáajan na'akal mix u jáajan éemel le *macroeconomía* uti'al jump'éeel nu'uka'an jóok'oltáanil, tumen xan ma' t cha'aj u sop'tal u taak'in kaaj *Mexico*', yaan ba'ax xan u yil úuchik u bin u na'aksa'al u náajal máak mantats', ichnaj túune' ila'abe' ma' p'iitchaj u muuk' le taak'ino'. Ti' túun tu ch'a'aj u muuk' le meyajobob ku ye'esa'al ti' le ju'un je'ela'.

Sembrando Vida, Jóvenes Construyendo el Futuro, Original yéetel *Tosepane'*, u xa'ayo'ob t'u'uy u taak'in kaaj, paaklan bisabáajil, yéetel le *bachillerato técnico Roberto Roccae'*, meyajobob ku beeta'al uti'al u ka'aj jóok'ol táanil kaaj úuchik u ts'o'okol *pandemia* yéetel u tuukulil u táakbesa'al tuláakal máak ichil yéetel ti' a anak

páajtalil ti' tuláakalobob, múuch' tuláakal le je'ela' ku táakpajalobob uti'al u najmata'al *ODS 1*, je'elbix ts'o'ok k babal a'aliko' ku ts'áaik u muuk' ya'abach metas yaan ichil le *Agenda* yéetel ku táakpajal xan ti' uláak' *ODSes*.

Sembrando Vida, Tosepan, Original yéetel *NODESse'* ku jets'iko'ob jump'éeel nojoch moka'anil tu yóok'olal u kanáanta'al sijnáalil. Uláak'e' *Jóvenes Construyendo el Futuro* yéetel *bachillerato técnico Roberto Roccae'* ku chíikbesiko'obe' wáaj mina'an táankelem yéetel lóobbayen paalalo'obe' ma' chéen ch'a'abil ka anak nu'uka'an jóok'oltáanil i' le beetike' tuláakal u tuukulil uti'al u ka'aj utstal u kuxtal kaaje' ts'áaba'an tu tojil táankelem, loobbayen yéetel mejen paalal.

Ba'ax kaambalilo'ob tu p'ataj

Yáax ba'ax nojoch kaambalil ku béeytal k ilik ikil k xak'altik tu'ux náako'ob ti' u meyajil le *Agenda 2023a'* ti' le *programas* ts'áaba'an táanil tumen le kaajo', tumen *empresas*, yéetel tumen le jala'acho'obo', leti' le nu'uka'an jóok'oltáanilo' jump'éeel meyaj k'a'abéet u beeta'al tumen tuláakal máak. Le *Agenda 2030a'* uti'al tukáakal máak, múuchmeyajilo'ob, mola'ayilo'ob yéetel jala'achilo'ob yaan u tuukulil to'on k taasik keet kuxtalil yóok'ol kaab.

U ka'ap'éele' le *nu'uka'an jóok'oltáanilo'* ma' chéen kóokots meyajil', ma'atáan u béeytal u yantal taak'in wáaj yaan ku bin p'áatalo'ob paachili', mix ka xi'ik u ma'alobtal u kuxtal máak wáaj tumen táan u loobital sijnáalili' Le tuukulil yaan uti'al u kanáanta'al le lu'uma', tuláakal le ba'alo'ob kuxa'ano'obo', tuláakal le máaxo'ob ku meyaj lu'umo'obo' táakpaja'ano'obi' yéetel k'a'abéet u xu'ulul le tuukulil ku taasa'al wáaj tumen yaan óotsilile' k'a'abéet u k'askúunta'al yóok'ol kaab. K'a'abéet u ma'alobkúunta'al u kuxtal máaxo'ob meyajtik lu'ume', je'el u chíikpajal u yutsil ti' u kanáanil sijnáalile' yéetel xan tu kuxtalo'ob.

Le ba'ax tsolchajo' je'el u páajtal u yila'al *Tosepane'* tumen tu *cooperativail crédito* yaan ichilo' ku táakmuk'tik meyajlo'ob *productivos* uti'al u yúuchul náajal, le náajililo' ku ts'áaik u páajtalil u yookol máak ichil uláak' servicios, je'elbix u yantal jejeláas ba'al ti' máako' uti'al u yantal ti' chúuka'an páajtalil uti'al u xook, u yantal tooj óolil ti' yéetelu táakpajal ti' miatsilil. U meyajta'al lu'um xma' loobilajil — je'elbix u beetik le *cooperativa* je'ela' beeyxan *Sembrando Vida* — ma' chéen ku kanáantik sijnáalili', táan xan u ye'esik jump'éeel meyajil tu'ux le sijnáalilo' ku ya'abkúuntik u yich u meyaj máak tumen ma'atáan u loobila'ali'. Le múuch'meyaj ichil kaajo' ku ts'áaik u páajtalil u ma'alobkíinta'al *parcelas* yéetel najo'ob, lekéen múuch'uke' ku taasik jump'éeel ki'iki'ij óolil yéetel ku beetik u yantal ba'al u jaant máak ma'atech u k'oja'ankiinaj, tuláakal beyaj ku taasik túun *bienestar*.

Úuchik u k'uchul u jelpajal u kuxtal máako'ob je'ebix yanik beora' ma' u k'áat u ya'ale' wáaj ma' anak talamilo'obi' ya'ab xan ts'o'ok u yantali', le ba'ax tu yáax ilaj bey talamil le *Cooperativa'* leti' u káajal u meyajta'al lu'um yéetel ba'alo'ob ma'atech u beetiko'ob loobo' yáax ba'al úuche' túunta'ab ichil junjaats k'iino'obe' u pa'ak'áal, u yalak'ta'al ba'alo'ob, yéetel u ko'onol. Le meyajlo'ob bey taabalo'ob ti' le kaajo'obo', mina'an u xuul k'a'abéetik uti'al u najmata'al le *metas* tuláakal yóok'ol kaabo', tumen ku meyaj uti'al jump'éeelili' ba'al k'a'abéet u nu'ukbesa'al wáaj u yutskiinta'al.

U k'áat u ya'ale', *mina'an jump'éeelili' bej uti'al nu'ukuklil jóok'oltáanil, ti' xan ku taal uláak' k'a'ana'an kaambalili': tuláakal le ba'ax yaan ichil le miatsil tu'ux ku meyajta'al le tuukulo'ob beya' leti' e'esik bix kun úuchul le meyaj tu beelo' yéetel leti' xan kun nu'ukbesik le talamil k'a'ana'an u ts'áajtaanta'alo'.*

Uláak' ba'ax t kanaje' leti' k táaniltik le mejen kaajo'ob uti'al u meyajta'al nu'uka'an jóok'oltáanilo'. U meyajil k'áax yéetel le máaxo'ob kaja'ano'obo' leti'ob jo'olintik jump'éeel desarrollo ichil bienestar. Le beetike' ma' chéen konele' u 70 % le metas ti' le *ODSe'obo'* yaan ba'al u yilo'on yéetel mejen kaaj.

Beeyxane' tak kanaje' le miatsilo' yaan u muuk' uti'al u meyajta'al jump'éeel nu'uka'an jóok'oltáanil tumen ku ye'esik buka'an u jejeláasil ba'al yaan yéetel bix u tenikubáajo'ob ichil u miatsilo'ob; le beetike' jach k'a'abéet k táakbesik le miatsil uti'al u t'a'alkab meyajta'al wáaba'axo' yéetel ka táakpajak xan ichil tuláakal ichil jump'éeel agenda ti' *desarrollo* tu paachil k'iin.

U jaajile' u k'éexel u tuukulil meyaj ku taal u beetik u Noj Jala'achil *Méxicoe'*, ts'o'ok u ye'esike' le programas ku ts'áabal ti' kaajo' yéetel le ba'axo'ob xan ku beetik le kaajo' jach k'a'abéet u nupiko'ob ichil ka'ap'éeel tuukulil: u yantal nonoj taak'in yéetel u yantal u páajtalil máako'ob, le beetik ku na'atale' ma'atáan u béeytal u ya'abtal taak'in wáaj mina'an keet kuxtalil.

Tuláakal le óotsilil chuujul ti' mejen máasewáal yéetel *afromexicanos* kaajo'obo' ts'o'ok u káajal u yéemel yéetel le *programas* je'ela'. Tuláakal le mejen kaajo'ob ku ya'alchajale' táan u táakpajalo'ob ka p'a'atak óotsilil pachil tumen 5 millones máako'ob ichil u ja'abilo'ob 2018 tak 2022.

Ya'ab xookilo'ob yéetel datos ts'áaba'an k'áaj óoltbile' ku ya'alike' jach nojoch u yutsil le programas je'el ku bin u beeta'ala' ku táakpajal ichil le *Objetivos* ti' nu'uka'an jóok'oltáanil ti' le *Agenda 2030*o', le yaan táanilo' leti' u p'íitkunta'al je'enmáakalmáak ti' le bix u kajtal máak ich óotsililo', u ts'áabal k'ajóoltbil jump'éeel xook xma' péech' óolalil yéetel u yantal bix u kaambal máaxo'ob talam u bisik u kuxtalo'ob; u p'íitkunta'al u máan xiib táanil yéetel u ts'áabal muuk' ti' ko'olelo'ob; u ts'aatáanta'al u yantal meyaj tu beel yéetel digno beeyxan u bin u ya'abtal u yantal ts'áaka'an taak'inil; u mu'uk'a'ankíinta'al jets'eknakil yéetel keetil, yéetel u ts'áabal k'ajóoltbil meyajo'ob ka u beet u yantal keetik ich u kaajal le máako'ob beya'.

Kex tumen je'el u béeytal u yutskiínta'alo'obe', le meyajo'ob beya' k'a'abéet u jel beeta'al yéetel u k'ujsa'al ti' kúuchilo'ob tu'ux ma' béeyak u k'uchuli' yéetel xan tu yiknal máaxo'ob ma' k'uchuk yiknalo'obi', chéen jump'éeel u tuukulile' *Sembrando Vidae'* je'el u páajtal u k'ujsa'al ti' mejen kaajo'ob tu'ux ku yúuchul chuk kay wey *Méxicoe'* beyo' je'el u pa'ak'áal u che'il *manglares'*. *Originale'* je'el xan u béeytal u nats'ikubáaj yiknal uláak' artistas kex ma'atech u meyajtiko'ob nook' yéetel oroe'; ku ts'o'okole' JCF je'el u páajtal u mu'uk'a'ankíintik u meyaj ichil táankelem yéetel lóobbayen paalalil máasewáal paalalo'ob, uti'al táamkelem yéetel xlóobbayen paalal yaan talamil ti'ob uti'al u meyajo'ob yéetel uti'al ko'olelo'ob istikyaj u ts'áabal meyaj ti'ob, le je'ela' chéen wáaj jayp'éeel u tuukulilo'ob ti' le ku béeytal u beeta'alo'.

Uti'al u mu'uk'a'ankúunta'al tak tu'ux ku náakal le jach k'a'ana'an *programas* ti' u Noj Jala'achil México yéetel uláak' u tuukulilo'ob meyaj ku yáantiko'ob le nu'uka'an jóok'oltáanilo' u táakpajal *Sistema de Naciones Unidas* je' jach unaj yéetel k'a'abéet, tumen yéetel u *técnico* láak'inaje' ts'o'ok u béeytal u p'íisil tu'ux ts'o'ok u náakal yéetel ba'axo'ob ku bin u ch'a'aik bej ti' le meyajo'oba'. Yéetel u yáantaje' ts'o'ok u béeytal u p'íisil yéetel u ma'alobkíinta'al u meyajil le *programas* a' ich u lu'umil México ba'ale' beeyxan ti' uláak' lu'umo'ob je'elbix Honduras yéetel Salvador tu'ux ku meyajta'al wáaj jayp'éeel le programas je'elo'oba'.

Tu ts'ooke', k'a'ana'an k a'alike' uti'al ka béeyak u jóok'ol le meyaj tukulta'ano' jach k'a'abéet le múuch'meyajilo', le beetik túune' *Agenda 2030e'* wáaj tuláakalo'on k beetik le ba'ax k'a'ana'an k meyajtik uti'al ka béeyak túune', k k'exbesik yóok'ol kaab je'ebix k tukultiko'. Le je'el túuna' ma' xan u k'áat u ya'ale' wáaj chéen leti' le kajnáalo'ob kun meyajo', lelo' ma' tumen le jala'acho'obo' k'a'abéet u ts'aatáantiko'ob u beetik u meyajo'ob ich kaaj yóok'olal u je'eiko'ob bej uti'al u yantal páajtalilo'ob ich kaaj, wáaj jump'éeel kaaj ma'atáan u náayal u yóole' le jala'acho'obo' yaan xan u péeko'ob.

Talamilo'ob yéetel ba'ax uláak'o'ob kun beetbil

Le ODSe'obo' táan u kaxtiko'ob jump'éel *justicia* ich kaaj yéetel ti' sijnáalil, táan u kaxtiko'obe' ka ch'éenek bix suukil u beeta'al meyajo'ob, maan yéetel koonol, beeyxne' ma' jach paatal u yilike' bix u tukulta'al u jóok'ol táanil kaaj yéetel bix u nojochtal. Ti' u taal u jach nojochil talamil uti'al u beeta'al ba'ax ku ya'alik le *Agenda 2030* o' tumen taak u k'exik tu jaajil, k tuukul, k kuxtal yéetel ba'ax suuk k beetik.

Ikil u bin u ya'abtal máako'ob mu'uk'yajtik wi'ijil tuláakal yóok'ol kaab yéetel le ma' chúuka'an u jaanalo'obo', le meyajo'ob je'ela' jach táaj k'a'ana'an uti'al ka anak ba'al jaantbil wey lu'ume'.⁸⁵ Le beetike' jach k'a'abéet k mu'uk'ankúunsik yéetel nojochkúunsik le meyajilo'ob je'el bix le ku taal u beetik *Cooperativa Tosepan* yéetel le programa *Sembrado Vida* ku yilik ka yanak ma'alob janalbe'en ba'alo'ob uti'al ya'ab máako'ob, chéen uti'al u jaanto'ob wáaj uti'al u kono'ob tu kaajalo'ob ma' seen ko'oji'.

Ba'ale', jump'éel noj talamil ku k'atikubáaj tu beel le meyajilo'ob beya' leti' u p'áatal ma' u kuxtal u yaalak'o'ob yéetel u paak'alo'ob beyxan ka loobilta'ak tumen chak iik'al, yáaxk'inil, búulkabil yéetel uláak'o'ob. Jump'éel e'esajile' leti' le tu yóok'olal u meyajil kaab te' *Cooperativa Tosepan Titataniske* p'áat chéen chúumuk ka ts'o'ok u máan le chak iik'al *Grace* (tu ja'abil 2021); béeyxaj u púustiko'ob chéen 2,000 litros ti' 4,000 suuk u púustiko'ob, le je'ela' tu beetaj u péek'tiko'ob le buka'aj suukil u náajaltiko'obe', ba'ale' ma' chéen leti' tak ti' buka'aj *colonias* ti' kaab p'áatij, le je'ela' tu taasaj xan talamil ti' le ecosistema'o'.

Óoli' beyxan tu beetaj le chak iik'al *Otis*, tu wina'alil *octubre* ti' u ja'abil 2023, tu lúubsaj ya'abkach u paak'alil *Sembrado Vida* tu jáalja'il *Guerrero*.

Yéetel túun le je'ela', ku chíikpajal u jach k'a'ana'anil le ba'ax ku beetik le *Nodesso'obo'*, *Sembrando Vida* yéetel *Tosepane'*, táan u yiliko'ob ka yanak jump'éel ma'alob ka'ansajil xook, *sensibilización* yéetel u ka'ansajilo'ob ka u k'amo'ob uti'al u kaniko'ob ba'ax je'el u beetiko'ob uti'al u yaktáantiko'ob ti' le u k'expajal u máan k'iino', uti'al ma' u jach loobilta'alo'ob yéetel bix je'el u líik'sikubáajo'obe' tu táan jump'éel loobile' (*meta 13.3*). Tu yóok'olal le meyajil jach k'a'abéet ku taal u beetik *Tosepano'* **tu'ux ku ka'ansa'al tu yáax ja'abil u kuxtalo'ob mejen paalal**. Ti' ku taal u núukil u ka'ansa'al mejen xch'úupalal yéetel mejen xi'ipalal u yaabilt le sijnáalilo' yéetel u kaajal.

Bey túuno' jump'éel ti' le ba'ax talam k'a'abéet u yilik le agenda tak nojlu'uma' leti' le ma' u tse'elel le meyajilo'ob ku taal u beetik *Bienestaro'*, kex ka k'e'exek le noj jala'acho'. Le kun okolo'ob xano' ka xan xi'ik u beetiko'ob le meyajil ku kaxtik u tooj óolal wíinik le yano'ob ichil le *Agenda 2030* o', je'elbix u taal u meyajtik le noj jala'achila' ku duplicartik le taak'in ti' wáaj jayp'éel *programas* ku k'amik kaajo' uti'al u téek chíikpajal u yich u xu'ulsa'al le óotsililo'.⁸⁶

⁸⁵ Tak 828 millones ti' máako'ob tu máansajo'ob wi'ijil tu ja'abil 2021: 46 millones uláak' tu ja'abil 2020 yéetel 150 millones uláak' tu ja'abil 2019, le je'ela' tu yóok'olal le ba'atéelilo'ob ku beetik wiiniko', u k'éexel u máan k'iin, pandemia tu yóok'ola COVID-19 yéetel xan le *recesiones económicas*, FAO, FIDA, OMS, PMA y UNICEF, (2022)

⁸⁶ Jump'éel e'esajile', leti' le u taak'inil le *Programa Sembrando Vida* uti'al u ja'abil 2019 yaan 15 mil millones de pesos (845 millones 632 mil 589 dólares) yéetel uti'al u ja'abil 2023 k'uch 37 mil millones ti' pesos (2085 millones 893 mil 721 dólares). Il *Tabla A1* ti' le *Anexo Eo'*.

Lelo' ku beetik u ch'a'abal le iniciativa u k'ubmaj u Noj Jala'achil México tu wina'alil febrero ti' 2024 uti'al u máansa'al ich *rango constitucional* wáaj jayp'éel *programas sociales* ku ch'a'achi'ital ichil le INVyéetel ku yilik le páajtalilo'ob jach k'a'ana'ano'.

U keettal le ba'ax ku kaxtik u beetik le *Agenda 2030a'*, le *programas social* ts'o'ok u tso'olola', ku chíikultiko'ob jump'éel k'eexil ti' bix suukil u yila'al ka'ach máak, máaxo'ob yaan u páajtalilo'ob, beyxan jump'éel xu'ulsajil ti' le *asistencialistas* yéetel *patriarcales* ti' le *política social*o', tu'ux ich ya'ab ja'abo'obe' bin u beetiko'ob tuukulo'ob ku péech' óoltik u ch'i'ibalil máak yéetel ku péech' óoltiko'ob le máaxo'ob je'el u séeb loobilta'alo'ob wey nojlu'ume'. Uláak' ba'ax k'a'abéet u yilik u p'áatale', leti' le meyajilo'ob ku chíimpoltik le máaxo'ob tu beetajo'ob u noj Jala'achil López Obrador.

Tu ts'ooke', uti'al u kaxta'al u múul tuukulil uti'al u túumbenkuunsa'al bix suukil k manik ba'al yéetel k beetik meyajo'ob *sosteniblese'*, le *Economía Social* yéetel *Solidario* ku nojba'altal, tumen leti'e' jump'éel chíikul meyajil yaan bejla' uti'al u k'e'exel le ma' keetil yano' ba'al u p'atmaj le *modelos neoliberales* tuláakal yóok'olkaabo' ich maanal ti' ka'ak'aal ja'abo'obo'. Le ba'ax k'a'abéet u yila'alo' leti' u chíimpolta'al le meyajil tu paach le *economía* ich u ya'abil u jaatsil kajnáalilo'ob, ka chíikbesa'ak ich u kuxtal le kajnáaliloo'ob yéetel xan tu táan kaaj.

Tu yéetel túun le *economía* beya', ku ts'áaik u páajtalil u bin u jel ti'alinta'al le kúuchilo'ob tsela'an ti' kaajo' — ich ya'ab ja'abo'obe' ma' u ti'al kaaji' —, tu yéetel le meyajilo'ob ku p'atik náajalila', múul beeta'ano'oba', ku suut jump'éel tu'ux ku yáantikubáaj kaaj yéetel ku ts'áaik u páajtalil u ma'alob t'o'oxol le náajalilo', uti'al le je'ela' ku táanilkuunsa'al le tu'ux jach p'ata'ano'on tséelanilo', yéetel ku táakmuk'ta'al túun ich u kaajalo'ob *inclusión productiva*, meyajil, náajalil yéetel *social*.

Yéetel le *Informea'*, u Noj Jala'achil México' ku ts'áaik u yojelt le kaajo'obo' yéetel u jala'achil jejeláas nojlu'umile' wáaj jayp'éel kaambalilo'ob ts'o'ok u p'atik u yilik u túumbenkuunsik jejeláas ba'alo'ob ich u Nojlu'umil México yéetel ba'ax ts'o'ok u nakpachtik ichil u kaxtik u jeljets'ik le soberanía', u jeltsolik bix

k'a'abéet u bisikubáaj kaaj yéetel u kaxtike' u beetik jump'éel keetil kuxtal ich kaaj yéetel *incluyente*. Le kaambalilo'oba' ku chíikbesik u muuk' le meyajilo'ob ku taal u beeta'al uti'al kaaja' keet yéetel ba'ax ku ya'alik le jala'acho' yéetel ku táanilkuunsik le máako'obo' yéetel kaajo'obo'.

Le *datos*a' ku chíikbesik u yáax yich le meyajilo'ob uti'al u kanáanta'al yéetel u jel ila'al u yantal le *ecosistemas naturales*o', u táakbesa'al le paalal ku taal u líik'ilo', nojba'alil yéetel u chíimpoltiko'ob sáansamal tuláakal le ba'ax p'ata'anto'ona', u jets'ik u chuunil le túumben *economía social* yéetel *solidario*o', u táakbesik xan u mu'uk'a'ankúunsa'al le ba'ax u yojelo'ob uti'al u yantal náajalilo', yéetel u jel tsolik ich le kaajo' jump'éel *modelo* ti' u kaxtik u kuxtal máak, nojoch yéetel ka u bisubáaj tu yéetel le *sijnálila'*. Bey túuna' U Nojlu'umil México' ku jel a'alik ba'ax ku kaxtik uti'al wíinik yóok'olal u páajtal u bin u k'aj óoltiko'ob uláak' bix je'el u meyajta'al u náajalil le kuxtalila' yéetel kaaj, ka táanilkuunsa'ak k meyajo'ob ti' le máaxo'ob je'el u yúuchul ti'ob wáaj ba'axo', uti'al ma' u p'áatal mix máak pachil yéetel mix tséelanil. Le beetike' u chuun uti'al u káajal yéetel u bejil uti'al u bin k'expajal México', le je'ela' láayli' xan ku kaxtik, uti'al u bin utsil ti' tuláakal máake', yáax táanil le óotsilo'obo'.

TU'UX CH'A'ABIJ

- Aguilar, A., Vargas, M. S. y Rojas, L. C. (2019). Tosepantomín: el dinero de todos en pos del desarrollo. México: Banco del Ahorro Nacional y Servicios Financieros S.N.C.
- AMEXCID, Agencia Mexicana de Cooperación Internacional para el Desarrollo. (2024). Impacto del Programa Sembrando Vida en Centroamérica. En Foro de Alianzas ECOSOC. México: AMEXCID.
- Banco de México. (2018). Boletín Semanal sobre el Estado de Cuenta del Banco de México | 4 de diciembre de 2018. México: Banco de México.
- Banco de México. (2023). Tipo de cambio para solventar obligaciones denominadas en dólares de los EE.UU.A., pagaderas en la República Mexicana. Recuperado de: <https://www.banxico.org.mx/tipcamb/tipCamIHAction.do>
- Banco de México. (2024). Boletín Semanal sobre el Estado de Cuenta del Banco de México | 5 de marzo de 2024. México: Banco de México.
- Banco Mundial. (2022a). PIB (US\$ a precios actuales). Recuperado en enero de 2024 de <https://datos.bancomundial.org/indicador/NY.GDP.MKTP.CD>
- Banco Mundial. (2022b). Inflación, precios al consumidor (% anual). Recuperado en enero de 2024 de <https://bit.ly/3SROtEF>
- Castillo, E.J. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- CEEY, Centro de Estudios Espinosa Yglesias. (2019). Informe Movilidad Social en México 2019. México: CEEY.
- Chan, K. A. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Chávez, Q. [Agenda2030Mx]. (2023a). Mesa 1. Economía para el bienestar. [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=TVI8YcjPLZQ&t=913s>
- Chávez, Q. (2023b). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- CEPAL, Comisión Económica para América Latina y el Caribe. (2015). Juventud: realidades y retos para un desarrollo con igualdad. (Trucco, D. y Ullmann, H. Eds.). Santiago: CEPAL.
- CEPAL. (2022). Vínculos ineludibles entre la autonomía física y económica de las mujeres: una propuesta de marco conceptual. (González, A.C. Ed.). América Latina y el Caribe: Asuntos de Género.
- CONASAMI, Comisión Nacional de los Salarios Mínimos. (2023a). Consejo de Representantes de la Conasami acuerda incremento de 20 % a los salarios mínimos en 2024. México: CONASAMI.

- CONASAMI. (2023b). El efecto del programa Jóvenes Construyendo el Futuro usando datos de la Encuesta Nacional de Ingresos y Gastos de los Hogares 2022. México: CONASAMI.
- CONASAMI. (2023c). Efecto de la legitimación de contratos en el marco de la Reforma Laboral. México: CONASAMI.
- CONEVAL, Consejo Nacional de la Política de Desarrollo Social. (2016). Medición multidimensional de la pobreza en México: un enfoque de bienestar económico y de derechos sociales. México: CONEVAL.
- CONEVAL. (2019). Metodología para la medición multidimensional de la pobreza en México, tercera edición. México: CONEVAL.
- CONEVAL. (2023). Documento de análisis sobre la medición multidimensional de la pobreza, 2022. México: CONEVAL.
- CNA, Consejo Nacional Agropecuario. (2023). México: Lejos de la autosuficiencia alimentaria. México: CNA. <https://cna.org.mx/mexico-lejos-de-la-autosuficiencia-alimentaria/>
- Espinosa, G. y Meza, A. (2019). Reconfiguraciones socioterritoriales: entre el despojo capitalista y las resistencias comunitarias. México: Universidad Autónoma Metropolitana y Benemérita Universidad Autónoma de Puebla.
- FAO, Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura. (2006). La contribución de las mujeres a la agricultura. En Agricultura, expansión del comercio y equidad de género. Roma: FAO.
- FAO, FIDA, OMS, PMA y UNICEF. (2022). Versión resumida de El estado de la seguridad alimentaria y la nutrición en el mundo 2022. Adaptación de las políticas alimentarias y agrícolas para hacer las dietas saludables más asequibles. Roma: FAO.
- Fiscal Data EUA. (2023). Understanding the National Debt. U.S Treasury Fiscal Data. Recuperado de: <https://fiscaldata.treasury.gov/americas-finance-guide/national-debt/#the-debt-ceiling>
- FMI, Fondo Monetario Internacional (2023a). PIB (US\$ precios corrientes). World Economic Outlook (octubre 2023). Recuperado de <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOORLD/MEX>
- FMI.(2023b). Perspectivas Económicas- Las Américas. Octubre 2023. Recuperado de: <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/REO/WHD/2023/October/Spanish/text.ashx>

- Garrido, P. (2023). Entrevista para el IV Informe Nacional Voluntario.
- Gobierno de México. (2019). Plan Nacional de Desarrollo 2019-2024. México: Gobierno de México.
- Gobierno de México. (2023). Quinto Informe de Gobierno 2022-2023. Ciudad de México: Presidencia de la República.
- Gobierno de México. (2024). Que coman quienes nos dan de comer. México: Autor.
- Hernández, R. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- IMCO, Instituto Mexicano para la Competitividad. (2023). Recursos para programas sociales. México: IMCO.
- INECC, Instituto Nacional de Ecología y Cambio Climático. (2021). Potencial de mitigación del Programa Sembrando Vida. México: INECC.
- INEGI, Instituto Nacional de Estadística y Geografía (2020). Estadísticas a propósito del día de las micro, pequeñas y medianas empresas 2020. México: INEGI.
- INEGI. (2021). Estadísticas a propósito del día internacional de la mujer. México: INEGI.
- INEGI. (2022a). El INEGI presenta los Resultados de la Encuesta Nacional de Ingresos y Gastos de los Hogares (ENIGH) 2022. México: INEGI.
- INEGI. (2022b). Estadísticas a propósito del día internacional de los pueblos indígenas. México: INEGI.
- INEGI. (2022c). Estadísticas a propósito del día internacional de la mujer. México: INEGI.
- INEGI. (2023a). Índice Nacional de Precios al Consumidor diciembre de 2022. México: INEGI.
- INEGI (2023b). Índice Nacional de Precios al Consumidor diciembre de 2023. México: INEGI.
- INEGI. (2023c). Resultados oportunos del censo agropecuario 2022. México: INEGI.
- INEGI. (2023d). Censo de Población y Vivienda 2020. Recuperado en diciembre de 2023 de: <https://www.inegi.org.mx/programas/ccpv/2020/>

- INEGI. (2023e). Estadísticas a propósito del día nacional del balance, trabajo-familia. México: INEGI.
- INEGI. (2024a). Indicadores de ocupación y empleo. (Actualización a enero de 2024). México: INEGI.
- INEGI. (2024b). Reporte mensual de indicadores económicos. (Actualización al 12 de marzo del 2024). México: INEGI.
- INAES, Instituto Nacional de la Economía Social. (2021). Catálogo de Organismos del Sector Social de la Economía. México: INAES.
- INAES. (2022). Términos de referencia Nodos de Impulso a la Economía Social y Solidaria (NODESS). Etapa Pre-NODESS. México: INAES.
- Lino, T. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Luiselli, C. (2018). Territorios, ciudades y pequeños productores: estrategia para el crecimiento y la seguridad alimentaria. México: CEDRSSA.
- Martínez, J. M. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Martínez, R. (2023). Entrevista para el 14º Informe Nacional Voluntario.
- Martín, P. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Nevárez, V. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Nuñez, M. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- ONU, Organización de las Naciones Unidas. (2023a) Sustainable Development Report Rankings The overall performance of all 193 UN Member States. Recuperado en marzo de 2024 en <https://dashboards.sdgindex.org/rankings>
- ONU. (2023b). Fomentar las MIPYME mediante el apoyo a las mujeres y la juventud emprendedora y las cadenas de suministro resilientes. Recuperado en diciembre de 2023 en <https://www.un.org/es/observances/micro-small-medium-businesses-day>
- OIT, Organización Internacional del Trabajo. (2020). Tendencias mundiales del empleo juvenil 2020. Recuperado en noviembre de 2023 en <https://bit.ly/3wc7lqf>
- OCDE, Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos. (2017). Temas sociales y de bienestar. Recuperado en noviembre de 2023 de <https://bit.ly/49abJDF>

- OCDE. (2023a). Precios al consumidor, OCDE (Actualizado: 7 de febrero de 2024). Recuperado de: <https://www.oecd.org/newsroom/consumer-prices-oecd-updated-7-FEBRUARY-2024.html>
- OCDE. (2023b). Estadísticas del mercado laboral a corto plazo. Recuperado en diciembre de 2023: <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=STLABOUR&lang=en>
- OXFAM. (2023). El 1 % más rico acumula casi el doble de riqueza que el resto de la población mundial en los últimos dos años. Reino Unido: OXFAM GB.
- Paulín, H.R. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Pecina, J.A. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- Pérez, P. (2023). Sembrando Vida: una evaluación de impacto sobre la cobertura forestal. (Tesis de maestría). Centro de Investigación y Docencia Económicas.
- Romo, C.S. (2023). Entrevista para el 4º Informe Nacional Voluntario.
- SAGARPA, Secretaría de Agricultura y Desarrollo Rural. (2017). Diversificación de cultivos y exportación de café orgánico Unión de Cooperativas Tosepan Titataniske. (Miranda, D.I, Ed.). México: SAGARPA.
- SC, Secretaría de Cultura. (2021). Cartografía de sabores: Abeja nativa. México: Secretaría de Cultura.
- SE, Secretaría de Economía, Subsecretaría de Comercio Exterior. (2023a). Invierte en México: Tu mejor opción hoy para el largo plazo. Ciudad de México: SE.
- SEGOB, Secretaría de Gobernación. (2022). Acuerdo por el que se emiten las Reglas de Operación del Programa Sembrando Vida, para el ejercicio fiscal 2023. México: SEGOB.
- SHCP, Secretaría de Hacienda y Crédito Público. (2024). Comunicado No. 15 Informes sobre la Situación Económica, las Finanzas Públicas y la Deuda Pública enero 2024 | Secretaría de Hacienda y Crédito Público. México: SHCP.
- STPS, Secretaría de Trabajo y Previsión Social. (2021). Diagnóstico programa presupuestario S-280 Jóvenes Construyendo el Futuro. México: STPS.

- SAT, Servicio de Administración Tributaria (2024). Recaudación | Ingresos tributarios del Gobierno Federal. Recuperado de: http://omawww.sat.gob.mx/cifras_sat/Paginas/datos/vinculo.html?page=IngresosTributarios.html
- SIAP, Servicio de Información Agroalimentaria y Pesquera. (2023). Mujeres rurales transformando el campo mexicano. México: SIAP.
- UNESCO, Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura. (2022). MONDIACULT 2022. Cifras de la cultura para el desarrollo sostenible. Recuperado en enero del 2023 de <https://www.unesco.org/es/mondiacult2022>
- UNESCO, Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura. (2022b). Patrimonio cultural inmaterial e inclusión social. Aportes para la agenda de desarrollo de la era post-COVID en América Latina y el Caribe. Montevideo: UNESCO.
- UNESCO. (2023). Niñas, mujeres y STEM: Cómo la Fundación Ingeniosas ayuda a descubrir vocaciones en ciencias y tecnología en Chile y América Latina. UNESCO.
- UCT, Unión de Cooperativas Tosepan. (2018). ¡Somos Tosepan! 40 años haciendo camino. México: Unión de Cooperativas Tosepan y Circo Maya. Investigación: Rosario Cobo, Lorena Paz Paredes y Armando Bartra.

SIGLAS, ACRÓNIMOS Y ABREVIATURAS

- AMEXCID:** Agencia Mexicana de Cooperación Internacional para el Desarrollo
- CAC:** Comunidad de Aprendizaje Campesino
- CEEY:** Centro de Estudios Espinosa Yglesias
- CEPAL:** Comisión Económica para América Latina y el Caribe
- CESOP:** Centro de Estudios Sociales y de Opinión Pública
- CONASAMI:** Comisión Nacional de los Salarios Mínimos
- CONEVAL:** Consejo Nacional de Evaluación de la Política de Desarrollo Social (Cultura)
- CNA:** Consejo Nacional Agropecuario
- ENIGH:** Encuesta Nacional de Ingreso y Gastos de los Hogares
- ETRR:** Escuela Técnica Roberto Rocca
- FACT:** Festo Authorized and Certified Training (Centro de Formación Autorizada y Certificada)
- FAO:** Food and Agriculture Organization of the United Nations (Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura)
- FIDA:** Fondo Internacional de Desarrollo Agrícola
- FMI:** Fondo Monetario Internacional
- IMCO:** Instituto Mexicano para la Competitividad, A.C.
- IMSS:** Instituto Mexicano del Seguro Social
- INAES:** Instituto Nacional de la Economía Social
- INECC:** Instituto Nacional de Ecología y Cambio Climático
- INEGI:** Instituto Nacional de Estadística y Geografía
- INV:** Informe (s) Nacional (es) Voluntario(s)
- JCF:** Jóvenes Construyendo el Futuro
- MIAF:** Milpa Intercalada entre Árboles Frutales
- Mipymes:** Micro, pequeñas y medianas empresas
- NODESS:** Nodos de Impulso a la Economía Social y Solidaria
- OCDE:** Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económicos

- ODS:** Objetivos de Desarrollo Sostenible
- OIT:** Organización Internacional del Trabajo
- OMS:** Organización Mundial de la Salud
- ONU:** Organización de las Naciones Unidas
- OSSE:** Organismos del Sector Social de la Economía
- PEA:** Población Económicamente Activa
- PEF:** Presupuesto de Egresos de la Federación
- PFES:** Programa de Fomento a la Economía Social
- PIB:** Producto Interno Bruto
- PMA:** Programa Mundial de Alimentos
- PND:** Plan Nacional de Desarrollo
- SAGARPA:** Secretaría de Agricultura, Ganadería, Desarrollo Rural, Pesca y Alimentación
- SAT:** Servicio de Administración Tributaria
- SE:** Secretaría de Economía
- SECNA:** Secretariado Ejecutivo del Consejo Nacional de la Agenda 2030
- SEGOB:** Secretaría de Gobernación
- SEP:** Secretaría de Educación Pública
- SHCP:** Secretaría de Hacienda y Crédito Público
- SIAP:** Servicio de Información Agroalimentaria y Pesquera
- SIODS:** Sistema de Información de los Objetivos de Desarrollo Sostenible
- STEM:** Ciencia, tecnología, ingeniería y matemáticas (por sus siglas en inglés)
- STPS:** Secretaría del Trabajo y Previsión Social
- SV:** Sembrando Vida
- UNESCO:** The United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura)
- UNICEF:** United Nations International Children's Emergency Fund (Fondo de las Naciones Unidas para la Infancia)

ANEXOS

Anexo A

U Redil Juvenil tu yo'ola le Agenda 2030

Tu *Secretariadoil Ejecutivo ti' le Consejo Nacional ti' le Agenda 2030* uti'al le nu'uka'an jóok'oltáanil (*SECNA*), jach nojba'al u mu'uch'ul u muuk'o'ob tuláakal máaxo'ob ku táakpajal uti'al u k'a'ayta'al yéetel u beeta'al le nojlu'umil u *Agenda* le nojlu'umila', jach naapule', u táakpajal táankelemo'ob máaxo'ob ku ch'a'ajo'oltik u meyajil nu'uka'an jóok'oltáanil le ja'abo'ob ku taala'.

Le táankelmilo'obo' yaan ti'ob jeejeláas kúuchilo'ob uti'al u táakpajalo'ob ichil u meyajilo'ob u beeta'al *Agenda 2030*, yéetel múuch'kabilo'ob *sociedad civil, academia*, wáaj u redil táakelemo'ob ku táakmuk'tiko'ob u meyjailo'ob tsikbal yéetel *activismo*. Leti'ob máaxo'ob ts'áajik tsikbal bey *cambio climático* yéetel ku jo'olpesiko'ob ba'alo'ob ku ts'áajiko'ob u páajtalil u yila'al yéetel u ts'aabal le talamilo'ob ichil u *agenda pública* kaaj ti' u lu'umilo'ob.

Tu yo'olal le je'elo', agosto tu ja'abil 2023 t ts'áaj k'aj óoltbil jump'éel payalt'aan uti'al u beetpajal le u Yáax Redil Táankelem tu yo'olal *Agenda 2030* yéetel 32 táankelemo'ob (juntúul máak yo'olal lálalaj péetlu'um) ichil 18 yéetel 29 ja'ab ti'ob, yéetel u tuukulil u na'ats'alo'ob ti' le *ODS* ti' mejen paalal, táankelemo'ob, yéetel *adolescentes*.

U táankemelmilo'ob le Reda, yaan ti'ob u yáantaj junmúuch' máak uti'al u jóok'siko'ob táanil u tuukulil meyaj uti'al u yáantik u kaajalo'ob. Yéetel xane', ku táakpajalo'ob ti' jump'éel tu'ux ku kaansa'alo'ob uti'al u mu'uk'ankúunsik ba'axo'ob u yojelo'ob uti'al k'a'aytaj yéetel u bin u meyajta'al le *Agenda*. Tu yo'olal le je'ela', le *Red* ku ts'áajik u nu'uka'an meyaj uti'al táankelemo'ob u tuukulile' u táakmuk'tiko'ob le un'uka'an jóok'oltáanil le tu'ux yano'obo'.

Le ka ts'o'ok u ye'esa'al le *Primera Convención Nacional* tu yo'olal le *Agenda 2030 octubre* tu ja'abil 2023, u meyajilo'obe' u tojtáantmaj uti'al u k'a'ayta'al ichil redes socialo'ob ba'ax u beetmaj; u kaansik ba'alo'ob tu yo'olal le *ODS* ti' najilxooko'ob, *universidades* yéetel *empresas*; u beeta'al eventos uti'al k nats'ik le táankelemilo'ob ti' le *ciencia* yéetel *tecnología*; ku jo'olpesik meyajto'ob tu'ux ku jelpa'ak'al yéetel ma' u cha'abal u kiimil *flora* yéetel *fauna*; k oksik tu pool tu yo'olal u kanáanil k'áak'náabo'ob, u pa'ak'al janalbe'en ba'alo'ob ich nojkaaj; u táakpajal ti' jeejeláas meyajto'ob uti'al u k'eexel ts'áajxook, ichil uláak'o'ob.

U tuukulil u meyaj *Red Juvenil* yéetel u múuch'meyaj ku beetiko'ob jump'éel u noj jóok'oltáanil ti' le *territorialización* ti' le *Agenda 2030*, le o'olale' u táakpajal le táankelemo'obo' jach nojba'al uti'al u jéets'el nu'uka'an jóok'oltáanil ma' chéen yo'olal le 2030.

Anexo B

U yáantaj le Poder Legislativo ti' le Agenda 2030

Ti' le ba'alo'ob yo'olal le *legislativo*, le ba'axo'ob u bin uti'al u jóok'ol le *Agenda 2030* yaan u tukulta'alo'ob. *México* yaan ti' jump'éel *Poder Legislativo bicameral* que ha permitido la colaboración de ambas instancias legislativas en la difusión y el fomento de los objetivos de la *Agenda 2030*.

Yéetel u táakpajal le *legisladores* k'áata'ab ti' le óoxjaatsil le jala'ach u tsóolol le u *políticas* yéetel u meyaj jala'ach je'el bix u ye'esik ba'ax ku kaxtik le nu'uk'a'an jóok'oltáanil, yéetel k'a'ayta'al u tuukulil tu yo'olal u nojba'alil u le ba'ax k'a'abéet u beetik le *parlamento* jumpéelili' tu'ux (ODS 17).

Le meyajoba' ts'o'ok u suut ichil iniciativas, ba'axo'ob je'ets'ij, *seminarios*, *foros* yéetel ts'áaj k'aj óoltajo'ob, líik'mukta'an tu meyajilo'ob le jeejeláas múuch' *parlamentarios*, ichil u múuch'ilo'obe' ku beetiko'ob u tsoolil meyaj *legislativa* ti' le nojlu'umila', láalajtúulale' yaan ba'ax ku táanilkunsik yéetel bix u tukultik meyajoba'.

Yéetel u moka'aanil jets't'anta'ab ti' le pleno le 28 ti' *marzo* tu ja'abil 2023, le u *Cámara Diputados*, tu k'áat óoltaj ti' u *congreso* il e péetlu'umilo'ob ka u ts'áajo'ob *comisión legislativa* ob ka u beeto'ob u xaak'alil yéetel u táakmuk'ta'al u beeta'al le ODSo'.

U mu'uch'ul le meyajoba', le *diputado* ob ti' le *Congreso* ti' le *Unión*, ts'o'ok u k'áatiko'ob u informeil tu'ux ts'o'ok u náakal ikil u bin u beeta'al le Tsolmeyaj ti' le 2,471 méek'táankaajo'ob yéetel u 16 *alcaldia* il le *Ciudad* ti' *México*, ku táakpajalo'ob uti'al u xaak'alil yéetel u kanáanil bix u meyaj le jala'acho'ob *subnacionales* ti' le ba'ax ku meyajta'alo'.

Ti' le *Senado* ti' le *República* jets't'anta'ab jump'éel *iniciativa* uti'al u k'éexel reglamento ti' le *Cámara*, ts'áab k'aj óoltbil tumen le *Diario Oficial* ti' le *Federación*, uti'al le *iniciativa'ob* yéetel le ba'al ba'axo'ob jets'a'an ku bin u chíikpajal ti' le *Pleno* ku ya'alo'ob, jach tsoolol, yéetel le ba'axo'ob yaan u yil yéetel le *ODS*. Beytúuno', le *senadoro'obo'* ich múuch'il yéetel u múuch' *técnico'ob*, tu k'ubaj u t'aano'ob yu yiliko'ob ba'axo'ob ku ts'áajiko'ob u meyaj *legislativo* ikil u bin u meenta'al ba'axo'ob u ya'almajo'ob *internacionales*.

U jeejeláasil le centro ti' xookilo'ob, ku táakpajalo'ob ti' le *Camaras*, ts'o'ok u beetiko'ob u xaak'alil tu yo'olal bix u bin u beeta'al *Agenda 2030* ichil jeejeláasil jaatsil *Administración Pública Federal*. Le *Centro* ti' *Estudios* ti' le *Finanza Públicas* tu beetaj jump'éel xáak'al *técnico* ti' le ba'ax ku yúuchul yéetel le u tuukulil meyaj éejenta'an ti' le *Presupuesto'ob* ti' *Egreso'ob* ti' le *Federacion*, ba'ax tu ts'aaj u páajtalil u beeta'al k'eexo'ob ti' le *regla* ti' *operacion* ti' le jeejeláasil tuukulil meyaj ti' *política publica* uti'al u ya'abkúunsa'al ba'ax ku kaxanta'al ti' u bin u chu'ukul le *Agenda 2030*.

Le *Centro* ti' *Estudios Sociales* yéetel *Opinion Publica (CESOP)*, ku beetik u jeejeláasil kaansaj tu yo'olal u jóok'oltáanil sostenible yéetel le *ODS*. Yéetel le *redes sociales* le *órgano técnico* ti' le *Cámara* ti' *Diputados*, ku ts'áajik ojéeltbil ba'alo'ob nojba'altak tu yo'olal le *Agenda*, le u tuukulil meyaj o'oba' tukulta'an uti'al maaxo'ob ku meyaj ti' jala'ach yéetel beeyxan ti' tuláakal kajnáal.

Anexo C

Ba'ax u meyaj le *sindicato'ob* uti'al le jóok'oltáanil *sostenible*

Le meyaj o' jump'éeel u k'a'ana'an páajtalil, yéetel beeyxan jump'éeel tu'ux ku yokol taak'in ku jets'ik junyáal kanáanil, jump'éeel meyaj ku taasik máax beetik yéetel ku ts'áajik u páajtalil u jóok'oltáanil máak yéetel u profesional le máako'obo'.

Yéetel le ba'alo'oba', u táakapajal le sindicatos uti'al u ma'alobkiinsa'al bix u meyaj o'ob yéetel u náajal ti' le máaxo'ob ku táakpajalo'ob le je'ela' jump'éeel meyaj ku naapul uti'al u yutsil le ajmeyajo'obo', yéetel beeyxan ti' uláak'tsilo'ob, beyo' jach ku yáantajo'ob uti'al u béeytal le *ODS 18*. Le ba'al je'elo', ku ch'a'ajik u muuk' wa k ilik bejla' k'iine' junchan p'íitmáanja'anik ti' 5 *millon* u ajmeyajilo'ob *Méxicoe'* ku táakpajalo'ob ti' jump'éeel *sindicato*.

Ti' u ts'o'ok ja'abo'oba' le jeejeláas meyaj o'ob *Mexicoe'* ts'o'ok u bin jach k'eexel taamil le je'ela' ku taal ti' le k'eex legalo'ob yéetel *institucionalo'ob* tu taasaj le *Reforma Laboral* ti' le 1 ti' *mayo* tu ja'abil 2019. Yo'ola úuchik u káajsa'al u meyaj le túumben *modeloil* meyaj, ts'aab u ts'eeek uti'al el *sindicato'ob* u ka'ach'a'ajiko'ob ba'axo'ob tuukulil káajso'ob yéetel le je'elo' u meyaj uti'al ka'ats'aabal u páajtalil le ajmeyajo'obo', yéetel beeyxan u kanáanta'al le ba'axo'ob ku k'áatiko'ob ichil u tuukulil jáalk'abil yéetel *democracia sindical*.

Beytúuno' u ts'eeekil le túumben ba'ala' le u yéeyaj láalaj máak, ma' sajakil, naapul yéetel chéen teech a wojel a yéey uti'al jóok'sa'al le u jo'olpóopilo'ob, u éejenta'al u mokt'aanil u meyaj o'ob, wa uti'al u ju'utul jump'éeel ba'atel tu yo'olal u mokt'aanil máax u nojochil le *contrato colectivo*, wa uti'al u jaawal jump'éeel ba'atel tu yo'olal máax u nojochil le mokt'aan *contrato colectivo* ichil le *sindicatos*. Yéetel le je'elo', ts'aab u ts'ook le ba'alo'ob suuk u beeta'al tu'ux ku su'utulo'ob bey ba'al uti'al u *controlarlos*, ba'ax ku ts'áajik u páajtalil, u jela'anil ti' le ba'ax ts'o'ok u máano', bejla'e' u t'aan le ajmeyajo'obo' jach ku yu'uba'al, yéetel le je'ela' k'a'abéet u su'utul bey ma'alob ba'alo'ob tu yo'olal meyaj yéetel náajal, yéetel u mokt'anta'al *negociación colectiva* auténtica.

Bejla' k'iine' sáasil le ba'axo'ob ku taasik utstako' ba'axo'ob ku taasik u *negociarta'al* múuch' ichil u meyajilo'ob le *Reforma Laboral*. U meyajilo'ob u je'ets'el le mokt'aano'ob tu na'aksaj ichil 6.7 yéetel 7.1 *punto porcentuales* u jela'anil yaan ichil *patrones* yéetel máako'ob tu *legitimarto'ob* yéetel *patrones* mina'an máak tu *legitimarto'ob* (CONASAMI, 2023c).

Beeyxane', yéetel le túumben *modelo'*, ku jéets'el ichil jump'éeel ba'al suuk u yúuchul ichil xiibo'ob, je'el bix le *sindicatos*, láalajtéen ka anak uláak' ko'olelo'ob jo'olpesik. Le *Reforma Laboral* ku yoksik le *sindicato'ob* láalajtéenele' ka yanak ko'olelo'ob ti' le jo'olpóopilo'obo'. Le *Reforma Laboral* ku ya'alik le *sindicatos* unaj u yantal ichil u status le tu'ux ku ya'alik u yantal ko'olel yéetel xiib, le je'ela' u k'áat u ya'ale', wa le 60 % ti' le máaxo'ob yaano'ob te múuch'il ko'olelo'obo', le je'ela u k'áat u ya'ale' 60 % le kúuchil jo'olpóopo'obo' unaj u yantal ko'olelo'obi'.

Le je'ela' ts'o'ok u ts'áajik u páajtalil tak 2023, ka yanak 308 ko'olelo'ob táan u meyajo'ob bey *secretaria general* ichil u *sindicatos* yéetel 8 mil ko'olel ka anako'ob ti' jump'éel *cartera sindical* ichil le múuch'kabilo'. Yéetel le je'ela' le ba'ax ku k'áatik le meyjil ko'olelo'obo' ma' chéen maas ma'alob e'esa'anilo'obi', beeyxan ku yáantajo'ob ka ya'abchajak u táakpajal ti' le múuch *negociaciones* ichil u *sindicatos* (meta 5.5 yéetel 8.5).

Yéetel u tsikbalta'al ba'alo'ob tu yo'olal kaaje', le *sindicato'obo'* jach ma'alob u táakpajalo'ob uti'al u beeta'al *política'ob* tojtáanta'an uti'al u ka'asuut u páajtalilo'ob meyaj. Jump'éel u ye'esajil le sáasil ti' le je'ela' le *reforma* ti' le *outsourcing*, ku léench'inta'al ichil óoxjaats tu ja'abil 2027.

Láalaj k'iine' táan u ya'abtal le *sindicatos* táan u ch'a'ajiko'ob u moka'anil u meyaj yéetel kaaj yaan ba'ax u yil yéetel u jóok'oltáanil táanil kaaj *sostenible*. U chíikulile' jeejeláas *central sindicales* ts'o'ok u beetiko'ob ba'alo'ob uti'al u éejentiko'ob ba'ax ku ya'alik *Agenda 2030*. Le je'ela' yéetel u beeta'al u tuukulil meyajo'ob, ku taalo'ob ti' le eje ti' *desarrollo social*, *desarrollo económico* yéetel *sostenibilidad ambiental*, yéetel le je'elo'oba' ts'o'ok u ts'áajtáanta'al ba'alo'ob yaan ba'ax u yil yéetel táak'muk'il tooj óolal *preventivo* (ODS 3); u k'a'ayta'al *entorno'ob* meyajo'ob ma'alob yéetel tooj óolal (ODS 8); u chulubta'al u ja'il cháak (ODS 6); ma'alob otoh (ODS 11); u kanáanta'al u yóok'olkaab (ODS 13); yéetel u kaansajil miatsil yéetel u *profesionalizacionil* (ODS 4). Yéetel láayli' le tonicao' t kaxtaj *sindicatos* ku líik'siko'ob u tuukulil u kanáanta'al u yóok'olkaab, u ya'abile' ichil mejen paalal, táan u kaxtiko'ob u yiliko'ob u nojba'alil kanan, ku beetchajal ichil le kaansaj tu yo'olal u nojba'alil le nu'uka'an jóok'oltáanil, u beeykunsal yéetel meyajo'ob te kaaj je'el bix u míista'al jáalja'o', u jelpa'ak'al che' yéetel u ja'atsal sojol.

Wa tumen u meyaj le *sindicatos* ti' ku ya'aliik uti'al u ka'asu'utul u páajtalil le ajmeyajo'ob yéetel u ma'alobkiinsa'al le meyajo', ba'axo'ob ts'o'ok u chukik yéetel u yáantaj yéetel uláak' jaatsilo'ob kaaj, le je'ela' jach maas nojoch le k'iin le ba'alo'oba' ku yáantajo'ob, ku kaxtik u jóok'sik 'táanil u ma'alob kuxtal le máako'ob. Beytúuno' le *sindicato'ob* ku páatalo'ob bey ba'alo'ob uti'al u baata'al ba'ax ku ya'alik le ODS, ma' chéen ku p'áatal bey u beet le ba'axo'ob u jets'maj yéetel le meyajo' yéetel le ba'alo'ob u yaan u yil yéetel meyaj.

Anexo D

Mipymes ti' le bienestar yéetel le jóok'oltáanil sostenible

Le jaatsil jach ku chíikpajal ti' le *actividad economica* le tu'ux ku beeyta'al le *mipymes mexicanas* le je'elo'oba': *comercio al por menor, servicio'ob y manufactura'ob*. U táakpajal yéetel u meyaj ko'olel ikil u beeta'al *empresas* jach nojba'al, *Méxicoe'* 1.6 millones ti' le *empresas* yaan ti'ob bey u yuumilo'obe' juntúul ko'olel (INEGI, 2022c). le je'ela u k'aat u ya'ale' u 36.6 % ti' tuláakal le *mipymes*; wa ti0 le je'el k ts'áajik le ko'olelo'ob ku t'aniko'ob meyaj uláak' ko'olelo'obe' uti'al u meyaj tu *negociobe'* (ka'atúul ko'olel ku náajal tu yo'olal juntúul xiib), yéetel 86.7 % u ajmeyajo'obe' ku páaatal yaan meyaj ti'ob tuláakal le ja'abo', le o'olatúune' yaan ti' to'on ti' le jaatsa' jump'éeel u paajtalil uti'al béeykusa'al le *independencia económica* yéetel u autonomía ko'olelo'ob (ODS 5 yéetel 10) (INEGI, 2021).

Tu yo'olal le *mipymes* ku jo'olpesaj tumen ko'olelo'ob, 5 ti' láalaj 10 ko'olelo'obe' ku meyajtiko'ob *comercio*, ichil uláak' ba'alo'ob, tu'ux ku ts'áajik ya'ab súutuk ti' u meyajilo'ob kanan ma' tech u bo'ota'al (INEGI, 2022c). Le ko'olelo'ob ku ts'áajiko'ob kex 30.8 horas semanal ti' u meyaj tu yotoch, yéetel le xiibo'obo' ku ts'áajiko'ob 11.6 ti' u meyajilo'ob u yotoch (INEGI 2023e) ba'ax ku taasik u kuuch kúulpach uti'al u táakpajal ti' le *mercado laboral*.

Ti' k nojlu'umile', le *pimymes* ti' le ko'olelo'ob ku chuujulo'ob ti' u péetlu'umilo'ob Nojol-Nojollak'in: Chiapas, Guerrero, Oaxaca, Yucatán yéetel Campeche, le u yáax óoxp'éelo' ku chúujul ka'anal *índice* óotsilil tuláakal nojlu'umil. Tu yo'olal u ka'ayta'al le *empresas* jach nojba'al uti'al xu'ulsaj le óotsilila' (ODS 7) yéetel u k'a'ala'al u bejilo'ob jeejeláas ma' keetil, ba'ax ku taasik *impacto positivo* ti' le ODS 2, 3, 4, 5, 8, 10 yéetel 16.

Uláak' u chíikul nojba'ale' ti' le *mipymes mexicanas*, ti' u ya'abile' ku taal ti' láak'tsilo'ob, le o'olale' u chíikul múuch'il, *valores* miatsil *identitarios, practicas* yéetel u k'aj óolal kaaj ba'ax ku máansa'al ichil ch'iba'alil. Jump'éeel u muuk'e' le u jeejeláasil u yich u meyaj, ba'ax lekéen *comercializarta'ak* ku ts'aajik u páajtalil u kuxtal u láak'tsilo'ob yéetel u kaajalo'ob.

U Políticail u Impulso Mipymes

Le *Política* uti'al u *Impulso* ti' *Mipymes* beeta'ab tumen Noj jala'achil *México* táan u kaxtik u ts'ooxol keetil ba'axo'ob uts ku taasik le jóok'oltáanil ichil jeejláas xóot'lu'umil, *sector económico* yéetel jeejeláas *segmento* ti' le kaajo'. Tu yo'olale' ku ts'áajikubáaj u jóok'táanil le *competitividad* ti' le *empresa'oba'* uti'al u *potencializarta'al* bey máax ts'áajik ba'al nojlu'umil, yaan ba'ax u yil yéetel le *cadena regional* ti' *valor* ba'axo'ob ku jel beeta'al tu yo'olal úuchik u jel je'ets'el. Beyxane', ku kaxtik u k'a'aytik u mu'uk'ankúunsa'al le *emprendimiento'ob* beeta'an yéetel jo'olpesa'an tumen ko'olelo'ob, yéetel u yáax ts'aajtáanil ti' le xóot'lu'um Noojollak'in.

Ichil le ba'axo'ob beeta'ab uti'al yaano'ob: 1) *Inclusión digital*. Ba'ax yaan u yil naapul yéetel el *ODS 9* yéetel le ba'ax ku kaxanta'al 9.c, ba'ax ku ya'alik u ya'akúunsik u páajtalil u yabtal *tecnología* ti' le *información* yéetel le *comunicación* yéetel u ts'áajik u yóol u ts'áajik *acceso universal* yéetel ka béeychajak u kóojol *internet*; 2) yantal *inclusión financiera* uti'al u ts'áajik u kaambalil yéetel u un'ukuklil *tecnología* uti'al beyo' le máako'obo' ka yanak ti'ob ya'ab ba'al uti'al u yiliko'ob ba'ax unaj u beetiko'ob u *finanzas* ti' u *empresas* yéetel ka páajchajk u yantal *crédito* ti'ob. Ba'ax ku jaats' naapul ti' le ba'ax ku kaxantik 9.3 ba'ax ku kaxantik u ya'abkúuntik u páajtalil u yokol ti' le mejen *empresas*, le je'ela' jach uti'al le nojkaajo'ob táan u jóok'olo'ob táanil, ti' u *servicio financieros*, tak u *crédito* ku páajtal u ts'aabal, yéetel u táakpesa'al ti' le *cadena de valor* yéetel le *mercados*; yéetel le 3) u táakpesa'al ti *comercio*, yéetel u jóok'oltáanil le *cadena de valor* ku k'a'aytik le *asociación comercial* ichil le *mipymes*, ba'ax ku ts'áajik u páajtalil ti'ob u yokolo'ob ti' uláak' *cadena* ti' *proveeduría* yéetel *suministro nivel* nojlu'um yéetel táanxel nojlu'umil (*ODS 8, 9* yéetel 17).

Uti'al le nu'uka'a'n jóok'oltáanil jach nojba'al u mu'uk'a'ankúunsa'al yéetel u yantal uláak' le *empresa'oba'*, tumen yéetel u *aporte* ti' le *ODS*, ku beetiko'ob jump'éeel k'eex ti' le *paradigma* ku ts'aajik chúumuk le *empresas* yaano'ob ti' jeejeláas jaatsil kaaj *vulnerables* tu'ux kuxukbalo'ob yéetel u páajtalil u k'exik u logicail bix u bin u ya'abkúunsa'al le óotsililo' yéetel le ma' keetilo'. Le ba'ax ku ya'alik *ONUe'* "Le *mipyme* yaan ti' u páajtalil u sutik le *economías*, u ts'áajik u páajtalil u yantal meyaj yéetel u yila'al u yantal jump'éeel bin u ya'abtal le económico kéetilo'" (*ONU, 2023b*).

Ba'ax ku kaxtik u k'uchul le *empresas* tu ja'abil 2030 ku jéets'el u yilik u ma'alobil le *Agenda 2030*; u ya'abtal xáantal u kuxtal 2 tak 5 ja'ab ichil u ba'alo'ob maas keet ichil le kaaj, taak'in, miatsil, *tecnológico* yéetel *ambiente* (*ODS 8*), u táakpesa'al *mecanismos* ti' *sostenibilidad* ichil u *procesos* uti'al u jóok'sik yich meyaj yéetel u *comercialización*, ku ya'abkúunsik u resiliencia ichil u bin u *cambio climático* yéetel u *sensibilizar* tu yo'olal u tojol *ambiental* u yich u meyaj yéetel *servicios*, beeyxan u ts'áajik *energía renovable*, ichil u *proceso* ti' *producción* yéetel *comercialización* (*ODS 12* yéetel 15).

Anexo E

Tabla A1. Secretaría ti' Bienestar

Ba'alo'ob yéetel le corte ti' 31 ti' diciembre tu ja'abil 2023.

TABLA

A1

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U táanilkunsa'al mejen kaaj, yaano'ob tu xóot'lu'umil tu'ux yaan ya'ab biodiversidad ti' le nojlu'umila' yéetel u méek'tankaajo'obe' ti' yaano'ob ti' niveles chuumuk wa jach ka'anal ti' rezago social.	Náak ti' 23 péetlu'umilo'ob, 28 territorios. Méek'táankajo'ob: 1,068.. Tu chukaj: 441 mil 466 ajpak'alo'ob yéetel ixpak'alo'ob. Naak' u jaats' uts ti' jump'éel chan kaaj tu'ux yaan maas 1.7 millones.
Ku ts'áajiko'ob táanil u ts'áajtáanil máasewáal kaaj yéetel aforamericano.	PMáasewáal kaaj táakpaja ti' le tuukul meyaj: 185 mil 708 le je'ela' u 42%. Afromexicana kaaj: yaan kex 1%.
U ts'aabal sistema productivo agroforestación, ba'ax ku xa'ak'tik le ts'aaj ich le pak'alo'ob suuk u beeta'al yéetel le che'ob ku yichankil yéetel ku ch'a'abal u che'il, yéetel le sistemail le kool yaan-ta'an ichil Che'ob ku Yichankil. Yéetel le je'ela' ku cubrirta'al le ba'axo'ob k'a'abéet alimenticias básicas, beyo' tu k'a'ayta'al le autosuficiencia alimentaria, uts yéetel ichilo'ob.	Jump'éel millón 103 mil 665 hectáreas ts'o'ok u jéets'elo'ob yéetel táan u taal u jets'ikubáajo'ob yéetel 1,158,209,415 pak'alo'ob ma' tu júutukl u le', tu'ux jach jóok'ol táanil le jaatsil agroindustriales je'el bix café, páak'an yéetel agave; forestales je'el bix le cedro, macuilis yéetel pino; le especias je'el bix le canela, pimienta yéetel orégano; ku yichankilo'ob je'el bix le guanábana, durazno yéetel oom; yéetel xan le ku pa'ak'al ja'abmanja'ab je'el bix le ix'i'im, bu'ul yéetel k'uum. Beeychaj u ch'a'ajik u muuk' te lu'umo' bix u much'ikubáaj kolnáal, yéetel u tsikbal jeejeláas ja'abilo'ob yéetel u kanáanta'al u yóok'olkaab.
U jéets'el u yantal biofábricas, u beeta'al biofertilizantes yéetel compostas.	U meyajta'al agroecológico le parcela'ob ku taasik u meyajil u xu'ulsa'al u meyajta'al le agrotóxicos. Ts'aab 15 mil 114 biofábricas, tu'ux ku beeta'al maas ti' 34 u jeejeláasil bioinsumos uti'al u apro-vecharta'al u ya'abile' ba'alo'ob yaan te kaajo'. Ts'o'ok u beeta'al: 276 mil 955 toneladas abonos sólidos yéetel 45 millones 863 mil 511 litros líquidos.
U beeta'al autoempleos uti'al u ma'alobkíinsik u naajal yéetel le protecto productivos.	Meyaj jeets'el beeta'abo'ob: 441 mil 466 taan u beetiko'ob producción agrícola. U náajal wina'al uti'al láak'tsilo'ob ajpáak'alo'ob: 6 mil pesos mexicano (338.3 dolares) tu ja'abil 2023 yéetel uti'al 2024' 6mil 250 pesos (352 dolares) tu yo'olal u ya'abtal le salario mínimo.
U pa'ak'al pak'alo'ob uti'al ka'achu'ukul le cobertura forestal. U mitigarta'al tu táan le cambio climático. U mu'uk'ankúunsa'al le resiliencia ti' le mejen kaajo'ob tu táan le cambio climático.	Jump'éel millón 103 mil 665 hectareas jets'a'an yéetel táan u bin u jéets'el. Tak le súutukila', ti' le Programa Sembrando Vidaso' ts'o'ok u je'ets'el ichil parcela maas ti' 1,400 milon pak'alo'ob ma' táan u júutul u le', yéetel tu'ux kuxlaj 82% u keetil jump'éel mil 158 millones 209 mil 415 pak'alo'ob kuxa'an ti' le parcelas. Ti' le k'iinilo'oba' 2019 – 2021 chukpachta'ab u capturarta'al 5.89 millones ti' toneladas ti' chúuk tukulta'an, ti' le je'elo'obo' 50% le je'elo'oba' che'ob: caoba, cedro, pino, café, cacao, cedro blanco, k'uxub, oom, guaje, caobilla yéetel k'oopte'.

TABLA

A1

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U táakpajal ma'alob le ko'olelo'ob ixpak'alo'ob yéetel u tuukulil ka u ts'áajo'ob u k'aliko'ob ba'axo'ob náachkuntik le genero'.	Ko'olelo'ob paak'alo'ob 146 mil 026 ba'ax u k'áat u ya'al 32.5% ti' tuláakal máax ku táakpajal ti' SV. U ka'ap'éeI semestre 2023, ti' le Tuukul meyaj Sembrando Vida yaan ti' u k'aaba' máaxo'ob k'amik activas ti' 144 mil 251 (32.68%). U porcentajeil ko'olelo'ob tu táan le Comité directivo wa comisiones ti' le CAC*. → Coordinadora 19% → Secretaria 37.8% → Tesorera 39.5% → Vivero 18.7% → Ch'a'ajo'olta'al u planes meyaj 16.3% → Biofábrica 19.2% → Ahorro 46.4% → Sustentabilidad 36.5% → Educación 46.8% → Transparencia yéetel honestidad 31.1% Le comisiones yéetel u ya'abil porcentaje' ti' ko'olelo'ob tu táan le ahorro, Xook yéetel sustentabilidad. * U corte información 24 ti' noviembre tu ja'abil 2023.
	Tak 30 ti' agosto tu ja'abil 2023 18% ti' le CAC tojtáanta'an uti'al ko'olel. U 18.74% (3,532) ti' le CAC ku jo'olpesa'al tumen juntúul Coordinadora*. *U Corteil información tak 24 ti' noviembre tu ja'abil 2023.
	U táakpajal ti' le "Encuentro de mujeres visionarias, promotoras de cambio e igualdad" tu méek'táankaajil Milpa Alta. Táakpaj 2,154 ixpak'alo'ob ti' u lu'umilo'ob ti' PSV ti' 21 u péet-lu'umilo'ob Republica, yéeya'abo'ob tumen CAC.
U kaansa'al kaaj yéetel u beeta'al le mejen Kaaji-lo'ob Kaambal kolnáal.	Le 24 ti' noviembre tu ja'abil 2023 registrarta'an 18 mil 605 u Kaajo'ob Kaambal Kolnáal.
	115 mil 114 viverosil kaaj. 15 mil 114 biofábricas.
	U mu'uk'ankúunsa'al u autonomía kaaj yéetel uti'al u beeta'al u yu'ubikubáaj ti' u taali'.
U k'e'exel ba'axo'ob u yojel yéetel na'ato'ob.	U beeta'al na'at científico yéetel ku meyajitiko'ob túumben técnicas uti'al u kiinsa'al ik'elo'ob, uti'al u mu'uk'ankúunsa'al lu'um yéetel uti'al cambio climático.

TABLA

A1

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U k'a'ayta'al cooperativas, bancos yéetel cajas ti' ahorro.	Cooperativas beeta'an tumen: → 390 proyectos múuch'o'ob ku láak'inta'alo'ob. → 109 múuch'o'ob táan u bin u yantal u ju'unilo'ob. → 93 múuch'o'ob táan u bin u beeta'al u ju'un'o'ob SAT.
U beeta'al múuch'o'ob yéetel comunidad académica ti' jeejeláas mola'ayilo'ob uti'al jump'éeel p'ismeyaj le tuukulil meyaj.	Jo'op'éeel múuch' academico'ob interdisciplina-ri'ob beeta'an tumen: → 34 Ajxaak'alo'ob independientes expertos. U beeta'al u mesas ti' genero, social, agrofores-tal, ambiental yéetel organización.
U táakpesa'al Jovenes Construyendo el Futuro ti' Sembrando Vidas.	Ts'o'ok u táakpesa'al 96 mil 203 becarios ti' le u tuukulil meyaj JCF ti' le tuukul meyaj Sembran-do Vida, febrero tu ja'abil 2019 tak mayo 2022. Jump'éeel nojba'al uti'al le táankelemo'ob activos bey becarios ti' le tuukul meyaj.
U xuup gobierno federal.	2019: 15 mil millón ti' pesos (845 millones 632 mil 590 dólares). 2023: 37 mil millón pesos (2,085 millones 893 mil 721 dólares).
U mu'uk'ankúunsa'al u tuukulil meyaj yéetel u chowakkúunsa'al ti' uláak' nojkaajo'ob ti' Centro-america yéetel Le Caribe.	Káaj u meyajta'al Guatemala, Belice yéetel Cuba. Guatemalae' ku yáantik 14 máako'ob producto-ras ti' 13 departamentoil le nojkaajo'.

Anexo E

Tabla A2. Jóvenes Construyendo el Futuro
Secretaría ti' Trabajo yéetel Previsión Social

Ba'alo'ob yéetel le corte ti' 31 ti' diciembrer tu ja'abil 2023.

TABLA

A2

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U táakpesa'al táankelemono'ob ichil 18 tak 29 ja'ab, ma' táan u xooko'ob mix táan u meyajó'ob ti' empresas, negocios yéetel talleres tak junxóot' k'iin tak 12 wina-lo'ob. U kansa'al ti' u kúuchil meyajó'ob uti'al u yáanta'al u kaxta'al meyaj, lekéen ts'o'okok u táakpajal ti' le Programa, yéetel le ba'axo'ob ts'o'ok u kanike'.	Jach nojba'al le tuukul meyaj Jóvenes construyendo el Futuro ts'o'ok u yáantik 2,852,504 táankelem, ku ts'aabal áantaj chúuka'an, le ba'alo'obo' le je'ela': → CKaansaj ti' u meyaj. → Áantaj económico 6,310 wina'al (355.7 dolares) tu ja'abil 2023, tuujkab keet ti' jump'éel salario mínimo, ku ts'áajik naapul ma' intermediarioil. Tu ja'abil 2024 le áantajo' yaan u k'uchul 7mil 572 pesos (426.9 dolares). → Seguro médico ti' le Instituto Mexicano del Seguro Social. Ku ya'alik le Comisión Nacional ti' Salarios Mínimos, 61.7% ti' le máaxo'ob ku ts'o'oksiko'ob le Programa tu kaxtajo'ob meyaj. U k'áat u ya'ale', 6 ti' láalaj 10 táankeleme' áanta'abo'ob yéetel le programa tu kaxtajo'ob meyaj 2022.⁸⁷ Le máaxo'ob jóok'ob ti' le programa yaan ti'ob óol 2.7% posibilidades u kaxtik jump'éel meyaj wa k ketik yéetel le le táankelemono'ob ma' táakapajo'ob ti' le programa (INEGI).
U ts'aabal áantaj económico wina'al 6,310 pesos (355.7 dolares), túujkab keet yéetel jump'éel salario mínimo.	Tak 2023 maas ti' le 2.8 millones ti' táankelemono'ob (ko'ole yéetel xiib) ts'o'ok u k'amiko'ob chuuka'an áantaj ku ts'áajik áantaj ti' taak'in keet ti' jump'éel salario mínimo wina'al bejla'e' 6 mil 310 pesos (355.7 dólares), chéen ba'ale', tu ja'abil 2024 le áantaja' yaan u chukik 7 mil 572 pesos (426.9 dólares) je'el bix u bin u ya'abtal le salario mínimo.
U yoksa'al seguro médico ti' le IMSS.	Tak 2023 maas ti' 2.8 millones ti' táankelemono'ob ko'olel yéetel xiib ts'o'ok u yokolo'ob ti' le Seguro Social, ichil u k'iinilo'ob u kaansa'al.
U k'a'ayta'al u táakpajal le sector público, privado yéetel social uti'al u táakpesikubáaj u beet bey u centro meyaj bey ts'áaj meyaj, ti' le kaambalo'ob.	Tu ja'abil 2019 tak 2023, le Programa yaan ti' 536 mil 285 Centros meyaj tu'ux ku táakpajalo'obi'.
U k'a'ayta'al u táakpajal efectiva ti' lóok'bayan ko'olelo'ob ti' u tuukulil meyaj u tuukulile' ka áantajnak u k'aalal bejo' ti' genero.	Le 58% ti' u máakilo'ob le tuukul meyaja' ko'olelo'ob (jump'éel millón 655 mil 427). Máaxo'ob ku táakpajal ti' ba'alo'ob jach ku meyajta'al ka'ach tumen xiib, je'el bix le ciencia yéel tecnología.
U táanilkunsik u tuukulil meyaj ti' mek'táankaa-jó'ob tu'ux jach ku yúuchul delitos.	Le tuukul meyajá' ts'o'ok u yáantik 375 mil 045 táankelemono'ob máaxo'ob kaja'an ti' 50 méek'tankaa-jó'ob tu'ux yaan u ya'abil delitos ti' le nojlu'umila'.
U xuup péetlu'umil	U xuupil social ti' le Programa → 2019: \$23,849,998,926.42 → 2020: \$24,598,181,095.35 → 2021: \$20,221,046,218.71 → 2022: \$21,115,443,034.90 → 2023: \$21,909,341,658.80 Yéetel \$111,694,010,934.18⁸⁸ tuláakal u xuupil.

⁸⁷ Je'el bix u ya'alik le CONASAMI (2023b), Le ba'axo'ob ku taasik le Programa "Jóvenes Construyendo el Futuro" ku meyajta'al u datosil le Encuesta Nacional de Ingresos y Gastos de los Hogares 2022 (ENIGH 2022).

⁸⁸ U xuupil social ma' ucha'an ti' le programa dolares: 2019: 1,344,555,757 dolares. 2020: 1,386,734,905 dolares. 2021: 1,139,971,712 dolares. 2022: 1,190,393,785 dolares. 2023: 1,235,150,222 dolares. Inversión total: 6,296,806,381 dolares.

Anexo E

Tabla A3. Najilxook Técnica Roberto Rocca (ETRR) Ternium

Ba'alo'ob yéetel le corte ti' 31 ti' diciembrer tu ja'abil 2023.

TABLA

A3

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U beeta'al le Najilxook Técnica Roberto Rocca Pesquería, Nuevo León tu ja'abil 2016.	Ka'alikil u ja'abil 2016 chéen 2 ti' láalaj 10 táankele-mo'ob ti' le Pesquería ku xokiko'ob preparatoria ka'ach, bejla' k'iine' ku xook 8 ti' láalaj 10. Ts'o'ok u graduaduar 601 estudiantes ti' le 5 generaciones ts'o'ok u ts'o'oksiko'ob le bachillerato.
U ts'aabal becas ti' le táankelemo'ob uti'al u páajtal u xooko'ob: ➔ Educación básica ➔ Bachillerato Técnico ➔ Prácticas ➔ Universidades (Licenciatura y posgrado)	El 100% ti' le xokpaalo'ob becartaa'no'ob najilxook Técnica Roberto Rocca. Eficiencia terminal ti' le bachillerato: 94%.
	Jayp'éel becas ts'aab yo'olal u nivel educativo Becas Roberto Rocca: ➔ 185 xokpaalilo'ob ti' yaan u yáantajo'ob monetario anual ➔ 320 xokpaal ti' le tuukul meyaj After School Roberto Rocca (ASRR) áanta'ano'ob yéetel talleres uti'al u mu'uk'ankúnsa'al le contraturno. Escuela Técnica Roberto Rocca: 439 xokpaalo'ob ti' educación media superior.
	Número xokpaalo'ob ku ch'a'ajo'oltik u xooko'ob superiores: 243 ETRR
	Número becados tu yo'olal le empresa Ternium ti' le universidades. Tuláakal le empresa ku becartik 31 egresados ti' le ETRR ichil tuláakal u carrera profesional.
U kaansa'al profesional ti' le empresas uti'al yaantal u yokol meyaj.	U táakpajal tuláakal xokpaalo'ob (120) ti' le 3er ja'ab ti' le ETRR ti' practicas personal ti' 10 jeejeláas empresas ichil 00 mil horas ti' le ciclo escolar 2023-24.
Ku ts'aabal talleres ku mu'uk'ankúnsik le ba'ax u yojel STEM (ciencia, tecnología, ingeniería yéetel matemáticas), ts'iib yéetel arte. Ku ts'áajik u nu'ukul a bin yéetel janal uti'al a táakpajal ti' le talleres.	Jaypéel taller yéetel xokpaalal táakpajo'ob ti' le je'elo'oba': ➔ ASRR Secundaria 320 xokpaal ti' secundaria. ➔ ASRR Primaria 240 xokpaal ti' primaria.
U kaajsa'al u táakpesa'al ti' le mercado laboral wa uti'al u ch'a'ajo'oltik u xook universitario'ob.	Jaytúul máaxo'ob jóok'oob táan u meyajajo'ob: 276
	Jaytúul máaxo'ob jóok'oob táan u xokiko'ob educación superior: 243
	Jaytúul empresas tu táakpesaj le máaxo'ob jóok'oob ti' le bachillerato: 133 Jaytúul universidades tu'ux ook le máaxo'ob jóok'oob ti' le bachillerato: 31 universidades (ichil yéetel paachil ti' le péetlu'umil yéetel nojlu'umil).

TABLA **A3**

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U k'a'ayta'al le equidad ti' genero yéetel u táakpesa'al ko'olelo'ob ti' le bachillerato'.	AI 2023, le matrícula de xokpaalal ko'olel ti' le Bachillerato 37.5%.
U káajsa'al u táakpajal le xokpaalo'ob ti' competiciones internacionales yaan ba'ax u yil yéetel ba'ax u xokmaj (Robótica)	Le múuch'ilo'ob ti' Robótica ti' le ETRR ts'o'ok u táakpajalo'ob ti' 4 ketlamilo'ob internacionales, ichilo'ob: → Ketlamil yóok'olkaab ti' Robótica educativa (WER2018) Shanghai. → Ketlamil yóok'olkaab ti' Robótica educativa (WER2019) Shanghai. → FIRST Lego League (FLL2022) Brasil. → FIRST Robotics Competition (FRC2023) Houston.
Asistencia vocacional yéetel psicológica ti' xokpaalo'ob ti' ba'alo'ob yaan u yil yéetel ba'alo'ob ichil láak'tsil talamtak uti'al u páajtal u ch'a'ajo'oltik u xooko'ob.	→ Le Prueba Holistic Student Assessment ((HSA). Meyajta'ab le u yáax semester yéetel tu káajbal le wakp'éelo', ba'ax ku ts'áajik u páajtalil u chukik u jóok'ol táanil yéeele u tuukul láalaj xokpaal, yéetel beytúuno' u beetpajal bix ku táakpajal tu juunal yéetel múuch'il. → K'áatchi' uti'al xokpaal ra'ala'an tumen le docentes, staff wa le xokpaal ku k'áatik yéetel u tuukulil u xak'altik ku beetik ba'alo'ob k'aas ti' yóol. → K'áatchi' uti'al láak'tsil xokpaalal uti'al u cha'ajo'olta'al ichil yéetel paachil uti'al u je'ets'elmokt'aano'ob yéetel estrategias ku ts'áajiko'ob u páajtalil bisiko'ob tooj óolal ti' óol tui'al le xokpaalo'. → K'áatchi' uti'al especialistas dti' u tooj óolal pool ku yilik'ob paachil ti xok'paalal ku ya'ala'al yéetel u tuukulil bix u bin le xokpaalo' yéetel u jeets'el bix kun láak'intbil te najilxook uti'al le je'ela' u cha'abal ba'ax tu ya'alaj le especialsitao'. → U múuch'il u tuukul láak'tsilo'ob: Cursos, talleres yéetel tsikballo'ob yéetel u láak'tsilo'ob le xokpaalal yéetel u tuukulil u tukultiko'ob tu yo'olal bix u bin le láak'tsil yéetel u beeta'al habilidades uti'al crianza respetuosa yaanal u tuukulil modelo disciplina positiva. → Campañas ti' prevención. Táakpajal ichil múuch'o'ob, ichil láak'tsilo'ob yéetel kaansajo'ob yéetel personal administrativo, beeyxan le Grupo ti' Reflexión ti' láak'stílo'ob yaan ti'ob u tuukulil u ts'áajik ojéeltbil, concientizar yéetel u beetik construir estrategias ka u ts'áaj u páajtalil u tooj óolal mental yéetel física máaxo'ob ku táakpajal ti' le ts'aaj xooko' yéetel especialmente ti' le xokpaalalo'. → Múuch'táambal kúuchil xook. Múuch'táambal semanales yéetel/wáaj quincenales yéetel utuukulil le enfoque ti' le disciplina positiva ti' láalaj múuch'il yéetel u tuukulil u jeets'el u bejil tsikbal ka u ts'aaj u páajtalil u yutskiinta'al ba'alo'ob yaan u yil yéetel yúuchul tsikbal u dinámica de grupo yéetel u dinámica ba'ax ken u jets' le múuch' yéetel mola'ayilo'. → Vinculación yéetel instituciones públicas (SIPINNA, DIF). Múuch' meyaj yéetel le mola'ayilo'ob yaan tu k'ab u ta'akik u bienestar adolescentes yéetel u túuxta'al le notificaciones ti' ba'alo'ob ku loobiltik u u paajtalil le adolescentes. → Semana FoCo. Semana ti' Formación Continua tu'ux ku kaansa'al le kaansajo'ob yéetel personal administrativo tu yo'olal ba'alo'ob yaan iu yil le temas relativos ti' le desarrollo adolescente y yéetel u meyajil u tooj óolal tuukul.

Anexo E

Tabla A4. Nodos de Impulso ti' le Economía Social yéetel Solidaria Instituto Nacional ti' le Economía Social

Ba'alo'ob yéetel le corte ti' 31 ti' diciembrer tu ja'abil 2023.

TABLA

A4

Meyaj	Ba'ax jóok'i'
U fomentarta'al yéetel u jóok'oltáanil le economía Social yéetel Solidaria ti' le lu'umilo'ob yéetel mokt'aan kaajo'ob ba'ax beetik le Nodos ti' Economía Social yéetel Solidaria. U liik'sa'al u Yich meyaj sustentable ti' janalo'ob ti' le jeejeláas xóot'lu'umil, yéetel múuch' meyajob kaaj ba'axo'ob beetik le Nodos ti' Economía Social yéetel Solidaria.	Le red ti' NODESS ti' yaano'bo ti' 32 péetllu'umi-lo'ob njolu'um, yaan ti'ob 260 NODESS yéetel 170 Pre-NODESS. Ku much'ik 1,604 organizaciones, ti' le je'elo'oba': → Le 31% mola'ayilo'ob ti' educación superior. → Le 34% empresas cooperativas. → Le 13% jala'acho'ob weyilo'ob yéetel uláak'o'ob, uláak' jeejeláas organizaciones. 198 NODESS, ka'aytiko'ob u beeta'al huertos láak'tsil wáaj noj kaajo'ob, beeyxan u beeta'al janal sustentable.
U beeta'al servicios ka u yutskiinto'ob múuch'il, ba'alo'ob uti'al tuláakal yéetel ka súutnako'ob bey jach nojba'al tu'ux ku yantal meyajob cooperati-vo sostenible ti' le k'iino'ob, yéetel le NODESS.	430 Alianzas ku taasiko'ob u meyajilo'ob ti' emprendimiento asociativo bey u meyajilo'ob incubación, fomento yéetel ts'aabal k'aj óoltbil u meyaj le Sociedades Cooperativas ti' Ahorro yéetel Préstamo, u beeta'al ba'alo'ob uti'al u táakpesa'al yéetel educación financiera, u mu'uk'ankúunsa'an yéetel/wáaj k'aata'al Sociedades Cooperativas ti' Ahorro yéetel Préstamo, promoción yéetel asesoría uti'al practica ti' usuario ti' ahorro colectivo, le je'ela tu ts'áaj u planes de negocio, uti'al u kaxta'al búsqueda de financiamiento. Impacto ichil 415 mil máako'ob táakpaji'.
Táakmuk'ta'ak u táakpajal, kaansaj, xaak'al, ka'aytaj yéetel u yáanta'al u tuukulil meyaj productivos ti' le Economía Social yéetel Solidaria, bey mecanismos ku yúuchul ti' le lu'umi-lo'obo'.	Ichil le 2019, 430 Alianzas tso'ok u láak'iniko'ob yéetel yéetel desarrollo empresarial ti' empresas colectivas u organismos ti' le sector social ti' le economía, uti'al u mu'uk'ankunsa'al yéetel sesiones virtuales yéetel presenciales vinculados ti' u proyectos yéetel procesos territoriales.
U beeta'al oportunidades económicas uti'al ko'olelo'ob.	Ichil 2019, 197 NODESS tu beetaj meyajob jeets'eltak ti' láak'inaj, mu'uk'ankúuns y emprendimiento asociativo uti'al u empoderarta'al ko'oleo'ob, ts'o'ok u desarrollado acciones tu yo'olal yéetel uti'al u yoksa'al le actividad productiva, promoviendo le economía ti' u kanáanil yéetel u beeta'al bienes yéetel servicios. Beeyxan 56 NODESS tu tu'ux yaan ko'oleo'ob máaxo'ob yaan ti le alinza territorial ti' RED.
Ku liik'siko'ob meyaj yéetel procesos u tojtáant-majo'ob aprovechamiento sustentable ti' le ba'alo'ob ku taal tu yóok'olkaab yéetel jump'éeel jach yaan u muuk' uti'al u yantal meyaj ma'alob, uti'al u jóok'ol táanil le kaajo'obo'.	Tu ja'abil 2019 NODESS ts'o'ok u táakmuk'tiko'ob meyajob uti'al u beeta'al cooperativas energética, bey jump'éeel u jeel le jóok'oltáanil sustentable ti' u kaajalo'ob.

Anexo F

Original. U much'ikubáaj arte textil mexicano, 2023

Síntesis de numeralia

Consejo asesor

28 máaxo'ob ku táakpajali'

- 20 máaxo'ob ku táakpajali'
- 6 máak servidoras
- 1 Senadora ti' le República
- 1 especialista ti' le sector privado (Fomento Cultural Citibanamex)

Máako'ob meyajk'ab invitadas

528 máak meyajk'ab ipayalt'anta'an

- Maas ti' 528 láak'intajo'ob
- Maas ti' 12 uláak' meyajk'ab ti' Guerrero tu yo'olal *campana Original va por Acapulco*, tuláakale' **1068**
- 104 leti'obe' máako'ob meyajk'abo'ob payalt'anta'ano'ob yáax juntéen Original
- 26 tu náajaltajo'ob le *Premio Nacional* ti' Textiles yéetel Rebozo 2023

Colectivos representados

112 múuch'o'ob e'esabo'ob

- 155 ti' le u yáax meyajil ti' le original 2021
- 28 ti' le u yáax meyajil ti' le original 2022
- 29 múuch'o'ob oksa'ab ti' le u yáax meyajil Original 2023 (*Colectivo Llana Huaricnn, Soatl ih tetegan ih tojmiltl, Za zil beh, Uh tukul meya, Bordando sueños, Tzahualli, Citlalime, ichil uláak'o'ob*)

T'ooxlil geográfica

32 péetlu'umil nojlu'um representadas

- 229 méek'táankajo'ob tu'ux oksa'ab 25 túumbentak nuevos (Calakmul, Camp.; Candelaria, Camp.; Casas Grandes, Chih.; Villa Guerrero, Edo. de Méx.; Tlacoachistlahuaca, Gro.; Salamanca, Gto.; San Miguel de Allende, Gto.; Santa Cruz de Juventino Rosas, Gto.; Chapantongo, Hgo.; San Pedro Tlaquepaque, Jal.; Pichátaro, Mich.; Del Nayar, Nay.; Putla Villa de Guerrero, Oax.; San Luis Amatlán, Oax.; San Bartolo Coyotepec, Oax.; Santa Ana Zegache, Oax.; Santiago Suchilquitongo, Oax.; Santiago Ixtayutla, Oax.; Zapotitlán, Pue.; Moctezuma, SLP; Tacotalpa, Tab.; Chiautempan, Tlax.; Pajapan, Ver.; Amatlán de los Reyes, Ver.)

377 kaajo'ob

- 32 máasewáal t'aano'ob yéetel máasewáal múuch'o'ob ku ye'espajalo'ob yéetel
- kex 287 ajt'aano'ob, tu'ux ku yoksa'al u ajt'aanilo'ob cora, guarijío y paipai
- 16 máaxo'ob t'anik t'aano'ob tu tukulta'alo'ob talam aniko'ob: cucapá (3), guarijío (7), kumiai (3), paipai (7), pima (7) yéetel seri (7)

Kaansajo'ob Original

(18 ti' mayo tak 11 ti' julio tu ja'abil 2023)

- 6 nodos ti' kaansaj: Tijuana, BC; Taxco, Gro.; Guadalajara, Jal.; Oaxaca, Oax.; Chiapa de Corzo, Chis. y Tlaxcala, Tlax.
- 79 u meyajilo'ob kaansaj
- 436 ajmeyajk'ab máako'ob kaansa'abij
- 4 mil 859 km áalkabt'abij

Fors Casa de la Palabra

12 fors ichil u k'iinilo'ob le evento

- Ts'aab tumen 39 ponentes, 11 ti' leti'obe' ajmeyajk'ab maako'ob yéetel 4 promotores culturales, ichil ba'alo'ob yaan u yil yéetel propiedad intelectual colectiva, patrimonio cultural, gestión comunitaria, ichil uláak'o'ob
- 667 máako'ob táakpajij
- 27 mil 223 visitas virtuales ichil u máansa'al ti' Facebook yéetel YouTube

Original Escuincles

63 meyajob uti'al paalal

- Bey talleres, tsikbalo'ob, exposiciones, funciones ti' teatro, títeres, paax, etc.
- 10 kúuchilo'ob ti' programación
- 11 kaansaj meyajk'ab ku táakpajalo'ob bey talleristas, ajtsikbalo'ob, etc.
- 6 mil 245 paala taalo'ob ti' le meyajob ti' Original Escuincles
- U beeta'al jump'éel declaratoria ti' mejen ch'uupalal yéetel táankelemo'ob máaxo'ob ti' ku p'áatal le patrimonio

Tu yo'olal le evento Original Maas ti' 100 meyajo'ob tuláakal

- Ichil foros, u ye'esajil tintes, proyecciones, exposiciones yéetel jeejláas meyaj uti'al paala
- 12 mil m² (11 mil 900 m²) kúuchil yaan tumen Original ti' le *Complejo Cultural Los Pinos*
- 5 mil 819 m² aprox. U kúuchilo'ob koonol
- 415 kúuchilo'ob yéetel *stand* uti'al nook'o'ob, *joyería* yéetel *accesorios*
- 41 kúuchilo'ob uti'al tinteros tu Naajil Tinteso'ob
- 65 kúuchilo'ob uti'al jmeyaj k'abo'ob ti' arte utilitario yéetel u jats'uts'kinta'al Original Naaj
- 7 jump'éeelel pasarelas tuláakal
- 130 jmeyaj k'abo'ob kun tu ts'áajo'ob nook'o'ob e'esa'ab ichil le *pasarelaso'*
- 1,770 meyajo'ob anchajij
- 119 juntúulul jmeyaj k'abo'ob taalo'ob ti' táanxel noj lu'umilo'ob: Arabia Saudita, Canadá, Chile, Colombia, Cuba, Ecuador, Indonesia, Italia, Noruega yéetel Perú

Empresas yéetel mola'ayilo'ob u much'majuba'ob Original 2023

→ Canal Once	→ Consejo Estatal para las Culturas y las Artes de Chiapas
→ TV Azteca	→ Secretaría de Cultura del Estado de Tlaxcala
→ Secretaría del Trabajo	→ UNESCO
→ Secretaría de Economía	→ Instituto de Investigaciones Jurídicas de la UNAM
→ Secretaría del Bienestar	→ Comisión Nacional de los Derechos Humanos
→ INAES	→ Sistema DIF Nacional
→ Fomento Cultural Banamex	→ Sindicato de la Red de Transporte de Pasajeros de la Ciudad de México
→ Amazon	→ Fundación FEMSA
→ Google	→ Hola Combo
→ Meta	→ Grupo Volcán
→ Fundación ADO	→ Alfaparf Milano México
→ Secretaría de Cultura del Estado de Baja California	→ El Globo Bambalinas
→ Secretaría de Cultura del Estado de Guerrero	→ BaByliss Pro
→ Secretaría de Cultura del Estado de Jalisco	→ Nadurtha Cosmetics
→ Secretaría de las Culturas y Artes del Estado de Oaxaca	→ NVLashes

Lenguas originarias		Hablantes
1	Amuzgo	12
2	Chinanteco	3
3	Chontal de Tabasco	1
4	Cora	1
5	Cucapá	3
6	Guarijío	1
7	Huasteco	2
8	Huave	4
9	Huichol	7
10	Kumiai	3
11	Mam	1
12	Maya	23
13	Mayo	1
14	Mazahua	13
15	Mazateco	7
16	Mixe	10
17	Mixteco	11
18	Náhuatl	61
19	Otomí	14
20	Paipai	1
21	Pima	1
22	Popoloca	1
23	Seri	7
24	Tarahumara	11
25	Tarasco	13
26	Tepehuano del sur	1
27	Totonaco	1
28	Triqui	2
29	Tzeltal	9
30	Tsotsil	35
31	Zapoteca	26
Tuláakal máax t'anik		287

Anexo G

Ba'ax ku taasik le tuukulmeyaj *Sembrando Vida* Centroamerica

Ba'alo'ob e'esa'ab ti' le Foro ti' Alizanzas ECOSOC AMEXCID

México ti' le Cooperación Internacional uti'al jóok'oltáanil

Le ka k'uch le *administración* bejla k'iina' tso'ok u beeta'al jump'éel túumben *paradigma* uti'al *cooperación* bey *política* ti' *Estado* jets'a'an ti' le *Plan Nacional ti' Desarrollo 2019-2024*. U yáax juntéen México ku beetik naapul meyajo'ob uti'al uláak' nojlu'umilo'ob, tu'ux ku kaxta'al u ma'alobkuunsa'al u *cooperación* yéetel u yich meyaj chíikpaja'an yéetel ma' náachtaki', yéetel u tuukulil le *bienestar* kaaj ka kóojok ti' naapul ti' le kaaj ku kaxta'al, u beeta'al *capacidades* yéetel ka k'uchuk ti' ya'ab máako'ob uti'ala u jóok'ol táanil le láak'tsilo'ob yéetel le kaajo'ob, je'el bix le tuukul meyaj *Sembrando Vida*.

Yéetel le esquema ti' múuchmeyaj ti' *Sembrando Vida*, yaan wa jayp'éel ba'alo'ob yaan jach chíikpsmajil, le je'elo'oba':

- U Péeksa'al u tuukulil meyaj le bix k'a'abéet ti' le nojkaajo'obo'
- *Transferencias directas*
- U beeta'al kaaj
- U yoksa'al *financiera*
- U jóok'sa'altáanil *capacidades*
- U kanáanta'al u che'ilo'ob yook'olkaab
- *Autosuficiencia alimentaria*

Sembrando Vida

- U yáantajil taak'in⁸⁹
- U múuch'il ba'al *agrícola*
- *Asistencia técnica*

**Belice
(ejecución):**

- 2 mil ajpak'alo'ob
- 3 millones de dólares

**Honduras
(Iera jaats ts'oka'an):**

- 10 mil 000 ajpak'alo'ob
- 20 millones de dólares

**Cuba
(ejecución):**

- 5 mil ajpak'alo'ob
- 10 millones de dólares

⁸⁹ Tu yo'olal Cubae' ma' tu táakpesa'al u yáantajil taak'ini'.

Guatemala (ejecución):

- 14 mil ajpak'alo'ob
- 20 millones de dólares

Colombia (negociación):

- 2 mil 500 ajpak'alo'ob
- 1 millón de dólares

El Salvador (1era jaats ts'oka'an):

- 10 mil ajpak'alo'ob
- 15.5 millones de dólares

Venezuela (negociación):

- 2 mil 500 ajpak'alo'ob
- 1 millón de dólares

U yich Sembrando Vida El Salvador yéetel Honduras

- **U jeejeláasil pak'alo'ob:** u pa'ak'al *hortalizas* yéetel che'ob ku yichankil yéetel/wa ku ch'a'abal u che'il na'ak maas ti' **150 %**
- **Ya'abchaj u yich meyaj:** maas ti' **90 %** ti' le ajpak'alo'ob tu ya'alajo'ob ya'abchaj u yich le meyaj; uti'al *autoconsumo* yéetel *comercialización* ti' le ku yalabtiko'obo'
- **Independencia económica:** maas ti' **70 %** ti' le ajpak'alo'ob tu ya'alajo'ob ya'abchaj le ingreso. Le u k'áata'al le *créditos* tumen le máax *agrarioso'* ts'o'ok u yéemel maas ti' **60 %**
- **U beeta'al u yantal meyaj:** Le ajpak'alo'obo' tu ya'alajo'obe' yanchaj meyaj, kaxta'ab máaxo'ob meyaj. El Salvadore' ts'o'ok u beetik **21 mil 256** meyajjo'ob ma' naapuli' yéetel Honduras **23 mil 691**
- **Bienestar láak'tsil:** maas ti' **70 %** ti' le ajpak'alo'obo' tu ya'alajo'obe' úuchik u ya'abtal le *ingreso* ma'alob bix kajlik ti' máaxo'ob kaja'ano'obi'. Uláak' ba'alo'ob ma'alobchaje': u yotocho'ob yéetel u páajtalil u yantal kaansaj
- **U much'ikubáaj kaaj:** maas ti' **50 %** ti' le ajpak'alo'obo' ku tukultiko'obe' u múul meyajjo'ob uti'al kaambale' yéetel ma'alob *prácticas* ichil *vecinos* jump'éeel u nojba'alil u bin u ma'alobtal kaaj
- **Preferencias migratorias:** U k'eexel u tuukulil *migrar* ku ye'esik u p'íittal kex **91 %** ti' El Salvador yéetel kex **87 %** ti' Honduras

4°

Yóolal Tsol Ts'íibil tu Nojlu'umil México 2024

Agenda 2030 uti'al Nu'uka'an Jóok'oltáanil

Escanéame

<https://www.economia.gob.mx/secna2030/infvol/INVMX2024Maya.pdf>

ECONOMÍA
SECRETARÍA DE ECONOMÍA

MX
AGENDA 2030

SECRETARIADO EJECUTIVO DEL CONSEJO NACIONAL DE
LA AGENDA 2030 PARA EL DESARROLLO SOSTENIBLE